

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

MAMURETÜ'L-AZİZ (ELAZIĞ) VE ÇEVRESİNDE ASAYİŞ
(1914-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZEYNEP ARSLAN

İSTANBUL 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

MAMURETÜ'L-AZİZ (ELAZIĞ) VE ÇEVRESİNDE ASAYİŞ
(1914-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZEYNEP ARSLAN

Tez Danışmanı: Prof.Dr.Süleyman BEYOĞLU

İSTANBUL 2012

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Zeynep Arslan'ın "Mamuretü'l Aziz (Elazığ) ve Çevresinde Asayiş (1914-1923)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

İmza

..... S. Beyoğlu

Üye : Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

.....

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ş. Can Erdem
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 02/07/2012 tarih ve 2012/14-2 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	VIII
TABLolar	X
GİRİŞ	1
1.ERMENİ SORUNUNA GENEL BİR BAKIŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	15
1.MAMURETÜ'L-AZİZ TARİHİ VE ERMENİLER	15
1.1.Mamuretü'l-Aziz'de İdari ve Sosyo-Ekonomik Hayat	15
1.1.1..Mamuretü'l-Aziz'in Adı	15
1.1.2. Mamuretü'l-Aziz'in Coğrafi Yapısı	16
1.1.3. Mamuretü'l-Aziz'in Tarihçesi	17
1.1.4. Mamuretü'l-Aziz'de Sancak ve Eyalet Yönetimi	25
1.1.5. Mamuretü'l-Aziz'in İdari Yapısı	27
1.1.6. Mamuretü'l-Aziz'in Nüfusu	31
1.1.7. Mamuretü'l-Aziz'de Giyim ve Kuşam	34
1.1.8. Mamuretü'l-Aziz'in Mimari Yapısı	35
1.1.9. Mamuretü'l-Aziz'de Ekonomik Hayat	35
1.1.10. Mamuretü'l-Aziz'de Dini Hayat	37
1.1.11. Mamuretü'l-Aziz'de Dil	41
1.1.12. Mamuretü'l-Aziz'de Eğitim ve Öğretim	43
1.1.13. Mamuretü'l-Aziz'de Evlilik Hayatı	47
1.2. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Mamuretü'l-Aziz'de Asayiş	48
İKİNCİ BÖLÜM	52
2.BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLERİN FAALİYETLERİ VE ERMENİ TEHCİRİ	52
2.1.Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Olayları	52
2.2.Birinci Dünya Savaşı'nda Mamuretü'l-Aziz'de Ermeni Faaliyetleri	56
2.3.Osmanlı Hükümeti'nin Aldığı Tedbirler	60
2.3.1.Tehcir Kararı ve Uygulanışı	62
2.3.2.Tehcir Kanununa Tepkiler	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	69
3.ERMENİ TEHCİRİN MAMURETÜ'L-AZİZ'DE UYGULANIŞI VE MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN SONRA ERMENİLERİN DURUMU	69
3.1. Mamuretü'l-Aziz Tehciri.....	69
3.1.1.Emvâl-i Metrûke Meselesi	75
3.1.2.Mamuretü'l-Aziz'de Tehcirin Tatbikatındaki Aksaklıklar	80
3.1.3.Tehcire Tabi Tutulmayanlar	81
3.1.4. Din Değiştirmeler	82
3.1.5.Tehcir Güzergahları.....	85
3.1.6.Ermeni Yetimleri	85
3.2. Mondros Mütarekesi ve Ermeniler.....	88
3.3.Tehcirden Geri Dönenler	89
3.4.Tahkikât Heyetlerinin Teşkili	95
3.5.İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi.....	98
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	103
4.MAMURETÜ'L-AZİZ TEHCİRİ YARGILAMALARI VEMİLLÎ MÜCADELE'DE MAMURETÜ'L-AZİZ'DE ERMENİ FAALİYETLERİ	103
4.1.Mamuretü'l-Aziz Tehciri İle İlgili Suçlamalar	103
4.1.1. I. Duruşma	104
4.1.2. II. Duruşma.....	107
4.1.3. III. Duruşma	110
4.1.4. IV. Duruşma	112
4.1.5. V. Duruşma	113
4.1.6. VI. Duruşma	114
4.1.7. VII. Duruşma.....	116
4.1.8. VIII. Duruşma.....	119
4.1.9. IX. Duruşma	119
4.1.10. X. Duruşma	121
4.1.12. XII. Duruşma.....	122
4.1.13. Karar Sureti	123
4.1.14.Mamuretü'l-Aziz Tehciri Yargılamaların Sonuçları	126
4.2.Sevr Barış Antlaşması ve Ermeniler	129
4.3.Milli Mücadele'de Mamuretü'l-Aziz'de Ermeni Faaliyetleri	131
4.4.Lozan Barış Antlaşması ve Ermeniler.....	136

SONUÇ.....	142
EKLER	144
KAYNAKÇA.....	167
ÖZGEÇMİŞ	177

ÖNSÖZ

Osmanlı döneminde Mamuretü'l-Aziz vilayeti Malatya, Adıyaman, Tunceli ve Erzincan'ı da içine alan büyük bir vilayettir. Mamuretü'l-Aziz'de Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan Ermeni tehciri tezimizin konusunu teşkil etmektedir. Çalışmamızda Birinci Dünya Savaşı sırasında Mamuretü'l-Aziz vilayetindeki Ermeni olaylarının yapılan tehcir uygulamalarını ve tehcir sonunda İstanbul'da görülen Mamuretü'l-Aziz Tehcir davaları üzerinde durulduğundan bu araştırmaya “Mamuretü'l-Aziz (Elazığ) ve Çevresinde Asayiş 1914-1923” adı verilmiştir. Araştırma esnasında en büyük sıkıntı Vilayet-i Sitte olarak anılan altı ilayetten biri olan Mamuretü'l-Aziz vilayeti hakkında araştırmaların yetersiz olmasıydı. Bundan dolayı araştırmamızın ana kaynağını Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri oluşturmuştur. Ayrıca Milli Mücadele basınından Mamuretü'l-Aziz Tehciri Davaları takip edilmiştir.

Bölge hakkında İshak Sunguroğlu, Ahmet Aksın, Nurettin Ardıçoğlu, Ülker Ardıçoğlu, Ertuğrul Danık, Mehmet Ali Ünal ve İbrahim Yılmazçelik çalışmıştır. Araştırma yaptığımız dönem hakkında müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyeleri makaleler yazmışlardır. Bu makalelerde Ermeni tehciri ve Mamuretü'l-Aziz Tehciri davaları incelenmemiştir.

Bu araştırma giriş ve sonuç hariç dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Ermeni tarihi anlatıldıktan sonra Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermeni olaylarına kısaca değinilmiştir. “Mamuretü'l-Aziz Tarihi ve Ermeniler” adını taşıyan birinci bölümde Mamuretü'l-Aziz'in coğrafi yapısı, tarihi, nüfusu ve sosyo-ekonomik hayatına değinilmiştir. Bu amaçla vilayetin sosyo-ekonomik ve demografik yapısı incelenmiş Mamuretü'l-Aziz'de bulunan Müslim ve Gayrimüslim nüfusun dağılımı ayrıntılı bir şekilde tespiti çalışılmıştır. Tespit edilen bu bilgiler tablolastırılmıştır. Tezimizin ikinci bölümü “Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Faaliyetleri ve Ermeni Tehciri” adını taşımaktadır. Bu bölümde Birinci Dünya Savaşı öncesinde Mamuretü'l-Aziz'deki asayişten bahsedilmiştir. Bölümde Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirler ve tehcir kararının uygulanması arşiv belgelerine dayanarak incelenmiştir. Üçüncü bölüm “Ermeni Tehcirinin Mamuretü'l-Aziz'de Uygulanışı Ve Mondros Mütarekesi'nden Sonra Ermenilerin Durumu” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Mamuretü'l-Aziz'de bulunan Ermenilerin tehcir edilmesi ve Emval-i Metrûke meselesine değinildikten sonra Mamuretü'l-Aziz'de uygulanan tehcir anlatılmıştır. Üçüncü

bölümün ilerleyen sayfalarında Mondros Mütarekesi’nden sonra hükümetçe tehcir edilenler hakkında alınan kararlar ve tehcirden geri dönenler ele alınmıştır. “Mamuretü’l-Aziz Tehciri Yargılamaları ve Milli Mücadele’de Mamuretü’l-Aziz’de Ermeni Faaliyetleri” adını taşıyan dördüncü bölümde ise ilk defa Mamuretü’l-Aziz Tehciri ile alakalı olarak İstanbul’da görülen davalar ayrıntılı bir şekilde dönemin gazeteleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşiv vesikalarına dayanarak ortaya konulmuştur. Mahkemelerin aldığı kararlar ayrıntılı bir biçimde yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde Milli Mücadele yıllarında Mamuretü’l-Aziz’de bulunan Ermenilerin faaliyetlerine yer verilmeye çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Sevr ve Lozan Antlaşmalarına göre Ermenilerin durumu ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise Mamuretü’l-Aziz’de yapılan Ermeni tehciri ve Mamuretü’l-Aziz Tehciri yargılamaları ile alakalı genel bir sonuç verilmiştir.

Çalışmamız esnasında birtakım zorluklarla karşılaştık. Mamuretü’l-Aziz ile alakalı bulunan çalışmaların azlığı ve önemli bir vilayet olan Vilayet-i Sitte içinde yer almasına rağmen fazla bir çalışmanın olmaması karşılaştığımız en büyük zorluğu teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra tehcir davalarının yer aldığı gazetelerin fotoğraf çekimleri devam ettiği için okuyucuya verilmemesi Beyazıt Kütüphanesi’nin de tadilatta olmasından dolayı gazetelere ulaşmakta sıkıntı çekilmiştir. Tezimizin bundan sonra yapılacak olan araştırmalara ışık tutacağını umuyoruz.

Mamuretü’l-Aziz’de yapılan Ermeni tehciri ve yargılamalarına ışık tutmak amacıyla yaptığım araştırmada Ermeni Meselesi hakkında yaptığı çalışmalar ve engin bilgisi ile bana yol gösteren hocam Prof.Dr. Süleyman Beyoğlu’na teşekkür ederim. Tez aşaması süresinde yardımlarını hiç esirgemeyen hocalarım Yrd.Doç.Dr. Bülent Bakar’a ve Yrd.Doç.Dr. Ş.Can Erdem’e teşekkürü bir borç bilirim. Tez yazım aşamasında her daim yanımda olan yardımlarını hiç esirgemeyen değerli arkadaşım Serdar Engül’e teşekkürlerimi bir borç bilirim. Tezin yazım aşamasında benim rahat çalışabilmem için her türlü fedakarlıkta bulunan aileme çok teşekkür ederim.

İstanbul 2012

Zeynep Arslan

ÖZET

Mamuretü'l-Aziz şehri tarihin her devrinde ticari ve ikmal üssü olarak önemini korumuştur. Özellikle Harput Kalesi bölgenin stratejik önemini artırmıştır. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce bölgenin öneminden dolayı Mamuretü'l-Aziz'e gelmiştir. Ermenileri örgütlemek için çaba sarf etmişlerdi. Mamuretü'l-Aziz'deki Ermeniler XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulan Ermeni komitelerinin ve misyonerlerin kışkırtmaları sonucu isyanlar çıkarmışlardı. Birinci Dünya Savaşı başlamadan isyanlar başlamış savaşın başlamasıyla beraber İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmasıyla ve desteğiyle isyanlar her geçen gün artarak devam etmişti.

Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermenilerin faaliyetlerine devam etmeleri neticesinde Osmanlı Devleti 1915 yılında Tehcir kararı almak zorunda kaldı. Bu tehcir kararında Ermeni, Rum, Arap ve Kürtlerin ülkenin huzurunu kaçırmamaları için ve devlete zarar vermemeleri için iç kısımlara sevk ve iskan edilmesi kararlaştırıldı. Tehcir kararı Mamuretü'l-Aziz'de de uygulandı ve Mamuretü'l-Aziz'de bulunan Ermeniler Musul, Zor ve Urfa ya gönderildi. Mamuretü'l-Aziz'de bulunan Ermenilerin hepsi sevk edilmedi. Tehcir kararından sonra alınan kararlarla bazı Ermeniler bulundukları bölgelerde kaldılar.

Osmanlı Devleti'nin aldığı bütün önlemlere rağmen bazı devlet memurlarının suiistimalleri olmuştur. Bu kişiler, haklarında yapılan tahkikat sonucunda 1919'da İstanbul'daki Divân-ı Harbi Örfî'de yargılandılar. Yargılamalar esnasında yalancı şahitler yüzünden yargılanan devlet memurları olduğu gibi suiistimallerle alakası olan sanıklar da duruşmaya getirilerek yargılandı. Yargılamalar neticesinde mahkemede beraat, hapis hatta idam cezası dahi verildi. Mamuretü'l-Aziz 'de tehcirin uygulanmasına rağmen bölgede kalan Ermenilerin olumsuz faaliyetleri devam etti. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde gerçekleşen Milli Mücadele Savaşı'nın sonucunda imzalanan Lozan Antlaşması ile Ermeni sorunu Türkiye açısından siyasi bakımdan kapanmıştır. Ancak zaman zaman bazı ülkelerin kendi çıkarları için Ermenileri desteklemeleri neticesinde sorun gündeme gelmektedir.

ABSTRACT

The city of Mamuratü'l-Aziz has kept its significance as a commercial and supply base in every period of the history. Especially Harput Castle's increased the strategic importance of the region. Missionaries had come Mamuratü'l-Aziz because of its significance. They had strived to organize Armenians. Armenians in Mamuratü'l-Aziz had rebelled resulting from provocations of Armenian missionaries and committees established after second half of the 19th century. The riots had began before the World War I and the riots increased day by day with the support and provocations of England and Russia after World War I broke out.

With the outbreaking of world war, Armenians in Ottoman state continued their harmful actions and as a result of these actions Ottoman State had to take Deportation decision in 1915. Displacing Armenian, Arabian, Greek and Kurd population to inner regions as measures against protection the country's peace, and not to get harmed was agreed on. Deportation was implemented in Mamuratül Aziz, too and Armenians in here were evacuated to Musul, Urfa and Zor. All the Armenians in Mamuratü'l-Aziz were not evacuated. Some Armenians stayed in their hometown with some decisions taken after Deportation Law

Despite all the precautions that Ottoman Empire took, there had been abuses by some government officials. These people were judged in Divan-ı Harbi Örf in 1919 as a result of inquiries carried. During the trials, there had been other government officials judged who were accused to be false witnesses and also ones who weren't within the case at any deal. In consequence, the verdicts ranged from exculpation to capital punishment. Despite the deportation in Mamuretü'l- Aziz, the Armenians continued with their negative acts. Through the Lozan peace treaty signed as a result of The Turkish war of independence whose leader was Mustafa Kemal , Armenian issue had been sorted out for Turkey. Nevertheless, the issue has occasionally been coming into question in consequence of assistances from some countries who looks after their own benefits.

Key words: Mamurat-ül Aziz, Deportation, Divani Harbi Örfi, Armenians

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.t.	: adı geçen tez
a.g.m.	: adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
ATBD	: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
DH.HMŞ	: Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği
DH.EUM.AYŞ	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Asayiş Şubesi
DH.İUM	: Dahiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Müdüriyeti
DH.KMS	: Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus
DH.UMVM	: Dahiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Belgeleri
DH.SYS	: Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım
DH.EUM.VRK	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Evrâk Odası
DH.EUM. 2.Şb.	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 2.Şube
DH.EUM.	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti
DH.SN.THR	: Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Tahrirat Kalemi
DH.ŞFR	: Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
DUIİT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
ŞD	: Şûrâ-yı Devlet Defterleri
HR.SYS	: Hariciye Siyâsî

M.Ö. : Milattan Sonra
M.S. : Milattan Sonra
No : Numara
s. : sayfa
T.C. : Türkiye Cumhuriyeti
yy. : yüzyıl

TABLÖLAR

Tablo I. 1518 Tahririne Göre Harput'taki Mahalleler -----	27
Tablo II. 1523,1566 Tahririne Göre Harput'taki Mahalleler-----	28
Tablo III. Mamuretü'l-Aziz'deki Sancak Ve Kazalar-----	29
Tablo IV. 1518,1523 Ve1566 Tahririne Göre Harput Şehrini Nüfusu-----	31
Tablo V. 1518, 1523 , 1566 Tarihine Göre Harput Sancağının Nüfusu-----	31
Tablo VI. 1691 Yılında Harput Şehri-----	31
Tablo VII. 1830'lu Yıllarda Yapılan Nüfus Sayımına Göre Harput Nüfusu -----	32
Tablo VIII. 1881 Tahririne Göre Harput Şehrini Erkek Nüfusu-----	32
Tablo IX. 1892 Yılında Harput Şehrini Nüfusu -----	33
Tablo X. Vital Cuinet'in İstanbul'da Yazdığı ve 1892'de Yayınladığı Eserde Harput Nüfusu -----	33
Tablo XI. 1518-1907 Yılları Arası Harput Şehrini Nüfusu -----	34
Tablo XII. Harput Merkezde Bulunan Kiliseler -----	38
Tablo XIII. 1904 Yılında İstanbul Ermeni Patrikliğine Bağlı Mamuretü'l-Aziz Vilayetinde Bulunan Köylerdeki Kiliseler -----	38
Tablo XIV. Ermeni Alfabesi -----	42
Tablo XV. Mamuretü'l-Aziz'de Bulunan Misyoner Okullar -----	45
Tablo XVI. Sevk ve Uzaklaştırılmaları Kararlaştırılan Mamuretü'l-Aziz'deki Ermenilerin İldeki Dağılışı -----	73

GİRİŞ

1.ERMENİ SORUNUNA GENEL BİR BAKIŞ

Bizans İmparatoru Konstantin 19 Haziran 325 yılında Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek amacıyla İznik'te bir dini toplantı tertip etti. Hristiyan aliminden yüksek rütbeli 318 din adamı toplantıya katıldı. Toplantıda Hazreti İsa'nın Allah ile beraber aynı cevherde tek vücut halinde aynı tabiata sahip olduğu kararı alındı. Kiliselerde yapılacak düzenlemelerle beraber Hazreti İsa'nın doğumgünü kabul edildi. Ermeni Kilisesi kendi iç meseleleri ve Sasanilerle yapılan mücadeleler sebebiyle yapılan Konsillere katılmamıştı. Ancak alınan bütün kararları kabul etti. 451 yılında yapılan Kadıköy Konsili'nden çıkan İsa'nın iki tabiatı olduğu görüşünü benimsemedi. Ermeni Kilisesi bu Konsili'nden görüşün zıttı olan İsa'nın tek tabiatlı olduğu görüşünü kabul etti. Hristiyanlığın Kadim ve Akostolik karakter taşıdığını savunan Ermeniler böylelikle daha sonraki Katolik ve Ortodoks adlarıyla ikiye bölünecek olan Hristiyanlardan ayrılmış oldu. Ermeni ruhani reislerinin ve krallarının Roma'nın dini nüfusundan kurtulmak istemesi diğer yandan da Roma ile Ermenistan arasındaki coğrafi uzaklık bu ayrılığı kolaylaştıran nedenlerdendi. Ermenilerin Roma Kilisesi tarafından yapılan açıklamalara değer vermemeleri Papa'nın üstünlüğünü kabul etmemeleri İncil'i olduğu gibi kabul etmeleri Ermenileri Roma Kilisesinden git gide uzaklaştırdı.¹

M.S. 506 yılında toplanan Dvin Konsili'nden sonra Ermeniler Monofizit inançlarında ısrar ederek Dvin Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlığını ilan etti. Bunun üzerine Bizans İmparatoru Justinien ve Kudüs Rum Patriği Kudüs'teki Ermenilere baskı yaptı ve onları kendi mezheplerine çekmeye çalıştı. Yapılan baskı karşısında Kudüs'teki Ermeni Ruhani liderleri diğer bütün kiliselerle ilgilerini kesti.²

M.S. 506'da Roma'dan ayrılan Ermeni Gregoryen Kilisesi Roma'dan ayrılarak 1441'e kadar çeşitli merkezlere taşınmış bu tarihten günümüze kadar ise Eçmiyazın Patriklik merkezi olmuştur.³ İstanbul'un fethinde Ermenilerin Katoğikosluk⁴ makamı Osmanlı toprakları dışında Eçmiyazın'da bulunmaktaydı. Ayrıca Eçmiyazın'a rakip Kilikya'da bir katoğikosluk daha vardı. Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Bursa'da Başpiskoposu Ovakim'in İstanbul'a getirilerek en yüksek Ermeni memurluğu olan

¹Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2006, s.65-66.

²Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006, s.19-21.

³Geniş Bilgi İçin bkz., Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, İstanbul 2005

⁴Ermenilerin Ruhani liderliğine verilen isim.

Ermeni Patrikliği makamına verdi.⁵ Fatih Ovakim'e Rum Patriği ve Yahudi Hahambaşının sahip olduğu yetkileri aynen tanıdı. Samatya'daki Sulu Manastır⁶ denilen kiliseyi bunlara tahsis etti. Ermeni Patriği unvanı bütün Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin Patriği oldu. Ermeni toplumu Osmanlı sınırları içerisinde kişisel hürriyet ve toplumsal yaşantıda da bir düzene kavuştu. Böylece Eçmiyazın ve Kudüs gibi uzak merkezlerden dini anlamda yönetilme zorunluluğu ortadan kalktı.⁷ Aynı zaman da Ermeni Patriğine Ortodoks ve Museviler içerisine girmeyen bütün gayrimüslümler üzerinde de yetki tanındı. Bunlar Çingeneler, Süryaniler, Bosnalı, Bogomiller, Suriye ve Mısır'ın Monoteistlerinden oluşmaktaydı.⁸

1469 yılından beri Ermeni toplumu içerisinde beş dini merkez mevcudiyetini sürdürmüştür: "Eçmiyazın Katoğikos'u, Ahtamar Katoğikos'u, Sis Katoğikos'u, İstanbul Patriği ve Kudüs Patriği'dir."

Ermeniler 1461'den 1830'a kadar bir cemaat halinde yaşadılar. Ermeni Patriğine verilen yetkilerle Patrik, ruhani reisleri azlediyor, keşişleri ruhanilikten çıkartabiliyor, dini ayinleri yasaklıyor, Ermenilerden haraç toplayabiliyor, kendi mahkemelerinde hukuk ve ceza işlerine bakabiliyor, nikah işlemleri ve hapis cezası gibi bedensel cezalarda verebiliyordu. Ancak patriklerin yetkileri arasında ölüm cezası verme hakkı yoktu.

Yavuz Sultan Selim'in (1514-1516) Güney Kafkasya ve Anadolu'yu fethetmesiyle birlikte bu bölgedeki Ermeniler de İstanbul Patrikliğine bağlandı. Fakat bu dönemde Sis ve Eçmiyazın Kiliseleri'nin diğer Ermeni Kiliseler ve yeni kurulan İstanbul Patriği üzerindeki ruhani üstünlüğü devam etti.

Ermeni Kilisesi XIX. yy da bölünmeler yaşamış olmakla birlikte ilk bölünmeler XVI. yy. da Kanuni Sultan Süleyman zamanında Fransa Kralı XIV. Louis ile arasının iyi olması nedeniyle Fransa'nın, Katolikliği Cizvit ve Roma'ya bağlı rahipler aracılığıyla yaymaya çalışması sebebiyle başladı.⁹ 1674'te Osmanlı Devleti bu rahiplerin sınırları içerisinde görev yapmasına müsaade edince Katolik Misyoner Grogeryen Ermeniler arasında Katolikliği yayma çalışmasını hızlandırmıştır. Ermeniler arasında Katolik propagandasına karşı muhalefet ve Bâb-ı ali'ye şikayetler olmuştur.

⁵ Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Ankara 2009, s.13.

⁶ Samatya'daki Sulu Manastır Ermeni kilisesinin en büyüğüdür. Samatya da deniz kenarında olan kilise 1641 yılına kadar ermeni patrikliği olarak kullanılmıştır.

⁷ Mahmut Niyazi Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet Ermeni Sorununa Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış*, Ankara 2005, 48-56.

⁸ D. Kılıç, *a.g.e.*, s.35.

⁹ Zeynep Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 32.

1701-1702 yıllarında bir çok ErmeniKatolikliği kabul etmişti.¹⁰Ermenilerin Katolikliği kabul etmesi üzerine şikayetlerin daha da artmasından dolayı hükümet Katolik Ermenilerin İstanbul dan sürülmesi kararını aldı. Mart 1828'den itibaren topluca İstanbul dışına sevk edildiler. Ermeniler arasında yaşanan mücadele 130 yıl sürdükten sonra Fransa'nın da çabaları sonucu 1830 yılında Osmanlı Devleti Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak tanımış Katolik Ermeni Kilisesi kuruldu.¹¹

Rusya 1828 Türkmen Çayı (Rus-İran) Antlaşması'nın 15. maddesi ve 1829 Edirne (Osmanlı-Rus) Antlaşması'nın 13. maddesi ile Hristiyan halka 18 ay süreyle Osmanlı Devleti ile Rusya arasında göç edebilme olanağı sağladı. Böylece Rusya İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya komşu bölgelerinde yaşayan Ermenilerle yeni kazandığı Revan ve Nahcivan bölgelerinde Ermenistan Devletini kurmayı planlamıştı. 1829 yılında meydana gelen Osmanlı Rus savaşı sonunda Rus kuvvetleri Anadolu'dan çekilirken 20.000 hane toplam 100.000 Ermeni'yi de yanlarında götürdüler. Buna karşılık 400 Çerkez ve Kabartay hanesi Anadolu'ya göç ettirildi. Bu göçler nedeniyle Osmanlı sınırları içerisinde Ermeni nüfus azaldı.¹²

1839 Tanzimat Fermanıyla bütün Osmanlı vatandaşlarının can ve mal güvenliği sağlanırken 1847'de bir fermanla patrikhanede iki tane meclis oluşturulmasına bu meclislerden biri 20 kişi iken diğerinin 14 kişi olmasına ve her iki meclisinde yöneticisinin patrik olmasına karar verildi. Böylece Ermeni Milleti Nizamnamesi ortaya çıkana kadar Ermeni milleti bu şekilde yönetildi.

1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı Gayrimüslim tebaaya daha geniş haklar vermekteydi. Islahat Fermanının Gayrimüslim tebaaya anayasal gelişme olarak üç reform vaat etti. Buna göre:

- Vilayet ve belediye meclislerinde Müslim ve Gayrimüslimlerin belli oranda temsilci bulundurulması,
- Meclis-i Ahkâmı Adliyye Gayrimüslimlerden de üye alınması ,

¹⁰ Bülent Bakar ,*Ermeni Tehciri* , Ankara 2009, s.12-13.

¹¹ Nigar Esüntimur, *Yozgat ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 18.

¹² N.Esintemur , *a.g.t.*, s.18.

- Gayrimüslimlerin millet örgütlenişlerinin yeniden düzenlenerek bunların meclislerine din adamlarından başka halktan da temsilcilerin katılması kararlaştırılıyordu.¹³

Bunun sonucunda 1857-1858-1860 yıllarında patrikhanede toplanan meclislerde yapılan görüşmelerden sonra 1860 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi hazırlandı.¹⁴ Ermenilerin Ermeni anayasası diye adlandırdıkları Ermeni Milleti Nizamnamesi 29 Mart 1862’de onaylanmış ve yürürlüğe girdi.¹⁵ Bab-ı ali'nin küçük bazı düzenlemelerle ilan ettiği 99 maddelik Ermeni Milleti Nizamnamesi Ermeni Patrikhanesine Ermeni Cemaatini yönetmede geniş haklar tanıırken ayrıca Ermenilerin sanki bağımsız bir milletmiş gibi 140 üyeden oluşan genel meclis kurma imkânı da vermekteydi. Bu kurulan meclisin 20 üyesi İstanbul kilise mensupları arasından, 40 taşradan, 80 ise İstanbul da ikamet eden meslek gruplarından seçilecekti. Patriğin seçiminin de Millet Meclisince yapılması kararlaştırıldı.¹⁶

Osmanlı yönetiminde yaşayan Ermenilerin ilk ulusal hareketlerinin başlama tarihi 1860 yılı olarak kabul edilebilir. Bu tarihte sosyal amaçla kurulmaya başlayan dernekler sonradan kurulan ve dış güçler ve yardımlarla Türk Ermenilerini devlete karşı ayaklandıran komitelerin çekirdeklerini oluşturduğu söylenebilir.¹⁷ 1860 yılında Çukurova’yı kalkındırmak amacıyla, Hayırsever Cemiyeti kurulduktan sonra Fedakâr ismiyle başka bir cemiyet daha kurulmuştur.¹⁸ Aynı ve değişik yerlerde kurulan derneklerin çoğunun kuruluşunda görev alanlar Osmanlı Ermenilerinden ziyade Kafkasyalı Rus vatandaşı olan Ermenilerdi. Bu cemiyetlere bağlı olan çeteler hemen girişimde bulunarak kendi hareketlerini onaylamayan Ermenileri tehdit etmiş ve çeşitli baskılar kurdular. Osmanlı Devleti’nde bulunan Ermenilerin bu hareketlerinin Rusyada’ki Ermenilerin dışında destekleyen ve hazırlayanların başında ruhani liderler bulunmaktaydı.¹⁹

Armenakan Komitesini, Mıgırdıç Portakalyan adında bir öğretmen tarafından kurulan Armenakan komitesi bağımsız bir Ermenistan Devletini kurmayı amaçlamaktadır bu amaçla İstanbul, Doğu Anadolu, İran, Kafkasya ve Amerika’da

¹³ B.Bakar , a.g.e., s.18.

¹⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*, İstanbul 1987, s.156.

¹⁵ B.Bakar , a.g.e., s.18.

¹⁶ Erdal İltar, *Ermeni Kilisesi ve terör*, Ankara 1996, s.36-37.

¹⁷ Kemal Ünal , *Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri* , Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi , Isparta 2000, s.44-46.

¹⁸ Ali Karaca , *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993 , s. 71.

¹⁹ B.Bakar , a.g.e.,s.30-32.

örgütlendiler.²⁰ Van Ermeni okulunda Rus Konsolosluk Binbaşısı Kamsaragan tarafından komite üyelerine silah kullanma ve askeri strateji konusunda eğitim verildi.²¹ Van isyanına karışan Armenakan Komitesi çeteler oluşturuldu ve çeteler burada faaliyet gösterdiler.²² Daha sonraki süreçte Armenakan Partisi üyeleri Taşnak veya Hınçak Partisine geçtiler.²³

Hınçak Komitesi hayatlarında hiç Osmanlı topraklarına ayak basmamış ve öğrenim için Paris'e gönderilen ekonomik durumu iyi olan Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbeg ve Marian Bardaniyan ile dört arkadaşı tarafından İsviçre(Cenevre) de Karl Marx'ın ilkelerini temel alarak Hınçak Komitesini kurdu. Komitenin başında ve üyeleri arasında birçok Rusyalı Ermeni bulunuyordu. Amaçları önce Türkiye Ermenistanı kurmak daha sonra Rus ve İran Ermenileri ile birleşerek özgür ve bağımsız bir Ermenistan yaratmaktı. Sosyalist Marksist ve merkezîyetçi bir siyasi programa sahiptiler. Hınçak Komitesi amaçlarına ulaşmak için Türk hükümetine karşı şiddet kullanmak gerektiğine inanmaktaydılar bu şiddet yöntemleri arasında propaganda kışkırtma terör örgütlenme gibi faaliyetler bulunmaktaydı. Hınçak Komitesi kendi fikirlerine aykırı gördükleri Türklerin ve Ermenilerin katledilmesi gerektiğine inanıyorlardı.²⁴

Taşnak Komitesi Rus Ermenileri arasında 1860'lerden itibaren Kafkaslar Moskova ve Petersburg da devrimci ve milliyetçi guruplar oluşmuştur. Bu guruplar Tiflis'te Taşnak Komitesini kurdular.²⁵ Tamamen Rus taraftarı olan Taşnak Komitesinin ilk kurulduklarında Genç Ermenistan, Ermeni Cemiyeti Armenakan ve Hınçak Komitelerinin birleştirmek ve Türkiye'ye gelen çetelere yardım etmektir. İlk üç yıl belli bir programı olmayan komite için önemli olan düzenli program değil silah nakledecek çetelerin olması idi. Amaçları isyan çıkartmak suretiyle Osmanlıda bulunan Ermeniler için siyasi ve ekonomik özgürlüktü. Komitenin örgütüne verdiği emir şu şekildeydi: *“Türkü ve Kürdü her yerde her türlü koşullar altında vur mültecileri ahdinden*

²⁰ Ülkü Ağırtaş , *Ermeni Meselesi (1918-1923 ,)* (Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Hatay 2004 , s.35 .

²¹ 1896 yılında Van'da çıkan isyan.

²² Cevdet Küçük , *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984,s.164.

²³ Nejat Göyünç, ” Ermeni sorunu ve Bursa Ermenileri “ , *Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykarımı İddiaları* , Bursa, 2000, s.8.

²⁴ İsmet Parmaksızoğlu , *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller* , Ankara 1981 , s. 16-18.

²⁵ 1890 yılında Taşnak Komitesi kurulmuştur.

dönenleri Ermeni hafiyeleri hainleri öldür intikam al.” Bu şekilde Osmanlı topraklarında isyanlar çıkartmak ve bağımsızlık elde etmekte.²⁶

Rusya Kırım Savaşı sonunda askıya alınan klasik Rus isteklerini yeniden gündeme getirerek ve bu istekleri gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti’ne karşı 1876 yılından itibaren bir baskı ve yıldırma politikası izlemeye başladılar. Özellikle İngiltere Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya karşı bir varlık gösteremeyeceğini anlamış Rusya’nın Osmanlı Devleti’nden sağlayacağı çıkarları kendi çıkarları açısından sakıncalı bulduğundan Avrupa’nın diğer devletlerini de devreye sokarak Rus isteklerini uluslar arası yapılacak bir konferansta çözmeyi önerdi. İlgili devletler İstanbul’da toplandılar ve Rus isteklerini görüştüler. Osmanlı Devleti bu arada anayasasını ilan ederek Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan Müslim ve Gayrimüslim unsurlar arasında bir fark olmadığını bütün toplulukların yönetimde söz sahibi olabileceklerini belirtti. Rusya’nın Balkan ülkelerini geleceği ile ilgili istekleri Osmanlı Devleti tarafından iç işlerine bir karışma olarak kabul edildiğinden geri çevrildi. Böylelikle İstanbul Konferansı bir sonuca varılmadan dağıldı.

İngiltere muhtemel bir savaşı önlemek için İstanbul Konferansına katılan devletlere Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim halk için söz vermiş olduğu ıslahatı yerine getirmesini içeren Londra Protokolünü imzalayarak Osmanlı Devletine sundu. Osmanlı Devleti ise bu protokolü geri çevirdi. Osmanlı Devleti’nin protokolü geri çevirmesi Rusya tarafından savaş gerekçesi olarak kabul edilerek 19 Nisan 1877’de Osmanlı Devleti’ne karşı savaş ilan etti.

1877-1878 Osmanlı Rus savaşının başlaması Ermeniler için bir ümit oldu ve Ermeni meselesi için bir dönüm noktası oldu. Osmanlı Devleti’nin bu savaşta yenilmesi ve Rus ordularının İstanbul önlerine kadar geldikleri sırada bunu fırsat bilen Ermeni patriği Nerses’e Varjabedian ve Ecmiyazin Katogigosluğu aracılığıyla Rus Çarından Rusya’nın Doğu Anadolu’da işgal ettikleri toprakları Osmanlılara geri vermemesini istedi ve bununla da yetinmeyerek Ayastefanos’taki Rus karargâhına bizzat giderek Grandük Nikola ile görüştü. Doğu Anadolu’nun Ruslar tarafından ilhakını bu olmasa Ermenilere özerklik verilmesi bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve ıslahat tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep

²⁶ Haluk Selvi, ” Ermeni Çete Faaliyetleri: 1900-1918 “, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2006, s.55.

etti.²⁷ Bu siyasi gelişmelerin ardından Ermenilerin seslerini dünya kamuoyuna daha fazla duyurmak için faaliyetlerini yoğunlaştırdığı görülmektedir.

Savaş başladığı zaman geçen yıllarda Türk idaresinden memnun olduklarını Rusya'ya gitmektense Osmanlıda kalmayı tercih ettiklerini hatta askere giderek Osmanlı topraklarını savunacağını söyleyen patriğin savaşın sonunda İngiliz Sefiri Layard'ın yanına giderek” *Bu gün durum değişti zira Rusların başarıları ve barış anlaşmasına Ermenistan'ın idari reformu hakkında bir madde koymuş olmaları her şeyi kökünden değiştirmiştir*” demişti.²⁸

Doğu Anadolu Ermenileri işgalci Ruslarla işbirliği yapmakla kalmadı ve Rus işgal kuvvetlerinin de hizmetine girdiler. Rusların arasında Ermeni asıllı subaylar da görev yapmaktaydı. Ermeni subaylar Doğu Anadolu bölgesinde bulunan bazı yerli Ermenileri de Ruslarla işbirliği yapma konusunda ikna ettiler. Elllerine biraz yetki ve silah verilen işbirlikçi Ermeniler ilk iş olarak Müslüman komşularına eziyetlere başladılar. Erzurum'daki İngiliz konsolosu Trotter 13 Kasım 1878 günlü raporunda : “ *Hiç kuşku yok ki (1877-1878) Rus işgali sırasında yerel polis teşkilatına alınan birçok Ermeni fırsattan yararlanarak Müslümanlara eziyet etmişlerdir. Rus konsolos vekili de bunu doğrulamıştı*” diyor.²⁹ Ermeni Patrikhanesi ve meclisinin yetkili delegeleri olarak Rus Başkomutan Vekili Grandük Nikola'nın huzuruna çıktılar. Grandük'ün yanında bulunan Rusya'nın eski İstanbul Büyükelçisi General İgnatieff Ermeni heyetine söz verdi. Hazırlanmakta olan barış antlaşmasına Osmanlı Ermenileriyle ilgili özel bir madde konacağını bildirdi.

Savaş sonunda imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşmasını 16. maddesinde yer alan Ermenilerle ilgili madde şu şekildedir: “*Ermenistan'dan Rusya askerlerini istilasını altında bulunup yüce devletimize verilen yerlerin boşaltılması, oralarda iki devletin dostane ilişkilerine zararlı karışıklıklar yaratabileceğinden yüce devletimiz Ermenilerin barındığı eyaletlerde yerel çıkarların gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi zaman kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder.*”³⁰ Ayastefanos antlaşmasının bu maddesiyle Ermeniler üzerinde Rusya ya söz hakkı verilmesi Ermeni sorununu resmen

²⁷ Hasan Babacan, “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2003, s.298.

²⁸ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000, s.120-121.

²⁹ Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara 2005, s.53.

³⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 2007, s.66.

başlatmıştır.³¹ Daha önce hiçbir uluslararası antlaşmada Ermeni adı yer almazken bu antlaşmada ilk defa yer almaktadır. Ayastefanos antlaşmasıyla Rusya işgal ettiği Osmanlı topraklarından Kars Ardahan ve Batum'u alıyor kendi topraklarına katıyordu. Rusya ile iş birliği yapmış Rus hizmetine girmiş ve Müslümanlara zulmetmiş olan Ermeniler Ruslar çekildikten sonra aynı hareketlerin Müslümanlar tarafından yapılmasından korkdular. Bundan dolayı Ayastefanos Antlaşmasında Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğinin sağlanması hükme bağlanmış ayrıca Rusya Ermeniler için reform yapılmasını şart koştu.³²

Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İngiltere, antlaşmanın kendi çıkarlarına aykırı olduğunu düşünerek Doğunun geleceğini etkileyecek olan antlaşmanın Paris Konferansına katılmış olan büyük devletlerin de katıldığı bir konferans yapılmasını istedi. İngiltere 30 Mayıs 1878 tarihinde Londra da Rusya ile Ayastefanos Antlaşması'nda yapılacak değişiklikleri içeren gizli bir antlaşma imzalandı. Berlin'de toplanan konferansa İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, İtalya, Almanya ve Osmanlı Devleti katıldı ve toplantıya Almanya Başkanı Bismark başkanlık etti.³³

Ermeniler Ayastefanos Antlaşması ile elde edemedikleri bağımsızlıkları Berlin Kongresi ile elde edecekleri ümidiyle Episkopos Horen Narbey ile katip tercüman olarak da İstipan Papazyan ile Minas Çerazyen'dan kurulu bir heyetle katıldılar. Ermeniler, ağımsızlık isteklerini Avrupa Devletleri'nin temsilcileriyle ayrı ayrı görüşerek kongreye birçok bildiri sundu. Ancak kongrede alınan kararlar önceden İngiltere, Avusturya ve Rusya arasında kararlaştırıldığından Ermenilerin önerileri fazla dikkate alınmadı. Zaten İngiltere, Berlin Konferansından on gün önce Osmanlı Devleti ile imzaladığı gizli Kıbrıs Antlaşmasında birinci maddesinde Ermenilerle ilgili şu maddeyi koydurmuştur: *“Rusya Devleti Batum, Ardahan ve Kars veyahut anılan yerlerden birini işgali altında tutup da ileride her ne zaman olursa olsun kesin barış antlaşması ile Osmanlı ülkelerinin Asya topraklarından bir kısmını daha tutacak ve istilaya başlayacak olursa o halde İngiltere Devleti adı geçen toprakları silahla korumak ve savunmak üzere Osmanlı Devleti ile birleşmeye söz verir ve buna karşılık Zat-ı Hazret-i Padişahı büyük şehirlerde bulunan Hristiyan ve sairenin iyi idare ve korunmalarına ait ileride iki devlet arasında kararlaştırılacak olan gerekli düzeltimi yapacağını İngiltere Devletine vaad ile beraber adı geçen devleti sözünü yerine*

³¹ Z. Tüfekçi , a.g.t., s.35-36.

³² B. Şimşir , a.g.e., s.56.

³³ Fahir Armaoğlu, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), İstanbul 2006 , s.523-532.

getirmek için gerekli olan araçları sağlayabilecek bir hale koymak için kendisine Kıbrıs Adasını ayırır ve asker koyarak adayı idare etmesini uygun bulur.” Bu durum kongrede açıklanınca Ermeniler büyük bir hayal kırıklığı yaşamışlardır.³⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan önce olduğu gibi savaştan sonra da Anadolu’dan 120 bin Ermeni Güney Kafkasya’ya göç ettirildi, Kafkasya’da bulunan Türklerde baskı ve şiddet yoluyla göçe zorlandı ve bu şekilde yaklaşık 82 bin Türk Anadolu’ya göç etti. Ayrıca bu antlaşmanın önemli bir diğer sonucu ise Anadolu Islahatı meselesidir. Büyük devletler özellikle de Rusya, Anadolu Islahatı meselesini sıkça kullandılar.³⁵

Ermeni Cemiyetleri hedef olarak Anadolu topraklarını amaç olarak da Osmanlı Ermenilerini kurtarmak gösterilmiştir. Ermenilerin hedef ve amaçları belirten en iyi örnek İstanbul’da ki Robert Kolejinin Müdürü Cyrus Hamlin'in Hınçak Komitesinin bir üyesi ile yaptığı ve Amerika’da Boston şehrinde yayınlanan Congregationalist Dergisine gönderdiği görüşme metninde Anadolu’daki ihtilalcı Ermenilerin niyet ve maksatlarını, Rusların meseledeki rollerini ve komitenin amaçlarına ulaşmaktaki metotlarını şu şekilde belirtmektedir:”İhtilalcı, Rusların Anadolu’ya girerek orayı zapt etmeleri için yol hazırlıklarını ve bunu umut ettiklerini belirtmiş bütün Osmanlı İmparatorluğun da kurulmuş bu Hınçak çeteleri Türkleri ve Kürtleri öldürmek için fırsat gözetecekler bunların köylerini yakacaklar ve daha sonra dağa çıkacaklar o zaman hırstan kudurmuş İslamlar ayaklanacak ve savunmasız Ermenilere zulmedecekler. Rusya insanlık ve Hıristiyanlık uygarlığı adına içeri girecek ve Anadolu’yu zapt edecektir” demiştir. Bu sözleri söyleyen Hınçak Komitesi üyesi daha sonra sözlerine şöyle devam etmiştir. “Biz Ermeniler serbest olmaya ant içtik Avrupa Bulgar zulümlerine tanık oldu dinledi ve Bulgaristan’a hürriyet verdi. Milyonlarca kadın ve çocuğun kanlarını göreceksiniz yükselen haykırışımızı duyacaktır.”³⁶

Hınçak ve Taşnak Komiteleri 1890’lar da meydana gelen isyan hareketlerinde başrolü oynamışlardır. Erzurum Valisi Sami Paşa bir ihbar üzerine Ermeni Kiliselerini aramak isteyince 1890 yılında ilk siyasi amaçlı Ermeni isyanı meydana geldi bu isyanı

³⁴ Halil Metin, *Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul 1992, s.71-72.

³⁵ Z. Tüfekçi, a.g.t., s.36.

³⁶ Fikretin Yavuz, “Ermeni Meselesi’nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü”, *Geçmişten Günümüze Ermeni sorunu ve Avrupa*, Sakarya 2006, s.48.

Osmanlı Devleti kısa sürede bastırdı.³⁷ Erzurum isyanı nedeniyle Mamuretü'l-Aziz'deki ve diğer illerdeki Ermeni Komitecileri büyük tepkide bulundu.

General Mayewski'ye göre bu olaylar tıpkı sesin aksettiği gibi Anadolu'ya yayılarak Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Mamuretü'l-Aziz, Urfa, Adana ve Halep'te kanlı olayları meydana getirdi.³⁸ Özellikle İstanbul'da 15 Temmuz 1890 yılında Kumkapı semtinde isyan çıktı. İki isyanda da olayları çıkartan kişiler tutuklandı ama yabancı konsolosluklar devreye girdiğinden suçlular serbest bırakıldı. Komiteci Ermenilerin yurt dışına çıkışında Çerkezler de çok etkili oldu. Adana'da bulunan muhacir Çerkezler ile Ermenilerin ittifakı sonucu bir çok Ermeni Amerika'ya kaçtı.³⁹ Örneğin Kozan Bey'inin eski dostları tarafından yapılmış olan vaatlere kanan Kozan Beyi Harput'ta bulunan yüz Harputlu Ermeniye Amerika'ya gitmeleri için yardımcı olmuştur. Kozan Bey'i İtalyalı gemi kaptanının masraflarını bizzat cebinden vermiş Ermenileri, Yunan gemici kıyafetleriyle gemilere bindirmiştir.

Erzurum ve Kumkapı olaylarından sonra Ermeniler rahat durmadılar. Merzifon'daki Amerikan Kolejinde hocalık yapan ve Hınçak üyesi olan Karabet Tomayan bölge sorumlusu olarak Kayseri ve Yozgat ilerinde yaşayan Ermenileri teşkilatlandırdı. Aynı okulda görevli olan Ohannes Kayayan ile birlikte bulundukları bölgede zorla para toplamaya başladı.⁴⁰ Resmi görevlilere silahlı saldırılar tertip ettiler. Ancak bu iki komite üyeleri de yabancı elçiliklerin devreye girmesiyle padişah tarafından affedilmiştir. Bu olaylara dâhil olan Karabet Tomayan, Ohannes Kayayan'dan başka diğer olaya katılan kişilerle beraber Amerika'ya göç ettirildi ve bunlar I. Dünya Savaşı öncesinde Türk aleyhtarı propagandalar yürüttüler.

Ermeniler için asıl önemli olay 1894 yılında Sason'da⁴¹ başlayan isyandır. İsyan başlamadan önce Hınçak ve Taşnak Komitelerinin yayın organları Hınçak ve Troşak Gazeteleri 1894 sonbaharından itibaren kışkırtıcı yazılar yazarak Sason ve Zeytun'daki⁴² Ermeni halkını isyana teşvik ettiler. Ermeni nüfusunun çok olduğu yerleşim yerlerinden

³⁷ Bekir Günay , *İzmit Ermenileri ve Tehcir*, İzmit 2006, s.17.

³⁸ Feridun Eser , *Ermeni Örgütlenmeleri ve Komitacılık Hareketleri*, Kütahya 2007, s.83.

³⁹ Ahmet Akar , *Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika'ya Ermeni Göçü*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2006, s.49.

⁴⁰ Justin McCarthy, "Ermeni İsyanları ve Osmanlılar", *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Ankara 2007, s.67.

⁴¹ Batman'ın bir ilçesidir.

⁴² Kahramanmaraş'a bağlı Merkez ilçesinin bir köyü olan Zeytun Daha sonra ismi Süleymanlı olarak değiştirilmiştir. Süleymanlı adını ise Ermenilerin kurduğu Zeytun Fedai Alayı ile savaşırken şehit düşen Maraş Jandarma Bölük Komutanı Binbaşı Süleyman Bey'in ismine izafeten "Süleymanlı" olarak değiştirilmiştir.

biri olan Sason'da Hınçak Komitecilerinden Hamparsun Boyacıyan ve Mihran Damatcan önderliğinde 3000 kadar Ermeni ile isyan başlatıldı. Müslüman köylere ve emniyet kuvvetlerine saldıran isyancılar birçok kişinin ölmesine sebep oldular. Hükümet kuvvetlerin bölgeye gelmesi ve sıkı bir takip yapmasından sonra isyan bastırılmış yakalanan Ermeni elebaşlarının cezalandırılması esnasında İngilizlerin Van Konsolos Yardımcısı olaya müdahale etti ve elebaşlarının da İngiltere'ye gitmelerini sağladı. Ermeni komitecilerinin arzu ettikleri şekilde büyük devletlerin Ermeni meselesine karışmaları sağlandı. Sason olaylarından bir yıl sonra Ermeni nüfusunun yoğun yaşadığı Van ve Zeytun'da da birçok Ermeni'nin katıldığı bir isyan daha çıktı. Bu isyana da Osmanlı Devleti müdahale ettiyse de pek çok Müslüman hayatını kaybetti.⁴³

Taşnak Komitesi'nin en önemli girişimlerinden biri olan Osmanlı Bankası Baskını oldu. Osmanlı Bankasına baskın yapılmasının amacı büyük devletlerin müdahalesini daha etkili hale getirmektir. 1904 yılında ikinci Sason isyanı patlak verdi. Az sayıda Ermeni'ye karşılık çok sayıda Türk ölmesine rağmen Avrupalı Devletler bu isyanda Ermenilerin katledildiğini savundu. 21 Temmuz 1905'te Taşnak Komitesi'nin son girişimi II. Abdülhamit'e karşı yapılan Yıldız Suikastı oldu.⁴⁴ Abdülhamit'in camiden geç ayrılması ve hazırlanan bombanın erken infilak etmesi sonucu suikast gerçekleşmedi. Tüm bu olaylarda Ermeniler amaçlarına ulaşamayınca daha köklü çalışmalara başladılar. Bu amaçla II. Abdülhamit idaresine karşı Meşrutî idareyi getirmeye çalışan İttihat ve Terakki Cemiyetiyle işbirliği yapmaya başladılar.

Ermeni Komiteciler Jön Türk Kongresine de katıldı. Kongrede en önemli konuların başında 1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe konulması gelmekteydi. 1876 Anayasası'nda yeterli görmeyen Ermeniler Berlin Antlaşmasının 61. Maddesindeki ıslahatların yapılmasını istiyorlardı. 1902 yılındaki kongreden bir sonuç çıkmadı. Çünkü herkes kendi çıkarları için uğraştığından bir sonuç elde edilemedi.

II. Meşrutîyet'e gelinceye kadar Jön Türkler ile Ermeni Komitelerin görüşmeleri olmuş bu görüşmelerin neticesinde Ermeniler II. Abdülhamit rejimine karşı Türk muhalif güçlerini destekleme kararı aldılar. II. Meşrutîyet ilan olduğunda Ermeni Komiteleri Meşrutîyet'i savundular. Ama Osmanlı Devletine zararı olan Ermeni

⁴³Dilşen İnce Erdoğan , *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanı (1896)* , İstanbul 2008 , s.288-289.

⁴⁴ N.Esüntimur , *a.g.t.*, s.24.

Komite üyesi birçok kişi zararlı faaliyetleri görüldüğü için tutuklandı. Harput'ta bulunan Çelebi Mahallesi sakinlerinden Avasapyan Ohannes ve Sinamut Mahalleli Kasparyan'nın kiralamış oldukları dükkanda Avasapyan Ohannes'e hitaben Hınçak Komitesi mührüyle bir takım talimatların verildiği bir mektup bulundu. Bu mektubun Avasapyan Ohannes'e ait olup olmadığı sorulduğunda mektubun kendine ait olduğunu söyledi. Mektubun kendine ait olduğunu söyleyen Ohannes'e Hınçak Komitesi üyesi olup olmadığı sorulmuş kendisi olumlu olarak cevap verdi. Bunun üzerine mahkemeye gönderilen Asapyan Ohannes ve Kasparyan Ceza Kanununun elli dördüncü maddesinin birinci fıkrasına göre suçlu bulunarak idamına karar verildi.⁴⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyeti ilan ettirme çabasında Ermeniler hem komiteleri hem de basın yayın kuruluşları ile katkıda bulundular. Özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşebbüs-i şahsi ve ademi merkeziyet düşüncelerini desteklemişdi. II. Meşrutiyetin ilanı tüm halkta sevinçle karşılandı.⁴⁶ İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra Meşrutiyetin ilan edilmesine destek veren Ermenilerin düzenlenen seçimler sonucunda 12 temsilcisi meclisi mebusuna katıldı.⁴⁷ II. Meşrutiyetin ilanından kısa süre sonra Ermeni Komitecileri Adana'da büyük bir isyan başlattılar.⁴⁸ İsyanın arkasındaki

⁴⁵ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara 1993, s.49.

⁴⁶ II. Meşrutiyetin ilan edildiği esnada Mamuretü'l-Aziz'de İshak Sunguroğlu'nun gözlemleri de şöyledir: Harput'un meşhur belediye caddesi üzerinde bulunan Demirli han namıyla çok büyük bir tüccar hanı vardı avluya bakan mağazaların birçoğu Ermenilere aitti II. meşrutiyetin ilanı sırasında Ermeniler tarafından bu handa bir gösteri tertip edilmişti hanın dış tarafı ve büyük kapısı yüzlerce Türk bayrağı renkli kurdeleler söğüt daları ile süslenirken içindeki mağazaların pencere ve kapıları ise rengârenk ipek ve kıymetli kumaşlarla süslenmişti. Hanın üst katı da alt katıda hatta merdivenlere kadar hınca hınç insanlarla doluydu. Misafirlere şerbetler şekerler ikram edildi. Geniş avlunun ortasına dört kişinin kocarı arasında taşınan kapalı bir sandık getirerek konuldu. Herkesin merakını çeken bu sandık uzun zaman avlunun ortasında kaldı daha sonra ermeni mektebi öğretmenlerinden Serkis Efendi sandığın başına geldi uzun süre sandığın başında sesiz kaldıktan sonra başını kaldırarak huzzar-ı kiram diye söze başladı ve bu cümleyi söyledikten sonra epey bir süre konuşmadı ve tekrar başını kaldırarak biliyor musunuz bu sandığın içinde ne var diye kütleye bir soru sordu sorunun cevapsız kalması neticesinde tekrar sessiz kalan Serkis Efendi epey bir zaman geçtikten sonra tekrar başını kaldırarak yüksek sesle Hurriyet ... Hurriyet ... diye bağırmaya başlayınca bir alkış tufanı koptu. Yaşasın Hürriyet... Yaşasın Müsavat... Yaşasın Adalet ... Nihayet sandık açıldı ve içinden 7-8 yaşlarında güzel bir Ermeni kızı çıktı. Üzerinde kırmızı beyaz renkte ipekli bir entari omuzlarında beyaz beyaz ufak kanatlar vardı. Sanki göklerden inmiş gibiydi. Serkis Efendi bir nutuk daha çektikten sonra Timsal-i Hürriyet omuzlara alınarak avlunun dört bir tarafını dolaştırılarak alkışlandı. Yaşasın Hürriyet... Yaşasın Müsavat... Yaşasın Ühüvvet ... Daha sonra Ermeni geçler bazı müzik parçaları çaldı ve dağıldılar."

⁴⁷ Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın , Bir Kuşağın , Bir Partinin Tarihi* , İstanbul 1989, s. 538-541.

⁴⁸ Daha geniş bilgi için bkz. , Mehmet Asaf , *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları* (Yay.Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 2002

kişi Adana Ermeni Piskoposu Muşeg'dir.⁴⁹ Muşeg'in ilk önemli teşebbüsü Kilikya bölgesinde mümkün olduğu kadar Ermeni nüfusu yığmak Ermeniler hesabına kuvvetli bir çoğunluk oluşturmaktaydı.⁵⁰ Çoğunluğu oluşturmak için Doğu'daki ilerden Maraş, Zeytun, Van, Harput Diyarbakır Bitlis'ten birçok Ermeni getirilmiş ve bunlar için boş araziler işgal edildi. 14 Nisan 1909 tarihinde Ermeniler isyana başladı ve isyanın sonucunda çıkan çatışmalarda her iki taraftan da çok sayıda kayıplar yaşandı. 1909'da meydana gelen Adana olayı sonucu kurulan Divân-ı Harb'de yapılan yargılamaların sonucunda üç Ermeni'ye karşı otuz altı Türk idam edildi. Hemen arkasından Meclis-i Mebusan da bulunan Ermeni üyelerin siyasi baskısı ile II. Abdülhamit tahtan indirildi.

Padişah değişikliğinden sonra 1895 Anadolu Islahatı tekrar gündeme getirildi. Yapılan görüşmeler neticesinde Bitlis, Van, Erzurum, Trabzon, Sivas, Diyarbakır ve Harput'un yönetimi iki Ermeni iki Müslüman iki yabancı⁵¹ toplam altı kişilik heyete bırakıldı. Van, Bitlis, Mamuretü'l-Aziz ve Diyarbakır Norveç ordusundan Binbaşı Hoff'a, Trabzon, Erzurum ve Sivas Hollandalı Westenek'e verildi. ⁵²Van, Bitlis, Mamuretü'l-Aziz ve Diyarbakır Vilayetleri Müfettiş-i Umumisi Hoff Bey'in memuriyet mahalline gittiğinde kendisine gerekli yardımın yapılması istendi.⁵³ Bâb-ı Âli bu kişilerle 25 Mayıs 1914'te anlaşma yapmış ise de I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile anlaşma geçersiz sayıldı.⁵⁴

Yurt dışındaki Ermeni Komite üyeleri Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşına girdiği sırada da Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri isyan etmelerini ve nasıl davranacaklarını bildiriyorlardı. Londra da bulunan Ermeni Komite üyeleri Osmanlı Devleti'ndeki Komite üyelerine Harput'a bulunan komite üyelerine gönderdikleri talimatta şehirdeki askeri nüfusun sayısı ve yerleşimi hakkında bilgilerin iletilmesi istendi. Silah ve mühimmat depoları oluşturulması gibi talimatlar verildi. Ayrıca Osmanlı okullarında Ermeni çocukların gönderilmemesi gönderildiği takdirde Türklerle muhabbet edebilecekleri sakıncalı görüldüğu belirtilmiştir. Ermeni Komite üyesi mektubun sonuna da” *Çok söz ve çok yazma ile iş bitmez çok para tahsil ve çok adam*

⁴⁹ D. Kılıç , *a.g.e.*, s.265.

⁵⁰ H. Selvi ,*a.g.m.*, s.59.

⁵¹ İki yabancı üyenin İngiliz olması tercih edilmiştir.

⁵² Zekeriya Türkmen, *Vilayat-ı şarkıye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Ankara 2006, s.82-88.

⁵³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO), Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 43/82

⁵⁴ Yuluğ Tekin Kurat, “Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri”, *Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu 1900-1920*, Erzurum 1984, s.231.

ihzar ediniz” diyerek mektubunu sonlandırdı.⁵⁵ Biz bu çalışmada Mamuretü’l-Aziz bölgesinde bulunan Ermenilerin tehcirini ele alacağız.

⁵⁵ N.Hüseyin, *a.g.e.* ,s.68.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.MAMURETÜ’L-AZİZ TARİHİ VE ERMENİLER

1.1.Mamuretü’l-Aziz’de İdari ve Sosyo-Ekonomik Hayat

1.1.1..Mamuretü’l-Aziz’in Adı

Milattan önce XIII. Yüzyıla ait vesikada Harput kelimesi Harputaş (Har-pu-ta-a-ş) şeklinde görülmektedir. Bu vesika Hitit Devleti’nin büyük krallarından biri olan Hatusil III (M.Ö.1283-1250) devrine ait olup bu kralın bir mektubunu içermektedir.⁵⁶ Vesikada Harputaş ülkesinin dört şehrinden biri olarak gösterilmektedir. Bu rivayetlerden başka M.Ö. IX-VIII. Harput şehrinin (Harputavanas) şeklinde görüldüğü Kargamış menşeli bir Hitit hiyogralif kitabesinde görülmektedir.⁵⁷

Başka bir rivayete göre ise Harput kelimesinin menşeinin Ermeniceden geldiği ileri sürülmektedir. “Bert” hecesinin hisar manasına geldiği “Har’ın” da taş veya kaya demek olduğu nazar-ı itibara alınarak kelimeye taş kale manasının verildiği görülmektedir. Ancak bu iddianın aksine Urartulara⁵⁸ ve Hurilere dayandığı Harput veya Harbert şeklindeki yazılışın son hecesi olan ” pert” veya “bert” ekinin Urartu dilinde şehir manasına gelen “gert” ekinin bir çeşidi olduğu ileri sürülmüştür.⁵⁹ Bütün bu görüşlere karşılık Asur devrine ait çivi yazılı tabletlerde geçen Karpata ile Harput kastedildiği ileri sürüldü. Bizans kaynaklarında buna yakın olarak “Kharpote” şeklinde geçen kelime Frank tarihçileri tarafından “Quartapiert” olarak kaydedildi.⁶⁰

XV. yüzyılın sonlarına doğru Uzun Hasan zamanında tanzim edilen Harput Livâsı Kanunnamesinde Harput adı değişik şekillerde yazılmıştır.⁶¹ Osmanlı Devletine

⁵⁶İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, İstanbul 1958, s. 43.

⁵⁷Ertuğrul Danık, *Ortaçağda Harput*, Ankara 2001, s.2.

⁵⁸ Kemalettin Köroğlu , *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi* , İstanbul 1996 , s.5-7.

⁵⁹Zafer Şen, *XIX. Yüzyılda Elazığ Vilayetinde Teba-i Şahanenin Dini ve Sosyal Yapısı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Elazığ 2006, s.13.

⁶⁰ Mehmet Ali Ünal, ”Harput” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (DİA), XVI, İstanbul 1997, s. 232

⁶¹Herburt veya Herput denildiği gibi1591-1592 yıllarında (B, P) harflerinden sonraki (U, V) harflerin kaldırılmasıyla Herbert veya Herpert olarak kullanılmıştır. 1785-1786 yıllarından sonra ise (B, P) harflerinin önüne değil ikinci (R) harfinin önüne (U, V) harflerinin konulmasıyla Herbrut veya Herprut şeklinde yazılmıştır. 1848 yılından sonra ikinci (R) harfinin tamamıyla kaldırılması ve (B) harfinin de tamamıyla (P) harfine dönmesi sonucu Herput olarak değişmiş ve uzun süre bu isim kullanılmıştır

ait kaynaklarda ve belgelerde Harput kelimesinin değişik şekiller de yazıldığı görülmektedir.⁶²

II. Mahmut döneminde bölgeye eyalet valisi sıfatıyla gönderilen Mehmet Reşid Paşa (1834) bir süre Harput'ta oturduktan sonra kışların sert geçmesi ve ulaşım zorlukları gibi nedenlerden dolayı, Harput ovasında yeni bir yerleşim merkezi kurma gereği duydu. İlk çağlardan itibaren savunmaya elverişli ve yüksek bir yerde kurulmuş olan Harput 19. Yüzyıla gelindiğinde stratejik açıdan önemini kaybetmeye de başladı.

Mehmet Reşit Paşa Mezraa (Agavat Mezraası) ya da Mezre adı verilen yerde bir kışla ve hükümet binası yaptırdı. Bu yeni yerleşim kısa sürede gelişerek önem kazanırken Harput önemini yitirerek terk edilmeye başlandı. Vali İzzet Paşa zamanın da Mezraa'nın adı dönemin Padişahı Abdülaziz'e nispetle Mamuretü'l-Aziz'e çevrildi(1867). Ayrıca yalnız yeni kurulan şehrin değil teşkil edilen sancağın adı da bu şekil de anıldı.⁶³

Mamuretü'l-Aziz, Cumhuriyet Dönemi'nde il merkezi haline getirildi ve demir yolunun buraya uzatılmasıyla birlikte kolay erişilebilir bir bölge haline geldi. 17 Kasım 1937 yılında Mamuretü'l-Aziz'e gelen Mustafa Kemal Mamuretü'l-Aziz isminin değiştirilerek Elazık⁶⁴ olmasını istemiştir. Atatürk'ün bu isteği sonucu 10 Aralık 1937'de Bakanlar Kurulu kararıyla kentin adı Elazık olarak değiştirildi. Halk arasında Elazık kelimesinin telaffuzunun zor olmasından dolayı Elazık olan isim zamanla Elazığ olarak kullanıldı.⁶⁵ Günümüzde de Elazığ olarak kullanılmaktadır.

1.1.2. Mamuretü'l-Aziz'in Coğrafi Yapısı

Harput Sancağı Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde yer almaktadır. Bu günkü idarî bölünme bakımından bütünüyle Elazığ sınırları içerisinde kalan sancak toprakları yaklaşık 3200 km alanı kaplamaktadır. Bugün bu alanın büyük bir kısmı merkez ilçe sınırlarında kalmakla beraber Keban ve Sivrice ilçelerine tabi olan bazı köy ve mezralarında Harput Sancağı dahilinde yer aldığı görülmektedir.⁶⁶

⁶² Arapçada geçen "Hartabird" şeklinde rastlanmakla beraber genellikle "Harpurt" veya "Harpurd" biçiminde yazıldığı görülmektedir. XVII ve XVIII. yüzyıla ait birçok vesikada ise "Harprt" biçiminde kaydedildiği görülmektedir. XIX yüzyıldan itibaren resmi yazışmalarda ve halk arasında Harput şeklinde telaffuzu benimsenmiştir.

⁶³ Ahmet Halaçoğlu, "Elazığ", DİA, X, İstanbul 1994, s. 551.

⁶⁴ Elazık kelimesi mana olarak azık ili, bolluk memleketi anlamlarına gelmektedir. Mehmet Topal, *Atatürk Elazığ'da*, Elazığ 1997, s. 30.

⁶⁵ M. Topal, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI Yüzyıl Harput Sancağı*, Ankara 1989, s. 31.

Sancağın alanı kuzey ve kuzey doğudan, bugün Keban Baraj Gölü içerisinde kalan Murat Nehri Vadisi güneyden Güneydoğu Torosları'nın kuzey uzantıları güneybatıdan Fırat Nehri Vadisi batıdan ise Bulutlu Dağı ve Hasan Dağları ve Piran Dağları'ndan geçen bir hatla çevrilidir. Güneydoğu Toroslar kıvrım kuşağı içerisinde yer alan bu bölge ana hatlarıyla güneybatı kuzeydoğu yönünde uzanan ve yer yer düzenli sıralar oluşturan dağlarla bu dağlar arasında yerleşmiş aynı doğrultudaki ovalardan oluşmaktadır. Dağlar genel olarak 2000 m üzerinde bir yükselti göstermektedir. Hazar Gölü (Gölcük) ve Behrimaz Ovası bu dağlık kütle içerisinde yerleşmiş çukurluklar olarak dikkat çeker. Bu doğal kütle içerisinde ki ovalar ırmakların taşıdığı alüvyonların dağlar arasındaki çöküntü alanlarını doldurmasıyla oluşmuştur. Başlıcaları Elazığ Ovası (1200 m) Uluova (Mollakendi) (900-1000m) Kuzuova (1100-1200), Behrimaz ile Palu Ovalarıdır. Elazığ kenti de Elazığ Ovası üzerine kurulmuştur.⁶⁷

Doğudan ve kuzeyden Murat Nehri, batıdan ve kısmen güneyden Fırat Nehri ve Hazar Gölüyle çevrilen Elazığ bir ada gibidir. İklim olarak karasal iklimin hüküm sürdüğü Elazığ topraklarında yazları sıcak ve kurak kışları soğuk ve yağışlı geçer. Yağışlar daha çok kar şeklinde olup yaz ve kış ayları arasındaki ısı farkları fazladır.⁶⁸

Hayvancılık özellikle dağlık ve engebeli kesimlerde ana geçim kaynağı durumundadır. Ayrıca bitkisel üretim tek başına yeterli üretimi sağlamadığı için ovalık kesimlerde ek bir gelir kaynağı olarak hayvancılık yapılır. En çok koyun kıl keçisi ve sığır yetiştirilir. Besleme yöntemi geleneksel mera hayvancılığıdır. Tavukçuluk ve arıcılık yerel tüketime yönelik küçük çaplı etkinlikler olarak sürdürülmektedir.

1.1.3. Mamuretü'l-Aziz'in Tarihçesi

Elazığ ili dâhilinde yapılan kazı ve araştırmalara göre Elazığ ve Harput çevresi tarihi Paleolitik Çağa kadar inmektedir. Keban Barajı'nın yapımı nedeniyle yapılan Yukarı Fırat çalışmalarındaki çok sayıda kazı ve araştırma bunu kanıtlamaktadır. Bu kapsamda Karasu, Arapkir Deresi ile Murat Suyu Vadisi seki ve kayalıklarında yapılan çalışmalarda bulunan Paleolitik dönem insanların kullandığı Kayaaltı Sığınağı ile açık hava konak yerlerinden özellikle Karataş ve Küllünün İni'nde bulunan Eski Paleolitik dönemin Aşölyen Evresi'ne ait el baltaları ve çakmaktaşı aletleri önemli buluntulardır.

⁶⁷ İ.Sunguroğlu, *a.g.e.*, I, s. 15.

⁶⁸ Z. Şen, *a.g.t.*, s. 15.

Karataş Kayaaltı Sığınağı, Gedikli Mağarası ve Kalecik Açık Hava Konak merkezi yine bu dönemin önemli merkezlerindendir.⁶⁹

Ön Asya’ya hâkim olmuş olan ve burada devlet kuran Mitanniler, Mısırlılarla ve Hititlilerle devamlı olarak ilişkileri olmuştur. Mitanni Devleti M.Ö. XIV. yüzyılda yıkılınca Hitit Kralı Subbiluliuma zamanından itibaren Hititler Hurri ülkesinin çoğunu hâkimiyeti altına almışlardır. Doğu Anadolu da Hurri hâkimiyeti son bulduktan sonra Harput ve çevresi Hititlerin hâkimiyetine geçmiştir.⁷⁰ Hititliler Harput mntıkasına “İşuva” adını veriyorlardı.⁷¹ Hitit Devleti’nin merkezi Hattuşas şehrinde bulunan çivi yazılı metinlerde geçen İşuva isminin Harput’u işaret ettiği bilim adamları tarafından kabul edilmektedir.

M.Ö. XII. Yüzyılda Hitit Devleti’nin yıkılmasıyla birlikte bölgede karanlık bir dönem yaşanmıştır. Bu dönem de çeşitli kavimlerin egemenliği vardır. Bunlardan biri de Asur kaynaklarında Muşki adıyla anılan kavimdir. M.Ö. IX. yüzyılda Muşkiler, Fırat Suyu ile Batı Fırat arasındaki bölgeye kadar ilerlediler. Yine aynı dönemde Asurluların da bölgede egemenlikleri söz konusudur.⁷²

M.Ö. VIII. yüzyılda Kral Menua (M.Ö 810–785) zamanında Urartular bölgeyi ele geçirip kendi eyalet düzenleri içine aldılar. Bölgedeki Urartu egemenliği Menua’yı izleyen I. Argıştı ve II. Sarduri döneminde de devam etti. M.Ö. VIII. yüzyıl ortalarında Asur Kralı III. Tiglathpileser ‘ın II. Sarduri’ye yenmesinden sonra bir ara kesintiye uğrayan Urartu egemenliği aynı yüzyılın son çeyreği içinde Asur Kralı II. Sargon döneminde tekrar kurulmuştur. M.Ö. 715’lerde Med aşiret reislerinden Dayarikku (Keyaksar) tüm Med aşiretlerini bir araya getirerek bir devlet kurdu. Med’ler önce Asurluları ardından Urartuları yıkarak bölgeyi ele geçirdiler. M.Ö. 560’da Pers Kralı Kuraş (Keyhüsrev) Med Kralı İstuvegu (Astiya) yenerek Med bölgesini ele geçirdi. Med bölgesini satraplık sistemini kuran Kuraş Harput ve çevresini de içine alan 3. büyük satraplık olan Medya Satraplığı kurdu. M.Ö 334’de Pers satraplarının önce Granikos (Biga) çayı kıyısında ardından Gaugameladağ’da (Erbil–Kerbela) Büyük İskender’e yenilmesi ile Pers İmparatorluğu tarihe karıştı.⁷³

⁶⁹E. Danık , *a.g.e.*, s. 4.

⁷⁰ Ülker Arıçoğlu, *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 14.

⁷¹M. Ünal, *a.g.e.*, s. 13.

⁷² E. Danık, *a.g.e.*, s. 5.

⁷³ İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 68.

Harput ve yöresi asırlar boyunca birçok devletin hâkimiyeti altına girdi. M.Ö. III. ve IV. yüzyıllarda Subarlar'ın yaşadıkları ve Fırat isminin bunlar tarafından verildiği ileri sürülmektedir. Subarlar'ın Hurrilerle aynı kökten geldikleri ve yeryüzünde madeni ilk işleyen kavim oldukları bilinmektedir. Harput çevresinin tarihçe bilinen en eski kavimleri olarak Hurriler olduğunu söyleyebiliriz.

İskender'in ordularınca fethedilen bölge İskender'in M.Ö. 320'te ölümünden sonra komutanlarından Selevkos'a kaldı. Selevkos M.Ö. kral unvanını aldıktan sonra başkenti önce Babil'e ardından Selevkiye'ye oradan da Hataya taşındı. Selevkos'un ölümünden sonra yerine geçen I. Antiokhos Mısır'daki devlet ile karşı karşıya gelince İranlılar bu durumdan yararlanıp Ermenileri kışkırtmış ise de Antiokhos İranlılarla barışıp Fırat yöresindeki olaylara son verdiğinde M.Ö. 280'lerde Galat'lılar Anadolu'ya girdiler I. Antiokhos'un ölümü üzerine Mısır Kralı bütün gücü ile Anadolu'ya hareket edip Kilikya, Fırat bölgesi, Mezopotamya, Medya ve daha doğu da olan Afganistan'a kadar olan bölgeyi ele geçirdiler.⁷⁴

M.Ö. 140'larda Part Kralı Mitridates Fırat bölgesini ele geçirip Diyarbakır'a kadar ilerledi. M.Ö. 89'da Tigran (Dikran) bölgeyi ele geçirerek Kapadokya'ya kadar ilerledi.⁷⁵ Zamanla Ön Asya'nın en güçlü krallığı haline gelen Tigran'ın ülkesi Medya'dan Kilikya Toroslarına güneyde Şeria Nehrine kadar uzandı. M.Ö. 69'dan Lukullus komutasındaki Roma ordusu Tigran üzerine yöneldi. Lukullus Melitene (Malatya) ve Stophane (Harput–Dersim)⁷⁶yörelerini yağmaladıktan sonra Tilvan'a kadar ilerlediler. Mitridates'in desteğine rağmen Romalılar Tigran ordusunu yendiler ancak Lukullus'un yağmacı tutumu sonucu halk isyan etti ve Tigran M.Ö. 66'da Kapodokya egemenliğini tekrar ele geçirdi.⁷⁷ Ancak bu egemenlik uzun sürmedi ve Tigran Roma üstünlüğünü kabul etmiştir. Roma ordusunun M.Ö. 53'de Part'lara yenilmesi ile başlayan Part egemenliği M.S. 55 yıllarına kadar aralıklarla devam etti. Part Roma etkinliği altına girerken Ermeni soyluların çabalarıyla çeşitli karışıklıklar çıkardılar.⁷⁸

Sasani hanedanı kurulup krallığı ilan edildi. M.S. 272–309 yılları arasında Harput bölgesi Sasani egemenliği altına girmez Sasani Kralı II. Şapur kendisi için

⁷⁴ E.Danık, *a.g.e.*, s. 7.

⁷⁵ Sunguroğlu, *a.g.e.*, I, s. 72.

⁷⁶ Daha Geniş Bilgi için bkz. ,İbrahim Yılmazçelik , *XIX. Yüzyılın İkinci Yarisında Dersim Sancağı, Elazığ 1999*

⁷⁷ Nurettin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, Ankara 1997, s. 22.

⁷⁸ N.Ardıçoğlu, *a.g.e.*, s. 24.

tehlike oluşturan Ermeni hanedanını ortadan kaldırmak amacıyla Araks devleti üstüne yürüdü. Ermeni desteğine karşın Araks orduları yenildi ve Sasani'ler Harput dahil olmak üzere Fırat bölgesini tümüyle ele geçirdiler. Ancak M.S. 379'da Roma İmparator'u Valens'in büyük bir ordu ile bölgeye yürümesi ile II. Şapur barış yaparak geri çekildi böylece Harput bölgesi M.S. 395 Akhunlar Harput önlerine kadar geldilerse de alamadan geri döndüler. Aynı yıl Roma İmparatorluğu ikiye bölünmüş Fırat bölgesi bütün Anadolu ile birlikte Doğu Roma (Bizans İmparatorluğu) sınırları içinde kaldı. V. yüzyılın ikinci yarısında Sasani'ler bir ara bölgeyi işgal ettiler de Nuşirevan'ın 579'da ölümünden sonra yönetimde aksamalar olmuştur. Bu arada 562'de 50 yıllık bir barış antlaşması yapılmıştır. Anlaşmada: Fırat'ın batısı Bizans'a doğusu ise Sasani'lerde kaldı. Ancak 610'dan sonra Heraklios döneminde Bizanslılar anlaşmayı bozarak sık sık bölgeye girdiler. Bundan dolayı savaşlar yeniden başlar ki bu dönemde Harput sıkça el değiştirdi.⁷⁹Bu sıralarda Anadolu da yeni bir güç olarak Arap akımları başladı.⁸⁰ Halife Ömer döneminde (634–644) Araplar, Suriye ve Irak'tan sonra Doğu Anadolu'ya girip bir ara (644–650) Harput'u ele geçirmişlerdi. Bu yıllardan sonra Arap–Bizans mücadelesi başladı. Yıllarca süren bu savaşlar ve mücadeleler sırasında bölge; 658'de Bizans 700'lü yıllarda Arap 752 yılında Bizans hemen ardından Arap egemenliğine girdi. Ermeni vali kaleleri onartıp Abbasi'lere bıraktı böylece 650 yılından sonra Abbasi egemenliği başladı.

872 yılından sonra ise Bizans İmparatoru İannes Tsimiskes yöreleri ile birlikte Güneydoğu Anadolu, Suriye, Lübnan, Filistin gibi yöreleri de ele geçirmiştir. 938 yılında “Mezopotamya” teması⁸¹ içinde görülen kent 949–952 yıllarında “Küçük Kharpete” anlamına gelen “Kharpezikion” teması içinde kaldı. 976–989 yıllarında ise Harput bu defa “IV. Armenia” teması içinde görüldü.⁸²

1018 yılında öncü akımlar şeklinde Çağrı Bey komutasında Anadolu'ya giren Türkler 1042 de Van'a kadar geldiler. 1040'da Dandanakan Savaşı ile bağımsız devlet kuran Selçuklular 1043'da Tuğrul Bey komutasında Kazvin'e⁸³ geldiler. Aynı yıllarda Selçuklulara bağlanmak istenmeyen Oğuz Türkmenleri kitleler halinde Doğu

⁷⁹ E.Danık, *a.g.e.*, s. 8.

⁸⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Anadolu'nun Türkleşmesi”, *Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara 1985, s. 40.

⁸¹ Bizans döneminde askeri bölgelere verilen ad olarak kullanılmıştır.

⁸² N. Arıdoğan, *a.g.e.*, s. 41.

⁸³ İran'ın en eski şehirlerinden birisi olan Kazvin, 1548 ile 1598 yılları arasında Safevî Devletine başkentlik yapmıştır. İran'ın başkenti Tahran'ın 165 km kuzeybatısında ve Hazar Denizi'nin güneyinde bulunmaktadır.

Anadolu'ya gelerek Van ve Erzurum yörelerinde akımlar yaparak ganimet topladılar. Bir kısım Oğuz Boyları ise Meyyafarik'in (Silvan) Mardin ve Cizre'ye ulaştılar.⁸⁴

1071 Malazgirt savaşından sonra Bizans Devletinde oluşan otorite boşluğundan yararlanan ve Harput çevresinden Çukurovaya kadar olan bölgede egemenlik kuran Philaretos bir müddet dirense de bölgede fazla tutunamadılar. Sultan Melikşah tarafından Diyarbakır'ı fethetmeye gönderilen Fahrüd-Devle yanında Çubuk Bey ve Artuk Bey ile birlikte Diyarbakır'ı kuşattı. Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine Fahrüd Devle ve Çubuk Bey'i Harput ve civarını fethetmeye göndermiştir. 1087 yılında Çubuk Bey 300 atlı süvari ile Philaretos elinde bulunan Harput'u aldı.⁸⁵ Çubuk Bey'in Harput'taki egemenliği ne kadar sürdüğü bilinmese de oğlu Mehmet Bey'in 1106-1113 yıllarında Harput hükümdarı olduğu bilinmektedir.⁸⁶

Mehmet Bey'in hasta halefinin Harput idaresine Tuğrul Arslan'a vasiyet etmesi üzerine ise Belek atabey sıfatıyla Harput'a giderek şehri teslim aldı. 1122 yılında Belek'in amcası İlgazi'nin isteği üzerine haçlılara karşı Halep'e doğru gitti. Bu arada Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ile Birecik Senyörü Galeran de Puiset Belek'in yolunu kestiler. Çıkan savaş sonrasında Belek savaşı kazanarak birçok şövalyeyi esir almış ve Harput Kalesine hapsedmiştir (1123). Bu olay üzerine Kudüs Kralı II. Baudovin Harput'u kuşatmak üzerine yol açtı ancak yapılan savaştan Belek yine galip çıktı. 15 gönüllü Behesni (Besni) Kalesinden gelerek Belek'in seferde ve asker sayısının az olduğu bir sırada kaleye sızarak kalenin onarımında çalışan Ermenilerin yardımıyla kale içinde bulunan muhafızları öldürerek esir durumunda bulunan Kral Baudovin ile birlikte Joscelin, Galeran ve diğer şövalyeleri kurtarırdı. Kalenin ele geçtiğini duyan ve o sırada Halep'te bulunan Belek derhal geri dönerek şehri kuşattı ve kuşatma sırasında Kont Galeran şehri geri teslim etmek zorunda kaldı.⁸⁷

Belek Gazi 1124'te Menbiç⁸⁸ kuşatma sırasında öldükten sonra yerine Süleyman geçti.⁸⁹ Bir yıl kadar hüküm süren Süleyman'ın ölmesi üzerine Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Sökmenoğlu Davut yönetimi ele geçirdi. Davut'un 1144'te ölmesinden sonra yönetim onun oğlu Fahrettin Karaarslan'a kaldı. Karaarslan Harput'un

⁸⁴ İ.Sunguroğlu, *a.g.e.*, I, s. 104.

⁸⁵ Selçuklu geleneklerine göre bir bey bir yeri fethettiğinde merkeze bağlı olmak koşulu ile kendi beyliğini kurabilirdi. Çubuk bey bu gelenek gereği Harput ve civarında Çubukoğullarıyla anılan kendi beyliğini kurmuştur.

⁸⁶ Coşkun Alptekin, "Selçuklular Zamanında Harput", *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 45.

⁸⁷ M.Ünal, *a.g.e.*, s. 16.

⁸⁸ Kuzey Suriye de Fırat'ın batısında bulunmakta olan Menbiç Hierap adıyla da anılmaktadır.

⁸⁹ C.Alptekin, *a.g.m.*, s. 47.

idaresi büyük oğlu Nasreddin'e verdi. Nasreddin'in 1164-1167 de Karaarslan'ın ölümü üzerine idare Nureddin Muhammed'e geçti. Muhammed ise Harput'un idaresini kardeşi İmameddin Ebubekir'e bırakmıştır. 1203/1205 yıllarına kadar egemenliğini sürdüren İmameddin Ebubekir'in ölümünden sonra yerine oğlu Nizameddin İbrahim geçti. Ancak aynı yıllarda Harput Artuklular'ı Selçuklu egemenliğini tanıdılar. Nizameddin İbrahim'in 1223'te ölümü den sonra yerine oğlu İzzeddin Ahmet geçti. Bu dönemde Harput geçici olarak 1227 de Celaeddin Harzemşah tarafından işgal edilmiş olup bir ara Moğolların eline geçmiştir.

Harput, Artuklu İmparatorluğu 1234'te Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat'ın Harput'u ve bölgeyi fethi ile son buldu.⁹⁰ 1234 yılında Eyyubiler'in de Harput'da varlığı söz konusudur. Bu yıllarda gerginleşen Selçuklu-Eyyubi ilişkileri Alâeddin Keykubat'ın Ahlat'ı ele geçirmiş olması sonucu el Kamil ordusuyla Anadolu içlerine girmeye çalışmıştır. Toros yollarının kapalı olması nedeniyle Hısn-ı Mansur'u⁹¹ yakıp yıkarak Fırat'ı aşp Siverek'e kadar geldiler. Aynı sıralarda Harput Artuklular'ı da Selçuklulara başkaldırınca Harput'u bir uç kalesi olarak kullanma düşüncesinde olan el Kamil'in Harput'a yardım için gönderildiği güçler yenilince Harput Kalesi de teslim olmak zorunda kaldı. Harput'un Selçuklulara geçmesinden sonra Alâeddin Keykubat kenti Seyfeddin Bayram adlı bir subaşına teslim etti. Harput'un korunmasını ise Yasıçimen Savaşı sonrasında kendisine sığınan Harzemliler'e verdi. 1237 yılında Keykubat'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev iyi bir yönetim gösterememiş ve Harzemliler'i küstürmüştür. Kendisine karşı oluşan muhalefete karşın son kozlarını oynayan Keyhüsrev 1243 yılında Köseadağ da Moğollara yenildi ve Selçuklu Devleti Moğollara vergi veren bir devlet durumuna düştü. Keyhüsrev'den sonra başa geçen sultan II. İzzeddin Keykavus sınırları kontrol amacıyla gizli bir şekilde Türkmen, Kürt ve Araplardan asker toplamaya çalışmıştı. Bu nedenledir ki Musul'u Şerafeddin Mehmed bin Şeyh Adli adlı bir Kürt aşiret reisine hizmetlerinden dolayı Harput idaresine verdi. Ancak Şerafeddin Mehmed halk tarafından şehre sokulmaz.

⁹⁰ Son hükümdar konusunda tartışmalar vardır kimi kaynaklarda İzzeddin Ahmed'in kardeşi Hızır derken kimi kaynaklarda da Hızır'ın oğlu Nurettin Artukşah son hükümdar olduğu belirtilse de net bilgiler yoktur. Genel yargılar Hızır'ın başa geçmediği Nurettin Artukşah'ın son hükümdar olduğu yönündedir.

⁹¹ Hısn-ı Mansur adı İ.Ö VII. yüzyılda buraya gelen Emevi sultanlarından Mansur İbn-i Canana'nın yaptırdığı Hısn-ı Mansur (Mansur Kalesi) dolayısıyla verilmiştir. Şu anda bu isim kullanılmamakta Hısn-ı Mansur isminin yerine Adıyaman kullanılmaktadır. Mehmet Taştemir , XVI . Yüzyılda Adıyaman (Behisni , Hısn-ı Mansur , Gerger , Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi ,Ankara 1999, s.45-50.

1258 de Bağdat'a giren Hülagü ardından el Cezire'ye yürüdü ve buraları da alarak Fırat'ı geçip Suriye'ye döndü. 1289 da Anadolu Hülagü tarafından paylaştırıldı ve Harput bölgesi ile Doğusu Gazvinli'ye verildi. Gazvinli elinde tuttuğu bölgeler de çok zulüm yapmış ve isyanların çıkmasına sebep oldu. Bu isyanların en büyüğü 1258'deki Sülemiş isyanıdır. Bu isyan daha çok Malatya, Harput ve Diyarbakır halkını rahatsız etti.⁹²

XII. yüzyıl sonunda zayıflayan Selçuklu Devleti'nin yerine çeşitli beylikler kuruldu. XIV. yüzyıl ortalarına kadar İlhanlılar egemenliğinde kalan Harput bölgesi, Malatya, Elbistan ve Maraş'la birlikte bu yıllarda güçlenmeye başlayan Dulkadiroğlu Beyliği'nin egemenliğine girdi. 1366 yılında Memlük orduları Harput'u iki defa kuşattılar ve ikinci kuşatma sırasında Harput teslim oldu. Ancak on yıl sonra 1376 da Dulkadiroğlu Halil Bey Harput'u yeniden ele geçirdi. 1433'te Timur Anadolu'dan ayrılırken Diyarbakır ve yöresinin kontrolünü Akkoyunlu beylerinden Kara Yülük Bey'e bırakıldı.⁹³ Timur'un bıraktığı Malatya'yı koruyamasa da Harput'u Dulkadiroğlularından aldı. Harput Kara Yülük'ün ölümü ve taht kavgalarından sonra Dulkadiroğlu Halil Beyin oğlu Nasır-al Din Muhammed tarafından Akkoyunlular'dan geri alındı. Nasır-al Din Muhammed'en sonra yönetimime Melik Arslan geçse de 1465'te Harput Memluk Sultanının da göz yummasıyla birlikte Akkoyunlu hükümdarı olan Uzun Hasan olarak anılan Hasan Bayındır Han tarafından geri alındı.⁹⁴

Harput 1507 yılında Osmanlı ve Memlük Devletleri arasındaki çatışmadan faydalanarak Doğu Anadolu'da faaliyetlerini geliştirdi olan Şah İsmail tarafından zapt edildi. II. Bayezit'den izin alarak Osmanlı topraklarından geçen Şah İsmail Elbistan üzerine yürüyerek Dulkadirli Alâüd-Devle Bey'i yenmiş ve ülkesini yağmaladı. Alâüd Devle Osmanlı ve Memlük Devletleri'nin yardımını istemişse de karşılık göremedi. Kışın yaklaşması üzerine Dulkadir ülkesini terk eden Şah İsmail dönüşte Akkoyunlular'ın elinde bulunan Harput'u aldı.⁹⁵ Bu arada Diyarbakır hakimi Musullu Emir Bey de Şah İsmail'in hizmetine girdi. Safevi hakimiyeti Harput'ta 1516 yılına kadar sürdü.

Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki faaliyet ve niyetlerini daha şehzadeliği sırasında fark eden Yavuz Sultan Selim tahta çıkınca ilk olarak İran tehlikesini bertaraf

⁹²E. Danık, *a.g.e.*, s. 13.

⁹³İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, I, s. 123.

⁹⁴M. Ünal, *a.g.e.*, s. 23.

⁹⁵N. Arıdoğan, *a.g.e.*, s. 99.

etme yolunu tuttu. 1514 yılında Osmanlı ordusu , İran üzerine çıktığı seferde yeniçerilerin muhalefetlerine rağmen Çaldıran da Şah İsmail'in kuvvetlerini büyük bir mağlubiyete uğratması Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı hakimiyetine geçmesini sağladı.⁹⁶ Safeviler Çaldıran mağlubiyetine rağmen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetlerini sürdürmek arzusundadırlar bunun için Şah İsmail Çaldıran Muharebesinde ölen komutanı Ustaçlı Mehmed Han'ın kardeşi Kara Han, Urfa hakimi Durmuş Bey'le birlikte Diyarbakır'ı zapt etmesi için gönderdi. Ayrıca Mardin, Hısn-ı Keyfa, Harput ve Ergani de bulunan Şah'a bağlı kuvvetleri de Kara Han'a katılmasını emretti. Şah İsmail'in bu hareketi üzerine Diyarbakır halkı da İdris-i Bitlisi vasıtasıyla Yavuz Sultan Selim'den yardım istemiştir. İdris-i Bitlisi'nin yardım talebini karşılıksız bırakmayan Yavuz Sultan Selim Diyarbakır'daki kuvvetleri takviye için Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya bütün Karaman sipahileriyle beraber gitmesini emretti. Ayrıca Rumeli Kethüdası Mehmet Çelebi'yi de Diyarbakır'a gitmesini emretmiştir. Bunların yanında Anadolu sipahilerinin ve subaşılarının da Hüsrev Paşa'yla birlikte gönderdi. İşte Diyarbakır'a doğru yola çıkan bu kuvvetler yol güzergahında bulunan fakat İran kuvvetleri elinde bulunan Harput'u muhasara etmeye karar verdiler. Harput'un çevresi daha öncesinde Çerkez Hüseyin Bey tarafından zapt edildiğinden yeniçeriler sipahiler ve Çerkez Hüseyin Bey'in kuvvetleri yanında Kemah hakimi Karaçin-zade Ahmet Bey de Harput Kalesi'nin alınması için büyük gayret göstererek üç günde kaleyi fethetmeyi başarmışlardır.⁹⁷

Harput'un fethi 1516 baharında 26 Mart 1516 (21Safer 922) tarihinde gerçekleşti.⁹⁸ Harput Sancağı önce Çerkez Hüseyin Bey'e onun şehit olması üzerine de yine bölgenin fethine katılmış olan Çavuş Ahmet Bey'e tevcih edildi.⁹⁹ Harput 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdi ve bu tarihten sonra bölge coğrafi konumu ve tarihi şartlarından dolayı önemli bir yerleşim merkezi oldu. Harput 1516 tarihinden XIX. yy. ortalarına kadar Diyarbakır Eyaletine bağlı bir sancak olarak kaldı.

⁹⁶ N.Ardıçoğlu, *a.g.e.*, s. 100.

⁹⁷ Hoca Sadeddin'in yazdığı Tacüt-Tevarih de Harput Kalesi'nin fethini şöyle yazmıştır: “ Yevm-i salisde Kale feth oldu. Burcu, râyât-ı nasr ile doldu”.

⁹⁸ Şimdiye kadar konu ile ilgili eserler de Harput'un 1515 yılı baharında fethedildiği kaydedilmiştir. Halbuki Karaman beylerbeyisi Hüsrev Paşa komutasında Diyarbakır'a yardıma giden kuvvetlerin 1515 Kasım-Aralık aylarında yola çıktığı bilinmektedir. Şâdi Paşa'nın 1515 Ekim de Mardin'in Osmanlı kuvvetlerince zapt edilmesinden sonra emrindeki kuvvetleriyle Amasya'ya doğru gittiği de bilinmektedir. Sipahioğulları Ağası Sinan ve Silahtar Ağası Bâli Ağalar'ın 19 Şubat 1516 (15 Muharrem 922) tarihinde Diyarbakır'a gitmek üzere yola çıktığı bilinmektedir. Ayrıca da Hammer de Harput'un fethi 1516 baharı olarak kayıt edilmektedir. Sonuç olarak Harput'un çevresi 1515 yılında Çerkez Hüseyin tarafından zapt edilmişse de Harput Kalesi Hüseyin Bey'in muhasarası sonucu kazanılmıştır.

⁹⁹ M. Ünal, *a.g.e.*, s. 27.

1.1.4. Mamuretü'l-Aziz'de Sancak ve Eyalet Yönetimi

Harput 1516 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedildikten sonra Diyarbakır Eyaletine bağlı bir sancak haline geldi. Maden-i Hümayun Emanetini kurulmasına kadar olan dönemde¹⁰⁰ Harput Sancağı'nın idari statüsü pek değişikliğe uğramadı. Ancak bu emanetin kurulması ve Diyarbakır valilerinin aynı zamanda Maden-i Hümayun Emmini de olmasından sonra Harput Sancağı önem kazanmaya başladı. Özellikle Ergani ve Keban gibi iki önemli maden bölgesinin ortasında olması sebebiyle önemi arttı. 1845 yılına kadar Maden-i Hümayun ve Harput, Diyarbakır Eyaletine bağlı kaldı bu tarihten sonra müstakil bir eyalet oldu.

1845 yılında Harput kazası ile Maden-i Hümayun kazaları ayrı bir mutasarrıflık haline geldi ve yeni bir idari yapıya kavuştu. Mutasarrıflığa Ömer Faiz Paşa Mir-i Miranlık rütbesi ile tayin edildi. Mutasarrıfı Ömer Faiz Paşa bu görevini 14 Mart 1846 tarihine kadar sürdürdü. Onun zamanında Harput Memleket Meclisi adı verilen bir meclis açıldı. 15 Mart 1846 tarihinde Maden-i Hümayun ve Harput kazaları mutasarrıflığına eski Şam Mutasarrıfı Ali Paşa tayin edildi ancak 1 Nisan 1806 tarihli bir irade de Ali Paşa'nın bu görevde başarısız olacağı kanaatine varılarak o atamadan vazgeçildi ve göreve Aydın Eyaleti Münşiri Yakup Paşa atandı. Yakup Paşa döneminde Maden-i Hümayun'un mülki işlerine Harput valisi, ekonomik işlerini ise başka bir görevli tarafından yürütüldü. Yakup Paşa Harput'taki görevini 8 Mayıs 1846 tarihine kadar sürdürdü. Haziran 1846'dan itibaren ise Harput Valisi olarak Samakolu Hüsrev Paşa görev yaptı. 7 Eylül 1846 tarihinde Hüsrev Paşa vefat etti. Hüsrev Paşa valilik süresi kısa olmasına rağmen oldukça sıkıntılı bir dönemde görev yaptı.

Harput Eyalet olduktan sonra bir yıl içerisinde dört vali tarafından idare edildi. Samakolu Hüsrev Paşa'nın yerine Eski Şam mutasarrıflarından Ali Paşa tayin edildi. Ali Paşa döneminde Harput'ta Çatal Mezrası adı verilen bir alay piyade taburu ve piyade topçu ve bir bölük süvari asker ikametlerine yetecek kışla inşa edilmesi kararı alındı. Hüseyin Karyesi'nin eski kışlanın da tamir edilmesi kararı alındı. Ali Paşa'nın Harput Valiliğini diğer valilerin görev süresine bakıldığında uzun denilebilecek bir süre yaklaşık bir yıl kadar sürdü. 28 Kasım 1847 tarihinde Harput Eyaleti Valiliğine Mustafa Sabri Paşa atandı. Mustafa Sabri Paşa Tanzimat'ı uygulamaya çalışırken diğer taraftan da çıkan isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Mustafa Sabri Paşa 10 Mart 1849 tarihinde

¹⁰⁰18 yy. ikinci yarısı.

görevden alındı ve yerine de eski Maraş Valilerinden Yusuf Paşa geldi. Yusuf Paşa döneminde de Harput'taki huzursuzlukların devam ettiği görülmektedir. Yusuf Paşa'nın 20 Ağustos 1850'de ölmesinden sonra yerine 3 Eylül 1850 tarihinde eski Şam Valilerinden Osman Nuri Paşa tayin edilmiştir. Osman Nuri Paşa'nın görevini yaptığı dönemde Diyarbakır Eyaleti dahilindeki Dersim Sancağı Harput Eyaletine dahil edildi. Osman Nuri Paşa'nın Ekim 1851 yılında görevden ayrılması sonucu valiliğe Aydın Valisi Ragıp Paşa atandı. Çok kısa bir süre görevde bulunan Ragıp Paşa 1852 yılında görevden ayrıldı ve yerine Ömer Paşa tayin edildi. Ömer Paşa döneminde Hüseyin Köyündeki kışla tamir edilmiş ve tamir masrafı da orada bulunan ahaliden karşılandı. 1854 Şubat ayı sonlarında Ömer Paşa görevinden alınmış eski Adana Valilerinden Mehmet Ziya Paşa atandı. Mehmet Ziya Paşa döneminde Maden-i Hümayun idaresi Harput valisine verildi. Mehmet Ziya Paşadan sonra Aralık 1854 tarihinde Harput Valiliğine Mehmet Reşit Paşa atandı. Görevde kısa süreli kalan Mehmet Reşit Paşa'nın yerine Ocak 1855 yılında Erzurum Valisi İsmail Paşa tayin edildi. İsmail Paşa'nın Ekim 1855 yılında azledilmesinden sonra yerine Şam valisi ve Arabistan Ordu Münşiri Arif Paşa atanmıştır. Arif Paşa da bu görevde uzun süre kalmadı 1856 yıllarının sonlarına doğru görevinden arz edilmiş yerine Biga mutasarrıfı Cemal Paşa atandı.

Cemal Paşa'nın valilik yaptığı dönemde en ilgi çektiği nokta Gayrimüslimlere ait kutsal binaların tamiratıdır. Tanzimat'ın azınlıklara tanıdığı geniş hakların kiliselerin tamirinde rol oynayan en büyük etkidir. Cemal Paşanın 1858 yılında istifa etmesiyle birlikte Harput Eyalet Valiliğine Ali Rıza Paşa atandı kısa süre görevde kalan Ali Rıza Paşa'dan sonra yerine Veysi Paşa atandı. Veysi Paşa görevini 1861 yılının başlarına kadar sürdürmüş daha sonrada yerine Yusuf Paşa atandı. Yusuf Paşa da Harput Valiliği görevini 1863 yılının başlarına kadar sürdürdü Yusuf Paşa'nın yerine Ahmet İzzet Paşa tayin edildi.

Ahmet İzzet Paşa'nın valilik yaptığı dönem içerisinde Harput'a büyük gelişmeler oldu bunlardan en önemlisi Harput şehrinden aşağı ovaya doğru yaşanan göçün en son noktasına gelmesidir. Ahmet İzzet Paşa Harput Eyalet Meclisinde aldirdığı bir kararla Ağavat Mezraa'sı adı verilen ovanın ismini Mamuretü'l-Aziz olarak değiştirilmesini talep etti bu talep gerekli merciler tarafından görüşülerek kabul edildi. Mamuretü'l-Aziz müstakil mutasarrıflıktan sonra 1879 tarihinden itibaren vilayet haline

getirilerek mutasarrıflar yerine valiler tarafından idare edilmeye başlandı. Mamuretü'l-Aziz'in vilayet statüsü hiç değişmeden Cumhuriyet dönemine kadar geldi.¹⁰¹

1.1.5. Mamuretü'l-Aziz'in İdari Yapısı

Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği zaman Harput Sancağı olarak belirlenen coğrafi sahada çok eskiden beri Harput şehri merkez olmak üzere bir vilayet halinde bulunuyordu. Harput'un bir şehir ve merkez olarak ortaya çıkması da öncelikle eski ve orta çağlar için zorunlu olan savunmada önemli bir rol oynamıştır. Harput'un gelişmesinin önemli sebeplerinden birisi de eski çağlardan önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. Bunlardan en önemlisi, Basra-Bağdat-Musul-Diyarbakır-Ergani-Harput yoluyla Malatya-Sivas-Ankara hattını takip edendir. Bir diğeri ise Çapakçur (Bingöl) üzerinden Van'a ulaşan yoldur. Ayrıca İstanbul'dan Diyarbakır'a ve Basra'ya ulaşan en müsait yolunda Harput'tan geçmesi Harput Sancağının sosyal ve iktisadi hayata önemli rol oynamasında büyük bir etken oldu.

Diyarbakır eyaletine tabi bazı sancaklar XVI. ve XVII. yy. boyunca yurtluk, ocaklık veya hükümet statüsü altında mülkiyet üzere tasarruf edildiği halde Harput daima klasik Osmanlı sancağı olma özelliğini korumuştur.¹⁰² Osmanlı Devleti tarafından fethedilen Harput'ta aynı yüzyıl içinde üç defa tahrir yapıldı.

Harput'un Osmanlı Devleti tarafından fethinden iki yıl sonra 1518 de yapılan tahrirde Harput'ta bulunan mahalleler şu şekilde verilmektedir:

TABLO I. 1518 Tahririne Göre Harput'taki Mahalleler

1518	Müslüman Mahalleleri	Gayrimüslim Mahalleleri
	Kaya Mahallesi	Sunabud Mahallesi
	Hoca Hasan Mahallesi	Norsis Mahallesi
	Aşçı Mahallesi	Gürcü Bey Mahallesi
	Börekçi Pir Mehmet Mahallesi	Şehroz Mahallesi
	Kadı Kayası Mahallesi	

¹⁰¹ Ahmet Aksın , *19.Yüzyılda Harput*, Elazığ 1999, s. 20.

¹⁰² A.Aksın ,*a.g.e.*, s.58-76.

	Medrese-i Hümmâm Mahallesi	
	Hanke Mahallesi	
	Mescidi Cuma Mahallesi	
	Hacı Satılmış Mahallesi	

1518 Tahririnde dokuz Müslüman mahalle varken dört Gayrimüslim mahallesi vardı.1523 ve 1566 da yapılan Tahrirde Müslüman mahalle sayısı on üçe çıkarken Gayrimüslim mahalle sayısı aynı kalmıştı. 1523 ve 1566 Tahririne göre Harput'taki mahalleler:

TABLO II.1523,1566 Tahririne Göre Harput'taki Mahalleler

	Müslüman Mahalleleri	Gayrimüslim Mahalleler
	Saray Hatun Mahallesi	Sunabud Mahallesi
	Mescid-i MuzafferüddinMahallesi	Norsis Mahallesi
	Câmi-i Kebir Mahallesi	Gürcü Bey Mahallesi
	Mescid-i Ortak Mahallesi	Şehroz Mahallesi
1523,1566	Mescid-i Atık ve Cedid Mahalleleri	
	Molla Seydi Ahmet Mahallesi	
	Zahiriye Mahallesi	
	Mescid-i Müderris Mahallesi	
	Arslaniye Mahallesi	
	Mescid-i Alaca Mahallesi	
	Mescid-i Ahmet Bey Mahallesi	
	Hoca (Hasan) Mahallesi	

	Mescid-i Mahallesi	Müderriş	
--	-----------------------	----------	--

Maden-i Hümayun Emaneti kurulmadan önce Harput sancak beyleri vasıtasıyla idare edilmişti.¹⁰³ Ancak XVIII. yy. sonları ve XIX. yüzyıla ait belgelerde Harput'ta sancak beyinin varlığı ile ilgili bir kayıta rastlanmadı. Bu dönemlerde Harput'un bir sancak merkezi olmasına rağmen sancak beylerinin görev yaptıklarına dair herhangi bir belgeye rastlanmamasının sebepleri şöyle izah edilebilir.

Maden-i Hümayun Emaneti'nin oluşturulmasından sonra bu emanetin eminliğinin çoğu kez Diyarbakır valilerine tevcih edildiği bilinmektedir. Dolayısıyla bu tarihlerden sonra Harput mali ve idari açıdan büyük bir önem kazanmıştır. Aynı zamanda Diyarbakır valileri olan Maden Eminleri, Keban ve Ergani madenlerinin tam ortasında olması sebebiyle çeşitli tarihlerde Harput'ta oturmuşlardı.¹⁰⁴

Harput, 1845 yılına kadar bu idari yapısını sürdürdü, bu tarihten sonra 20 Eylül 1845'te bir fermanla anlaşıldığına göre, Harput'a bağlı bütün kazalar ve Maden-i Hümayun ayrı bir Mutasarrıflık haline getirildi. İlk mutasarrıf olarak da Ömer Faiz Paşa tayin edildi. 1845 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılarak ayrı bir eyalet haline getirilen Harput Eyaletinin en önemli hususu, Maden-i Hümayun sancağının Harput Eyaleti'ne dahil edilmesidir.¹⁰⁵ Böylelikle Harput Eyaleti dört sancak ve otuz kazadan oluşan büyük bir eyalet haline geldi. Harput'un eyalet haline gelmesinden sonraki idari taksimatı:

TABLO III. Mamuretü'l-Aziz'deki sancak ve Kazalar

SANCAK	KAZALARI
HARPUT	1. Harput (merkez)
	2. Çemişgezek
	3. Eğin ¹⁰⁶
	4. Arapkir
	5. Malatya
	6. Şiro (Pötürge)
	7. Akçadağ

¹⁰³ Z. Şen , *a.g.t.*, s.16.

¹⁰⁴ Z. Şen , *a.g.t.*, s. 21.

¹⁰⁵ İbrahim Yılmazçelik, *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır* , Ankara 1995, s.141-142.

¹⁰⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Niyazi Murat , *7 Numaralı Eğin Şer'îye Sicili H.1262-1263 (M.1845-1846)*,(Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) , Elazığ 2006.

MADENİ HÜMAYUN	1. Maden-i Keban
	2. Maden-i Ergani
	3. Palu
	4. Çarsancak
	5. Eğil
	6. Çermik
	7. Çüngüş
	8. Ebu Tahir
	9. Hekimhan
	10. Ergani
BEHİSNİ ¹⁰⁷	1. Behisni
	2. Hısn-ı mansur
	3. Samsad
	4. Siverek
	5. Gerger
DERSİM	1. Dersim
	2. Gürcanis
	3. Kuruçay
	4. Ovacık
	5. Mazgirt
	6. Kozican
	7. Kargiri
	8. Kemah

13 Kasım 1848 tarihinde Dersim, Kozican ve Mazgirt gibi yerlerin büyük mahalleler olduğu, Koçgiri Aşiretiyle birleştirilerek kaymakamlık olarak idaresi uygun görülmüştü. Ancak Koçgiri ile Dersim arasında yer alan Kemah, Gürcanis ve Kuruçay kazaları bunların birleşmesine engel olarak görüldüğünden bu kazaları coğrafi bütünlüğü bozduğundan Maden-i Hümayun'a bağlandı. Nitekim bir müddet sonra Dersim Sancağı Kemah, Gürcanis ve Kuruçay kazaları Diyarbakır eyaletine

¹⁰⁷ M. Taştımir, *a.g.e.*, s.27-32.

bağlanmıştı. 6 Temmuz 1851 tarihinde Dersim Sancağı'nın Harput'a daha yakın olması sebebiyle Diyarbakır'dan ayrılarak Harput Eyaletine bağlanmıştı.¹⁰⁸

1867 Vilayet Nizamnamesi ile bir sancak halinde teşkilatlandırılan ve Diyarbakır vilayetine tabi olan Mamuretü'l-Aziz'e Harput, Arapgir, Ergani, Madeni, Malatya, Hısn-ı Mansur ve Palu kazaları bağlıydı.1871'de yönetimde çıkan aksaklıklar sonucu Diyarbakır vilayetinden ayrıldı ve müstakil bir sancak haline getirildi. 1877'de vilayet olan Mamuretü'l-Aziz'e 1892 yılında Malatya ve Dersim vilayete dahil edildi. Vilayet 1920 yılına kadar bu idari durumunu korudu. Bu tarihten sonra Malatya ve Dersim yeni bir düzenleme ile vilayetten ayrılarak her biri birer vilayet haline getirildi.¹⁰⁹

1.1.6. Mamuretü'l-Aziz'in Nüfusu

Harput Osmanlı hakimiyetine1516 yılında girdikten sonra ilk yüzyıl içerisinde üç defa tahrir yapılmıştır.Bu tahrirlere göre:

TABLO IV. 1518,1523 ve1566 Tahririne Göre Harput Şehrinin Nüfusu

Tarihler	Müslüman Nüfus	Gayrimüslim Nüfus	Toplam Nüfus
1518	3775	2287	7247
1523	4729	3630	8350
1566	7247	6190	13437

Harput şehri ile birlikte köylerdeki nüfusun toplamı da tahrirlerde geçen hane sayılarına göre belirlenmektedir.

TABLO V. 1518, 1523, 1566 Tarihine Göre Harput Sancağının Nüfusu

Tarihler	Müslüman Nüfus	Gayrimüslim Nüfus	Toplam Nüfus
1518	14615	10353	24968
1523	28510	22419	50929
1566	57404	44214	101618

¹⁰⁸ A. Aksın , *a .g.e.*, s. 30.

¹⁰⁹ A.Halaçoğlu , *a.g.m.*, s. 552.

16. yüzyıldan 17. yüzyıla gelinene kadar Harput şehrinin nüfusu azalmıştır. 1691 tahrirli Harput şer’iyye sicillerine göre şehrin nüfusu beş bin civarındadır.¹¹⁰

TABLO VI.1691 Yılında Harput Şehri

1691	Müslüman Nüfus	Gayrimüslim Nüfus	Köylerdeki Nüfus	Toplam Nüfus
	2109	1812	16181	20102

XVIII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Harput özellikle Madeni Hümayun Emaneti’nin kurulmasıyla birlikte ekonomik bir rahatlığa kavuşmuştu. Ekonomik büyümeye bağlı olarak bu dönemde Harput nüfusu da artış göstermiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı şehirlerinin nüfusu hakkında kesin bir bilgi edinmek zordur. 1831 yılına kadar Osmanlı Devleti genel bir nüfus sayımı yapmamış önceleri hakimiyeti altındaki toprakların kullanımı ve bunlara bağlı olarak asker alma vergi toplama gibi temel bazı meselelerde kolaylık sağlamak amacıyla tahrirler yapılmıştı. II. Mahmut döneminde 1830 yılında bütün devleti kapsayacak bir nüfus sayımı yapılması kararlaştırılmıştır. Bu nüfus sayımının Harput’ta hangi yılda yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. 1830’lu yıllarda yapılan nüfus sayımına göre Harput’ta bulunan hane sayısı ve erkek sayısı belirtilmişti.

TABLO VII. 1830’lu Yıllarda Yapılan Nüfus Sayımına Göre Harput Nüfusu

Hane Sayısı ve Erkek Nüfus	Müslüman Nüfus	Gayrimüslim Nüfus	Toplam
Hane Sayısı	1580	505	2085
Erkek Sayısı	3565	1703	5268

1298 (M.1881) Mamuretü’l-Aziz salnamesinde Harput şehrinin toplam nüfusu 5967 olup bu nüfus din ve mezhep yönünden ayrılarak belirtilmektedir.

TABLO VIII.1881 Tahririne Göre Harput Şehrinin Erkek Nüfusu

¹¹⁰ M.Ünal , *a.g.e.*,s.55-65.

Dini Guruplar	Nüfus Sayısı
Müslüman	3896
Ermeni	1567
Protestan	270
Süryani	194
Latin	40
Toplam	5967

1298 (M.1881) Mamuretü'l-Aziz salnamesinde Harput şehrinin toplam nüfusuna aynı sayıda kadın da eklenirse yaklaşık olarak nüfus 12 bine çıkmaktadır.

1310 (M.1892-1893) tarihli salnamede ise Harput şehrinin nüfusu hem kadın hem erkek olarak verilmişti. 1310 vilayet salnamesinden önceki nüfus sayımlarında kadınlar nüfus sayımına dahil edilmemekteydi.

TABLO IX.1892 Yılında Harput Şehrinin Nüfusu

	Müslüman	Ermeni	Protestan	Latin	Süryani	Katolik	Toplam
Erkek	11553	3514	605	71	244	52	11553
Kadın	10132	3390	640	91	288	61	10132

Fransız araştırmacı Vital Cuinet bu dönemdeki Harput nüfusu hakkında verdiği rakamlara göre ise Harput şehrinin nüfusu 20 bin olup bu nüfusun %63'ü Müslüman %37 si ise Gayrimüslim olarak belirtilmektedir.¹¹¹

TABLO X. Vital Cuinet'in İstanbul'da Yazdığı ve 1892'de Yayınladığı Eserde Harput Nüfusu

	Müslüman	Ermeni	Protestan	Katolik	Ortodoks	Toplam
Harput	12600	4850	1845	252	453	20000
Mezraa	2500	1050	800	453	197	5000
Köyler	6900	13870	2220	-----	-----	22990

¹¹¹ İ.Sunguroğlu , *a.g.e.*,I, s.191.

Toplam	22000	19770	4868	705	650	47990
--------	-------	-------	------	-----	-----	-------

1506 yılında Harput Müdde-i Umumisi Yusuf Ziya Bey'in Harput ile ilgili yazdığı risalesinde şehrin nüfusunu 15785 olarak vermiştir. Toplam nüfusun içerisinde 9222'si Müslüman 6561'ü ise Gayrimüslim olarak belirtilmişti.¹¹²

Tüm tahrirler ve tüm nüfus çalışmaları göz önüne alındığında 1518 -1906 kadar Harput şehrinin toplam nüfusu şu şekilde önümüze çıkmaktadır.¹¹³

TABLO XI. 1518-1907 Yılları Arası Harput Şehrinin Nüfusu

Tarih	Müslüman	%	Gayrimüslim	%	Toplam
1518	3775	62	2287	38	6062
1523	4729	57	3630	43	8350
1566	7247	54	1250	46	13437
1646	3750	75	1812	25	5000
1691	2109	53	2800	47	3921
1821	650	70	3000	30	9300
1835	7000	67	3400	33	10400
1881	8000	65	4100	35	12100
1883	8600	53	7700	47	1630
1892	21683	70	8956	30	30639
1897	8736	58	6334	42	15070
1906	9222	60	6563	40	15785

1.1.7. Mamuretü'l-Aziz'de Giyim ve Kuşam

Mamuretü'l-Aziz'de karasal iklim hakim olduğundan, kadınların ve erkeklerin giydikleri kumaşlar, iklime göre olmaktaydı. Mamuretü'l-Aziz'de İngiliz, İtalyan, Fransız, ve Amerikan lüks kumaş ve eşyaları, ne de halis ipek kullanılmazdı. Erkekler için yabancı ülkelere sadece dayanıklı kalın çuhalar getirilirdi. Kadınlar için ise başta

¹¹² Justin McCarthy , *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi)* , Ankara 1995 , s.31.

¹¹³ A.Aksın , *a.g.e.* , s.170-175.

kadife ve sonra pamuklu olarak basma ve lastikotin¹¹⁴ denilen kalın kumaşlar kullanılırdı.

Ermeni kadınları da hemen hemen Türk kadınları gibi giyerlerdi ve onlarda çarşaf kullanırlardı. Çarşafı genelde renksiz olmakla birlikte beyaz patiskadan üretilirdi. Erkekleri ise şalvar ve üzerine de siyah ince sarı çubuklu Antep ve Arapgir yeleği ve üzerine uzun bir palto giyerlerdi. Ermeni erkekleri feslerinin üzerine tokat yazmaları sararlardı. Meşrutiyetin ilanından sonra Ermeni kadınları çarşaf giymeyi bırakmışlar etek ceket giymeye başlarında dört köşe ve çapraz ikiye katlanmış kenarları renkli çiçekli bordürlü kahve veya siyah renkli şal örtmüşlerdir. Meşrutiyetin ilanından sonra Ermeni erkeklerde setre pantolon giymeye ve kolejler kravat ve gömlek kullanmaya başladılar.¹¹⁵

1.1.8. Mamuretü'l-Aziz'in Mimari Yapısı

Mamuretü'l-Aziz'de Ermeni aileleri genellikle kalabalık olduğundan evleri iyi planlanmış ve büyüktür. Her evde muhakkak geniş bir oda bulunmaktaydı. Ermeni evleri Osmanlı evleri gibi bir odadan diğerine geçecek tarzda yapılmaz genişçe bir alana bağlanan birbirinden beyaza boyanmış duvarlarla ayrılan odalardan oluşmaktaydı. Ermeni evlerinde muhakkak bir su kuyusu mevcuttu. Duvarları samanla karışık sarımtırak toprakla sıvalı, etrafındaki evlerden yüksek boyda yanında ahır önünde avlusu bulunan Ermeni evlerinin en belirgin özelliği taşlarla süslenmesiydi. Evlerin giriş kapısı üzerlerinde nakşedilen süsler ve dal budak salmış bir geyiğin boynuzuyla büyülere karşı önlem alınmaya çalışılmaktaydı.¹¹⁶

1.1.9. Mamuretü'l-Aziz'de Ekonomik Hayat

Osmanlı Devleti'nde sadık tebaa olarak adlandırılan Ermeniler Osmanlı tebaası içersinde genellikle el zanaatları ile ön plana çıkan toplumlardan biridir. Mimarlık, duvar ustalığı, taş ustalığı gibi dallarda çalışan zanaatçılar genel itibariyle Gayrimüslimler tarafından oluşmaktaydı. Her ne kadar Anadolu'da yerleşen Türk gurupları arasında çeşitli ustalarda bulunmakta ise de yerli ustalar daha ince bir işçilik yaptıkları için tercih edilmiştir. Yapılaşma dışında da yerel sanayide yerli halkların söz sahibi olduğu görülmektedir. Örneğin, Erzincan halkının önemli bir kesimini oluşturan

¹¹⁴ Sık dokunuşlu, siyah, parlak yüzü bir kumaş cinsi.

¹¹⁵ Cahit Külekçi, *Sosyo Kültürel Açından Ermeniler ve Türkler*, İstanbul 2010, s.45.

¹¹⁶ C.Külekçi, a.g.e., s.43.

Ermeniler dokumacılık sektörünü ellerinde tutarken, Erzurum'da yaşayan Ermeniler maden işleme sektörünü ellerinde tutmaktadırlar.

Avrupa Tüccarlığı Avrupa Devletleriyle ticari ilişkilerde bulunan Ermeniler bu vasıta ile hem devlete para kaynağı sağlıyorlar hem de yaptıkları ticaretin dolayısıyla devlete ödedikleri vergilerle devlet bütçesine katkıda bulunuyorlardı. Zaten yapılan ya da yapılması düşünülen ticari maldan ziyade malın devlet hazinesine sağlayacağı katkı ön planda tutulmaktaydı. Tanzimat fermanından sonra Avrupa devletleriyle yapılan ticaret sözleşmeleri ile daha önceden ithal malların üzerinde uygulanan devlet tekeli kaldırılarak dış ticaret kapsamına giren mallar iç gümrük vergilerinden muaf tutulmaya başlandı.

İpekçilik konusunda ön plana çıkan isim Agop Gırçikyandı. Özellikle Anadolu'daki ipeklerin İstanbul'a nakli Ermeniler Tüccarlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. İpekçilik konusunda Eğitim almaları için 1853 yılında Mıgırdiç Cezayirliyan Paris'e gönderilmiştir. Simkeş¹¹⁷ özellikle resmi üniformalar ve saray gibi üst düzey ya da gösterişli mahallelilerin eşyalarında kullanılan sırma işlemleri Ermeni ustaları tarafından yapılmaktaydı. Ermeniler için önemli bir geçim kaynağı oluşturmaktaydı.

Zaanaatkar olmayı gerektiren işlerin birçoğunda Ermenileri görmek mümkündür. Demircilikte gerek İstanbul'da olsun gerek Anadolu'da Ermenilerin geçimlerini sağladıkları iş kollarındandır. 19. yüzyılda esnaf olarak saat alım satımı ve tamiri ile uğraşan Ermenilerin sayısı epey yüksekti. Etnik Etyen Cambaz'dan başka Ohannes, Karabet Kalfa Oseb ve Enderun-ı Hümayun Saatçisi Agop, Osmanlı Devleti'nde saatçi olarak tanınan Ermenilerdendir.

Terzilik gerek sarayda gerekse esnaf olarak Ermenilerin iş sahasından birisidir. Terzi esnafının 19.yüzyıl sonunda yurt dışından ithal edilen hazır elbiseler karşısında zor duruma düştüğü görülmektedir. Esnaflar bu olumsuz durumu düzeltmek için 1887'de ithal edilen hazır elbiseler için uygulanan vergilerin artırılması ve yerli esnafın ürettiği elbiselerin gümrük vergisinden muaf tutulması istenmiştir. Ama bu istek olumlu bir şekilde sonuçlanmamıştır. 1894 yılında özellikle askerler için terzihanelerin kurulmaya başlanmıştır. Bu terzihanelerde birçok Ermeni çalışmaktaydı.¹¹⁸

¹¹⁷ Sırma işleyene verilen isim.

¹¹⁸ C.Külekçi , *a.g.e.*, s.83-108.

Ermeniler devletin bürokrasi kademesinde de görev almışlardı. Yaptıkları tüccarlıklarla devlete vergi bakımından kazanç sağlıyorlardı. Mamuretü'l-Aziz de bu meslek gurupların da bulunurdular. Zaten Osmanlı Devleti'nde bu zanaatları gayrimüslimler özellikle de Ermeniler yaparlardı.

1.1.10. Mamuretü'l-Aziz'de Dini Hayat

Osmanlı Devleti Gayrimüslim tebaaya dini, adli, idari ve eğitim alanında kendi liderleri başkanlığında, kurumlarını ve yasalarını düzenleme ve kullanma hakkını ve her cemaate reisini seçme yetkisi tanımıştı. Gayrimüslimler de kendi teşkilatlarını kurarak yarı bağımsız bir statü içinde cemaat işlerini yürütmüşlerdi. Her cemaat bağımsız bir “zümre“ ya da “millet” olarak kabul edilmişti.

Cemaat liderleri gerek dini, adli ve eğitim işlerini ve gerekse hükümetle olan münasebetlerini yürütmek için güçlü bir teşkilat meydana getirmişlerdi. Ortodoksların cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Musevilerininki Hahamhane, Ermeni cemaatinin işlerini de Ermeni Patrikhanesi yürütüyordu. Her cemaat kendi mezhebine göre dini ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik içinde yapabiliyorlardı. Patrikhaneler kendi cemaatlerinin doğum ve ölüm kayıtlarını da tutmakta yetkili kılınmıştı. Her cemaat üyesi bulunduğu patrikhanenin nüfus defterine kayıtlıydı. Daha sonra devlet bütün tebaanın nüfusunun kayıtlarını tutmaya başladı.

Gayrimüslim cemaatler okullarını açabilme ve okullarının programlarını serbestçe tespit etme yetkisine sahiptirler. Gayrimüslim cemaatlerin dini liderlerinin yargılanması özel bir şekilde yapılmaktaydı. Mesela metropolitlerin, vekillerinin veya piskoposların şer'i şerif ile ilgili davaları söz konusu olursa bunların duruşması doğrudan doğruya Divan-ı Hümayun'a havale edilmekte ve dava sadrazam ve kazaskerlerin huzurunda görünmekteydi. Evlenme, boşanma, düğün ve ölüm gibi medeni hukuku ilgilendiren bütün işler millet teşkilatlarına bırakıldı.¹¹⁹

Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde var olan Kiliseler Mamuretü'l-Aziz'de de çok sayıda vardı.

TABLO XII.Harput Merkezde Bulunan Kiliseler

Şahroz Mahallesi	Surp Agop Kilisesi
------------------	--------------------

¹¹⁹ Z. Şen , *a.g.t.*,s.34.

Çelebi Mahallesi	İğdeli Kilisesi
Gürcübey Mahallesi	Surp Karabet Kilisesi
Sinebot Mahallesi	Sinebot Kilisesi
Kale Meydanı Mahallesi	Katolik Ermeni Kilisesi
Şahroz Mahallesi	Protestan Ermeni Kilisesi

TABLO XIII. 1904 yılında İstanbul Ermeni Patrikliğine Bağlı Mamuretü'l-Aziz Vilayetinde Bulunan Köylerdeki Kiliseler

Harput Sancağına Bağlı Köyler	Argavut Köyü	Surp Kevork
	Kıraç Köyü	Surp Kevork
	Elemelik Köyü	Surp Kevork
	Harsik Köyü	Surp Kevork
	Hule Köyü	Surp İstefanos
	Pırşan Köyü	Surp Grabet
	Dzaruk Köyü	Surp Serkis
	Çöte Köyü	Surp Serkis

Mezraa Sancağına Bağlı	Mezraa	Surp Asdvadzadzin
	Mezraa	Surp Sarkis
	Yukarı Mezraa Köyü	Surp Lusavoriç
	Ahor Köyü	Surp Asdvadzadzin
	Az Mezraa Köyü	Surp Sarkis
	Ağınsı Köyü	Surp Grabed
	Sarsor Köyü	Surp Kevak Manastırı
	Ayvaz Köyü	Surp Asdvadzadzin
	Kule Köyü	Surp Kevak Manastırı
	Zerteriç Köyü	Surp Aptilmiseh
	Arozig Köyü	Surp Grabed

Köyler	Pozmaşan Köyü	Surp Asdvadzadin
	Koylu Köyü	Surp Giragos
	Kevanak Köyü	Surp Nişan
	Konk Köyü	Surp Pıgıç
	Kanatalmaz Köyü	Surp Asdvadzadin
	Todem Köyü	Surp Asdvadzadin
	Eğeki Köyü	Surp Nişan
	Yetrminik Köyü	Surp Asdvadzadin
	Telanzik Köyü	Surp Sarkis
	İçme Köyü	Surp Nigağos
	Hoh Köyü	Surp Asdvadzadin
	Hoylu Köyü	Surp Asdvadzadin
	Garmri Köyü	Surp Lusavoriç
	Habusi Köyü	Surp Asdvadzadin
	Hüseynik Köyü	Surp Varvare
	Hoğe Köyü	Surp Kevork
	Muzuroğlu Köyü	Surp Minos
	Morenik Köyü	Surp Barsam
	Nekerek Köyü	Surp Kevork
	Şemuşi Köyü	Surp Asdvadzadin
	ŞıhhacıKöyü (Yukarı)	Surp Asdvadzadin
	Şıhhacı Köyü (Aşağı)	Surp Pırgıç
	Şıntil Köyü	Surp Asdvadzadin
	Çorkeğ Köyü	Surp Kevork

	Eğın	Surp Kevork
	Eğın	Surp Asdvadzadin
	Abuçeh Köyü	Surp Nişan
	Kamarakap Köyü	Surp Asdvadzadin
	Pinçun Köyü	Surp Yerek Manguk Manastırı

Eğin Kazasına Bağlı Köyler	Pingyan Köyü	Surp Hireşdagabed
	Daruşla Köyü	Surp Çorkhapan
	Lic Köyü	Surp Asdvadzadin
	Narver Köyü	Surp Minas

Arapkir Kazasına Bağlı Köyler	Arapkir	Surp Asdvadzadin
	Arapkir	Surp Lusavoriç
	Ancirti Köyü	Surp Nişan
	Sağmıga Köyü	Surp Asdvadzadin
	Marşet Köyü	Surp Asdvadzadin
	Ehnetsik Köyü	Surp Asdvadzadin
	Kesrik Köyü	Surp Mamas Manastırı
	Kusns Köyü	Surp Mamas Manastırı
	Vağşa Köyü	Surp Nişan
	Hatsgını Köyü	Surp Nişan
	Ağın Köyü	Surp Asdvadzadin
	Dzak Köyü	Surp Nişan
	Sepik Köyü	Surp Asdvadzadin
	Ambırğa Köyü	Surp Nişan
	Horoç Köyü	Surp Asdvadzadin

Osmanlı Devleti'nin de bulunan cemaatlerin ibadet yerleri hususunda da pek hareketlilik yokken XIX. yy gelince kilise yapımında hareketlilik görülmeye başlandı. Örneğin 25 Mart 1857 tarihli bir hükümde Harput'a bağlı Yenice Köyünde kilise olmamasından dolayı yeni bir kilise yapılması kararı alınmıştı. İbadet yerlerinin harap olması durumunda tamir edilmesi de merkezi yönetimce de uygun görüşmüştü. Bu tür tamiratların Harput'ta da uygulandı. Örneğin Palu Kazasına bağlı Derice Köyündeki kilise, Harput Kazasına tabi Iğiki Köyündeki kilise, Harput kazasına bağlı Etminik, Mezraa Köyündeki kiliseler örnek verilebilir. Gayrimüslimler ibadetlerini tam bir serbestlik içerisinde yapabiliyorlardı. Bu bakımdan devlet onlara büyük bir saygınlık

gösteriyordu. Bu ibadet yerlerini iç teşkilatı ve idaresine karışılmamış bunların idaresi tamamen cemaat teşkilatına bırakılmıştı.¹²⁰

1.1.11. Mamuretü'l-Aziz'de Dil

Ermenilerin yaşadıkları coğrafyanın kavimlerin geçiş yolu üzerinde bulunması, pek çok devlete tâbii olarak yaşamaları ve çeşitli milletlerle iç içe olmaları sebebiyle kurdukları kültür etkileşiminden dillerinin etkilenmemesi mümkün değildir. Özellikle İranlılar yani Medler ve Partlarla bir arada yaşamalarından dolayı onları anladıkları muhakkaktır. Bunun etkisiyle dillerine Farsçadan çok sayıda kelime girmiştir. Asurice ve Yunancanın da etkisi altında kalan Ermenice, Rumca ve Türkçeden de kelimeler almıştır. İbrani, Gürcü, Mingrel, Laz, Urartu, Nadiri, İskit, Grek, Arap, Moğol, Latin, Rus dillerinden de Ermeniceye kelime girmiştir. Bu bilgilere dayanarak Ermenicenin pek çok dilden kelimeyi bünyesinde topladığını söylemek mümkündür.

Ermeni Alfabesinin ortaya çıkması, İncil'in Ermeniceye tercümesi sonrasında olmuştur. Alfabe oluşturulmadan önce Ermenilerin resmî dili Yunanca, idarî dili de Farsça idi. Halk arasında Hristiyanlığın gittikçe yayılmasına karşın, henüz mevcut bir Ermeni yazısı yoktu ve dolayısıyla İncil de Ermeniceye çevrilmişti. Bu ise halk arasında bir sıkıntı oluşturuyordu. Kiliselerde ayinler, halkın anlamadığı Rumca ve Süryanice yapılıyordu. Bunun üzerine Mesrap adlı bir Ermeni âlimi, İstanbul'da gördüğü eğitim sonucunda 36 harfli bir Ermeni alfabesi meydana getirdi. Bu sayede İncil'in Ermeniceye tercüme edilmesine başlandı. Fakat tercüme esnasında pek çok kelimenin Ermenicesinin olmadığını gören tercümanlar, bu boşluğu Rumca ve Asuriceden aldıkları kelimelerle doldurdular. XII. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniceye iki harf daha eklenerek, alfabedeki harf sayısı 38'e çıkartıldı.¹²¹

TABLO XIV. Ermeni Alfabesi

	İsim (Doğu/Batı)	Küçük harf	Büyük harf	Latin karşılığı	Sayısal değeri
1	Ayb/Ayp	ա	Ա	a	1
2	Ben/Pen	բ	Բ	b	2
3	Gim/Kim	գ	Գ	g	3
4	Da/Ta	դ	Դ	d	4

¹²⁰ A.Aksın , *a.g.e.*,s.190.

¹²¹Sarkis Seropyan , *Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi* , İstanbul 2006 , s.183-184.

5	Yeç	ᵱ	ᵱ	e	5
6	Za	q	ᵛ	z	6
7	E	ᵱ	ᵱ	ē	7
8	It	ᵱ	ᵱ	ə	8
9	To	ᵱ	ᵱ	t'	9
10	Je	ᵱ	ᵱ	ž	10
11	İni	ᵱ	ᵱ	i	20
12	Liun/Lün	ᵱ	ᵱ	l	30
13	Xe	ᵱ	ᵱ	x	40
14	Tsa/Dza	ᵱ	ᵱ	c	50
15	Ken/Gen	ᵱ	ᵱ	k	60
16	Ho	h	ᵱ	h	70
17	Dza/Tsa	ᵱ	ᵱ	j	80
18	Ĝat/Ĝad	ᵱ	ᵱ	ł	90
19	Çe/Ce	ᵱ	ᵱ	č	100
20	Men	ᵱ	ᵱ	m	200
21	Hi	ᵱ	ᵱ	y	300
22	Nu	ᵱ	ᵱ	n	400
23	Şa	ᵱ	ᵱ	š	500
24	Vo	n	ᵱ	o	600
25	Ça	ᵱ	ᵱ	č'	700
26	Pe/Be	ᵱ	ᵱ	p	800
27	Ce/Çe	ᵱ	ᵱ	ǰ	900
28	Rra	n	ᵱ	ř	1000
29	Se	u	ᵱ	s	2000
30	Vev	ᵱ	ᵱ	v	3000
31	Tiun/Dün	un	S	t	4000
32	Re	p	ᵱ	r	5000
33	Tso	g	ᵱ	č	6000
34	Hiun/Hün	ᵱ	ᵱ	w	7000
35	Piur/Pür	ᵱ	ᵱ	p'	8000
36	Qe	ᵱ	ᵱ	k'	9000
37	O	o	O	ō	10000
38	Fe	ᵱ	ᵱ	f	20000

Ermeni edebiyatı ise üç dönemde değerlendirilebilir.¹²² İlk dönem XII. yüzyıl'a kadar devam etmiş, ikinci dönem XII.-XVIII. yüzyıllar arasında yaşanmıştır. XVIII. yüzyıl'da başlayan son dönemde ise Ermeni dili ve edebiyatı üzerine yoğun bir çalışma yürütülmüştür. Bu süreçte Ermeni dili düzeltilmiş, din, tarih ve filoloji konularında çalışılmış Ermenice eserler Avrupa'ya tanıtılmıştır. Ermeni edebiyatı hareketlerinin yaşandığı üç merkez Venedik, Tiflis ve İstanbul idi.

1.1.12. Mamuretü'l-Aziz'de Eğitim ve Öğretim

Harput Osmanlı İmparatorluğu idaresine geçtiği tarihten Maarif Nezareti kuruluncaya kadar tahsil müesseseleri medreseler, kütüphaneler ve mahalle mekteplerinden ibaredir. Harput şehrinde açılmış olan medreselerin sayısı onaltıdır. Ayrıca Harput'un Perçenç ve Molakendi köyleriyle Ağın, Keban ve Palu kazalarında da birer medrese vardır. Bu medreseler de sarf, nahif, mantık, kelam, hadis, fıkıh feraiz gibi dil ve din ilimleri öğretilmekle beraber tarih, coğrafya, ilmi heyet, hendese ve fizik dersleri de okutulurdu. Harputtaki medreselerin giderlerini karşılamak için de iki han, iki fırın, beş değirmen ve otuzaltı dükkân vakıf olunmuştu.¹²³

Medreselerden her birinin kütüphanesi bulunduğu gibi Harput'a ayrıca tüm halkın faydalanacağı üç kütüphane mevcuttur. Bunlar, Kurşunlu Kütüphanesi (1000) Kâmil Paşa Kütüphanesi (710) İbrahim Paşa Kütüphanesinde de (340) kitap mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğunda Maarif Nezareti kurularak vilayete devlet tarafından mektep açılmasına girişildiği tarihten Cumhuriyet'in ilanına kadar Mamuretü'l-Aziz ilinin merkezi ile kaza ve köylerinde iptidai mektepler açılmıştı.¹²⁴ 1880 yılında vilayet merkeziyle ile Harput'ta 1884 Hüseyinli Köyünde 1891'de Harput'un birçok ilçesinde rüştiye mektepleri açılmıştı.

Mamuretü'l-Aziz askerî rüştiyesi 1892'de vilayet merkezinde kurulmuş 1897'de beş sınıflı askeri idadi olmuş ve 13 yıl bu şekilde devam ettikten sonra 1910'da İdadî sınıfları katılarak yine Rüştiye haline geldiyse de 1915'te lağvedilerek öğrencileri Erzincan nakil oldu.

¹²² Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardanberi Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 1970, s.48.

¹²³ 1967 *Elazığ il Yıllığı*, Bingöl 1970, s.132.

¹²⁴ Erdal Açıkse, "100. Yıl Öncesi Mamuretü'l-Aziz (Harput-Elazığ'da)Eğitim ve Kültür", *Fırat Üniversitesi Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu bildirileri*, Elazığ 1991, s.403.

1886 yılında açılmış olan Mamuretü'l-Aziz İdadîsi vilayet merkezi ile Harput arasındaki Arslanpınarı mevkiinde kurulmuştu. İlk yıllarda öğrencilere gündüz eğitim verilirken 1897 yılından itibaren öğrenciler için mektep yatılı hale getirildi. Birinci Dünya Savaşı içinde ihtiyaç üzerine binası ordu tarafından işgal edildiğinden 1914'te vilayet merkezinde geçici olarak tahsis edilen bir binaya nakledilmiş daha sonra 1921'de sultani sınıfları kaldırılarak orta mektep haline getirilmişti.

1903 yılında iki sınıflı bir Darülmuallim açılarak dört sene devam etmiş 1907'de lağvolunmuştu. 1909'da üç sınıflı olarak yeniden açılan Mamuretü'l-Aziz Darülmuallim 1913'te dört sınıflı olmuş 1923'de tekrar lağvedilmişti. 1924'te beş sınıflı olarak tekrar açılan Elazığ Erkek Muallim Mektebi Cumhuriyet devrinin okulları arasında gösterilmiştir. Ayrıca Mamuretü'l-Aziz'de Darülhilafe Medresesi, Nafia Fen Mektebi ve Darülhakik¹²⁵ Mektebi gibi eğitim kurumları da mevcuttu. Misyonerler de Mamuretü'l-Aziz'e gelerek okul açtılar.

TABLO XV. Mamuretü'l-Aziz'de Bulunan Misyoner Okullar

Okul İsmi	Kurulduğu Tarih	Kurulduğu Yer	Öğrenci Sayısı
Amerikan Fırat Koleji	1856	Harput	1000
Fransız Koleji	1869	Harput	300
Almanya Koleji	1896	Harput	400

Amerikalılar Harput'a 1856 tarihinde gelmişlerdi. Harput'a George W.Dunsmore isminde bir Amerikalı genç gelmiş ve bir süre burada kalmıştı. 1857 tarihinde C.P.Wheeller Harput'a gelmiş ve aynı yılda O.P.Allen ile H.N.Barnum Harput'a gelmişlerdi. Bu gelen kişiler Ermenilerin çokça bulundukları Şehroz Mahallesinde birkaç bina alarak işe başladılar. 1876 tarihinde oldukça büyük bir Protestan Okulu kurmuşlar ve müdürlüğüne de C.H.Wheeller getirilmiş, diğer kişiler ise Amerikaya geri döndüler. ¹²⁶Wheeller'in ölümü üzerine yerine Vilayet Maarif Komisyonu azalığında da görev yapan Barnum geçti. Barnum zamanında Amerikan Fırat Koleji çok ilerledi. ¹²⁷ Eski okulun bulunduğu yerin üst tarafları tepelere kadar ıslah

¹²⁵ İpek böcekçiliği.

¹²⁶ Ergünöz Akçora , *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul 1994, s.32-33.

¹²⁷ Mustafa Cintosun , *Misyonerlik ve Harput'taki Amerikan Misyoner Okulları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* ,(Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Şanlıurfa 2006, s.43-51.

edilmek ve bir kısım Ermeni evlerini satın almak ve eski binaları yıkmak suretiyle yeni binalar inşa edildi. Barnum, İshak Sunguroğlu'nun değimiyle "çok terbiyeli samimi ve Türk dostu bir zattır." demiştir. Barnum'un müdürlüğünü çok iyi yapması sonucu ve Ermenilerle samimi oluşu neticesinde koleje birçok Ermeni dâhil oldu. Barnum çok iyi misyonerlik faaliyetlerde bulunarak Müslümanların da dostu görünümündeydi. Dini bayramlarda Harput'un ileri gelenleri ve din adamlarıyla görüşmeler gerçekleştirdi. Barnum'un 1898 tarihin de ölümü üzerine yerine C.F.Gates geçti. Gates 4 yıl okulun başında kaldıktan sonra İstanbul Robert Koleji'ne geçti. Gates'den sonra ise Amerikan Fırat Koleji'nin müdürlüğüne Henry Riggs geçti.

Kolejde Türkçe, İngilizce ve Ermenice derslerinin yanında tarih, coğrafya, fizik, geometri, tabi ilimler, kimya ve resim dersleri verilirken yüksek kız okullarında ise her türlü iğne işleri gösterilmekteydi. Amerikan Fırat Kolejine Amerika'dan gönderilen bütün eşyalara gümrük vergisi uygulanmamaktadır. Kolej Birinci Dünya Savaşı'nda Amerikalılarla Osmanlıların savaş halinde bulunması nedeniyle kapatılmış ve daha sonra sahipleri tarafından satılmıştı.¹²⁸

Harput'a Fransız Kolej ve mektepleri kurulmadan dokuz yıl önce Fransız papazları Harput'a ziyarette bulunmuşlar ve Harput ile ilgili bilgi edinmişlerdi. Harput'a gelen Fransız papazları Fransız Hükümeti tarafından korunuyordu. 1859 tarihinde M. Jorj Mille konsolos vekili olarak Harput'a gönderildi. Mille, Harput'ta ikameti esnasında ortamın müsait olduğunu görmüştü. 1868 de Mardin'den Abona Patre Angelo Willarubia İspanyol papaz beraberinde birçok papazı da getirerek Şehroz Mahallesinden sonra Ermeni nüfusunun en çok olduğu yer olan Kale Meydanında bir ev satın alarak yerleşmişlerdi. Alınan evin bir kısmını kendi ihtiyaçları için kullanırlarken geri kalan kısmı kilise olarak kullanmışlardı. P.Ancelo yaşlı ve zeki bir adamdı etrafa hürmet ve ilgi gösteren iyi davranan bir insan olduğundan kendisine yalnız Kale Meydanın da değil Harput'a sevenleri günden güne çoğalıyordu. P.Ancelo Arapça ve Türkçeyi ana dili gibi konuşan papaz olmasının yanı sıra doktordu.¹²⁹ P.Ancelo ve yanındaki kişiler Kale Meydanı'nın etrafında bulunan birçok eski binayı satın almış kilise ve modern binalar kurmuş ve birçok okul açmışlardı.¹³⁰ Bu okullarda eğitim Fransızca yapılıyordu, böylece Fransız ekollünün burada iyice yerleşmesi sağlamak amaçlandı. P.Ancelonun

¹²⁸ İ.Sunguroğlu , *a.g.e.*,II, s.89.

¹²⁹ Osmanlı topraklarına gelen misyonerlerin birçoğu papaz olmaları yanı sıra doktordurlar.

¹³⁰ Azmi Süslü,*Ermeniler,Tehcir ve Sonrası* ,Ankara 2009, s.53.

ölümü üzerine Fransız papazlardan Pere Rafael geçti. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Fransız okulları kapatıldı.¹³¹

Almanlar Harput'a Fransızlardan sonra gelmişlerdi. İlk defa Alman misyonerler Dr. Harby, Max Zimmer ve Ehmann 1896 tarihin de Harput'a gelmişlerdi. Mamuretü'l-Aziz Valisi Rauf Bey'e müracaat eden Almanlar Mamuretü'l-Aziz'de bir okul kurmak istediklerini belirttiler. Rauf Bey'in bu talebe olumlu cevap vermesi üzerine ilk iş olarak vilayet merkezinin kuzey batı kısmında geniş bir arazi satın alarak okulun inşaatına başladılar. İnşaatın neticesinde birçok okul binası sanat atölyeleri spor ve müzik salonları hastane ve özel lojmanlar yaptılar.¹³²

Birinci Dünya Savaşında Almanlarla müttefik olduğumuz için bu okullar Ehmann idaresi altında savaş yıllarında da faaliyetlerine devam etti. Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşından sonra Almanlar da diğer yabancı devletler gibi kendi müesseselerini hükümete devretmek suretiyle ülkeden ayrıldılar. Alman okulunun ilk zamanlar ilk öğretmen okulu olarak kullanılırken 1930'da da ortaokul olarak kullanıldı. 1934'te de Her Ehmann evi ortaokul pansiyonu olarak kullanıldı.¹³³

Ermeniler, Amerikan ve Fransız okullarına gönderecekleri çocuklarına ilköğrenimlerine kendi cemaatleri tarafından idare edilen hususi okullarında yaptırırlardı. Bunlardan biri Şehroz mahallesin de Surp Agop Kilisesi'nin bitişiğinde diğerleri de Gürcü Bey Mahallesinde İğde Kilisesi'nin yanında ki okullardır. Surp Agop Kilisesi'nin bitişiğindeki okul Ermeni Cemaati tarafından önemli miktarda para yardımı yapılarak ve etrafında ki evler satın alınmak suretiyle yeniden büyük ve modern şekilde yapılan ve ismi de Garmir¹³⁴ Kolejleri denilen üçüncü bir okulları daha vardı. Ders programları da Osmanlı dönemindeki İdadi mektepleri derecesindeydi. Bu okullardan mezun olanlar arasında Ropen Zarifiyan ve Telgadintzi gibi Ermeni edebiyatında şöhret yapmış kişilerde vardır. Garmir Kolejlerinde öğrenci mevcudu 100-120 kadardı İğdeli kilise okulunda ise 70-75 öğrenci mevcuttu.

Ermeni okulları hakkında meşhur istatistikçi Vital Cuinet 1886'da şu bilgiyi vermektedir: *“Grogeriye Ermenilerin mektepleri İstanbul Ermeniler sosyetesine mensup şahıslar tarafından idare edilirdi bu okullarda Türkçe Fransızca Ermenice*

¹³¹ İ.Sunguroğlu , a.g.e.,II, s.94.

¹³² Orhan Kılıç , “XIX Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler*,.III, I ,Elazığ 1989 , s.135.

¹³³ İ.Sunguroğlu , a.g.e.,II,s.96.

¹³⁴ Garmir Ermenicede kırmızı anlamına gelmektedir.

lisan dersleri ile din milli Ermeni tarihi coğrafya aritmetik geometri fizik kimya resim kız mekteplerinde ise dikiş ve süsleme dersleri verilirdi. “¹³⁵

1.1.13. Mamuretü'l-Aziz'de Evlilik Hayatı

Ermeni ailelerinde de aile ve evin temelini kadın teşkil ederdi. Aynı Osmanlı kadını gibi Ermeni kadını da evinin düzeni ve ailenin yemek işlerinden sorumlu olduğu gibi her iki toplum da da aile büyükleri izin vermeden gelin gelen kızların konuşması dahi imkânsız bir durumdu. Ermeni toplumunda da erkek evini bakmakla yükümlü olan çalışan kesimi temsil ederdi. Ermeni ailelerinde nişan ve evlilik erken yaşlarda planlanırdı.¹³⁶ Bazen yaş o kadar küçük olurdu ki on yaşındaki kız çocukları da evlendirilirdi. Erkeğin yaşı ise genelde 20 yaşını bitirmiş olmalıydı. Ermeni ailelerinde kız isteme “Allah'ın” emri ile olurdu ancak kavı-i peygamber Hz. İsa olduğundan Allah'ın emri ve İsa'nın izni ile kız istenirdi.¹³⁷

Kız istendikten sonra kız tarafından erkek tarafına kabul işareti olarak bir tepsi baklava gönderilirdi. Erkek tarafının da kızı ne kadar çok istediğinin göstergesi nişanı hemen yapmak istemesiyle ölçülürdü. Nişanlar kilise ya da patrikhanede gerçekleştirilirdi. Ama maddi gücü olmayan aileler nişan törenlerini çok sade bir biçimde kızın evinde de yaparlardı. Nişan töreni sırasında erkek tarafı kız tarafına çeşitli süs eşyaları hediye eder ve yüzük takılırdı.

Ermeni toplumunda evlilik merasimleri kendilerine özgüydü. Ermeni gelini duvağı, başörtüsü ve peçesiyle diğer Hristiyan zümrelerin gelini aralarında farklı bir giyim tarzına sahipti. Gelin ve damatın yanında mutlaka bir kilise görevlisi bulunmaktaydı. Damat daha çok Ermenilere özgü giyinirken gelini bir Müslüman gelinden ayırt etmek oldukça zordu. Ermeni nikâhlarının geçerli sayılması için nikâhın mutlaka kilise de gerçekleşmesi gerekmekteydi. Aksi taktirde nikah geçersiz, kadında evlenmemiş sayılır olabilecek bir miras ve çocuk hakkından da yoksun kalırdı. Nikâh

¹³⁵ İ. Sunguroğlu , *a.g.e.*, II, s.65.

¹³⁶ Ermeniler arasında yaygın olarak “Arap atı dördünü, kız on dördünü geçmeyecek ” sözü de olayı açıklamaktadır.

¹³⁷ Abdurrahman Küçük , *Ermeni Kilisesi ve Türkler* , Ankara 2003 , s.258-261.

sırasında Ermeniler için oldukça önemli olan “ölüm bizi ayırana kadar” sözünü söylenirdi.¹³⁸

1.2. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Mamuretü'l-Aziz'de Asayiş

Osmanlı topraklarında sık sık görülen isyanlar ve eşkıyalık olayları Harput ve çevresinde de görülmekteydi. 1833 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde meydana gelen eşyalık ve isyan olaylarından dolayı Mehmet Reşit Paşa bu bölgeyi ıslahata görevlendirilmişti. 1833 yılındaki isyanı bastıran Mehmet Reşit Paşa devlete karşı ayaklanmaları önlemişse de eşkıyalık hareketleri ufak tefek olmaya devam etmekteydi.¹³⁹

Harput kazasına bağlı hafta Hisar Köyünden birkaç kişinin çevresinde ki diğer köy halkından bir kısmını da yanlarına alarak oluşturdukları eşkıya grubunun yapmış oldukları soygunlar ve eziyetler neticesinde, Osmanlı Devleti buraya asker göndermiş bu eşkıya grubu dağıtılmıştı.

Dersim, Gürcanıs, Kemah, Kuruçay bölgesinde ise Dücek Aşireti olarak adlandırılan ve bu aşiretten olan eşkıya grubu 1847 'de çevre ahaliye büyük zarar verdiği için Osmanlı Devleti tarafından asker gönderilmiş eşkıya çetesi tamamen dağıtılmıştır. Dücek Aşireti yaşadıkları bölgeden uzaklaştırılarak yerleri değiştirilmişti.

Harput Eyaletine bağlı Siverek kazasından Şamar Aşireti olarak bilinen çeşitli köylere baskınlar düzenleyerek mallarını yağma etmeleri ırz ve can emniyetini tehdit etmeleri üzerine bölgeye asker sevk edilmiş eşkıya gurup tamamen ortadan kaldırılmıştı.

Harput Eyaletine bağlı Hısn-ı Mansur kazası dâhilindeki Kömür Karvis Kürtleri olarak bilinen aşiret ile Kâhta'daki bazı aşiretler yağma ve soygun olayları yapmaları neticesinde Anadolu ordusundan bir tabur askerle olaylara müdahale edilmiştir. Eşkıyaların yağma ettikleri malların bir kısmı geri alınarak sahiplerine iade edilmişti. Harput kazası civarında kendilerini asker olarak tanıtıp yağma ve soygunculuk yapan bir gurup askerler tarafından yakalanmıştı. Yakalanan bu grup pişman olduklarını bildirerek affedilmelerini istemişlerdi. Bu talep olumlu karşılanmış

¹³⁸ C.Külekcı , *a.g.e.*, s.48-56.

¹³⁹ İ. Yılmazçelik , *a.g.e.*, s.179.

bu kişiler Maden-i Hümayun Emmini emrinde hizmete alınmıştı.¹⁴⁰ Birçok vilayette olduğu gibi Mamuretü'l-Aziz vilayetindeki Ermeniler de bir taraftan komitelerin, konsoloslukların diğer taraftan da kiliselerin, hayır cemaatlerinin hatta Ermeni okullarının tahrikiyle seferberlikten çok önce faaliyetlere başlamışlardı. Mamuretü'l-Aziz'de ilk Ermeni isyanı, 7 Kasım 1895 tarihinde Kesrik Köyü'nde Bağcıyan Kırkor adlı bir Ermeni'nin evinden açılan ateş sonucu Hacı Ali Rıza Efendi, Hoca Mustafa Efendi ve Bekir Efendizâde İsmail Bey'in yaralanmaları ile başlamıştı. Dükkânlarını Kapatarak kilisede toplanan ve yoldan geçen Türkleri vurmaya başlayan Ermeni isyancılar, kendilerine herhangi bir karşılık verilmemesinden cesaret bularak daha da ileri gittiler. Aldıkları cesaretle Hüseyin Köyü'ne gelmekte olan bir müfrezeyi pusuya düşürdüler ve bir onbaşı ile birkaç askeri şehit ettiler. Gerginleşen ortamda Türklerin Ermenilere saldırısını önlemek isteyen güvenlik güçleri, zamanında aldıkları tedbirlerle muhtemel bir çatışmayı engellediler.¹⁴¹

Bu olaydan sadece iki gün sonra, yani 9 Kasım 1895 tarihinde Ermeniler Arapgir'de bir isyan başlattılar.¹⁴² Kısa zamanda çevreye yayılan isyanda Türk ve Ermeni ahali arasında yaşanan çatışmada karşılıklı kayıplar meydana geldi. Çatışma devam ettiği sırada Ermenilerin bölgede kasıtlı olarak çıkardığı yangınlar neticesinde; Bekçi Mahallesi'nde Alaybey Cami, Caferağa Cami, Karahoca Cami ve Hızır Abdal Tekesi Çarbaşı'nda ise Elmalı Hanı Tatarzade Muhammed Ağa Hanı, Eski Han Cerrahzade Hanı, Şakir Paşa Hanı, Fazılloğlu Hanı Alibey Hamamı, Hükümet Konağı, hapisane, telgrafhane ve belediye binası Hezrek Mahallesi Derbederoğlu Han ve birçok ev Marsanlar Mahallesi Kışla-ı Hümayun, hastane ve birçok ev yakılıp yıkılmıştı.¹⁴³ Bölgeye gelen güvenlik güçleri olaya müdahale etmekte gecikmedi. Ermenilere silahlarını bırakmaları yönünde yapılan uyarılar neticesinde, onlar çok sayıda Türk askerini şehit ederek karşılık verdiler. Askerlerin yanı sıra kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da Ermeni zulmünden nasiplerini alarak öldürüldüler.¹⁴⁴

Malatya'da meydana gelen olaylar, 4 Kasım 1895 Pazartesi günü Puskıran Köyü'nden Hemo adında bir Müslüman'ın, traş olmak için Ehlicanoğlu Serkis adında Ermeni bir berbere girmesiyle başlamıştı. Berber Serkis'in traş esnasında Hemo'yu

¹⁴⁰ A.Aksın , a.g.e., s.196-198.

¹⁴¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896)*, Ankara 2008 ,s.70-71.

¹⁴² *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896)*, s.3.

¹⁴³ Ergünöz Akçora "Harput'ta 20.Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler İle Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyanları", *Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler*, II, I ,Elazığ 1988 , s.,24-25.

¹⁴⁴ Ayşe Terzioğlu, *Vilayat-ı Sitte'de Ermeniler(1878-1914)*,(Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Edirne 2005, s.121.

ustura ile boğazından kesmek suretiyle katletmesi üzerine kargaşalık çıkmıştı. Tüm Malatyalı Ermeniler, dükkanlarını kapatarak kilise ve evlerine çekildiler. Buralardan Müslüman ahali ile polis, jandarma ve askerlerin üzerine ateş açmaya başladılar.¹⁴⁵ Uzunca bir zamandan beri tebaalığa yakışmayacak hareketlerde bulunan ve Müslümanları tahrik edici tavırlar sergileyen Ermeniler, bu isyanda, önceden biriktirdikleri cephanenin ateş alması sonucu şehirde büyük bir yangına çıkmasına neden oldular.

13 Kasım 1895 yılında da Ermeni olayları devam etmiştir. Yine olayların çıktığı yer Arapkir'dir. Ermeniler kışla ,hükümet konağı depolar ve cephaneliği yakmak istemiştir. Bu amaç için birçok patlayıcı Ermeniler tarafından gömülmüştü.¹⁴⁶ Bu patlayıcıları görevliler bulmuş ve hükümete teslim etmiştir. Patlayıcıların içerisinde çok da tesirli olan çivili dinamitlerde ele geçirilmişti. Görevlilerin erken müdahalesi sonucu büyük bir faciadan dönülmüştü.¹⁴⁷

1895 yılı Mamuretü'l-Aziz vilayeti Ermeni olaylarının çok fazla olduğu bir yıl olmuştu. Ermenilerin olaylar çıkardığı yerlerden biri de Hısn-ı Mansur'dur. 15 Kasım 1895 yılında Ermeniler olaylar çıkarmıştı. Olaylar sırasında Müslüman ve Ermenilerden birçok kişi ölmüş ve yaralanmıştı. Olayların her geçen gün büyümesi üzerine askerlerin olaya müdahale etmesi ile asayiş tekrar sağlanmıştır.¹⁴⁸

Mamuretü'l-Aziz vilayetindeki isyanlarına 1896 yılı boyunca da devam eden Ermeniler, bu kez isyan mahalli olarak Eğin'i seçmişlerdi. Gizlice evlerde ve kiliselerde buluşarak kendi aralarında toplantılar yapan Ermenilerin bir isyan hazırlığı içerisinde oldukları anlaşıldı. ¹⁴⁹Nitekim 13 Eylül 1896 tarihinde Köybaşı Kilisesinde toplanan ve isyan kararı alan Ermeniler, çok geçmeden bu kararlarını eyleme dönüştürdüler. Dükkanlarını açmayan, evlerde silahlı olarak pusuya yatan Ermeniler, bölgeye gelen asker müfrezesine kursun yağdırmak suretiyle isyan başlattılar. Bir kısım Ermeni de Kasap Manuk idaresinde kilisenin arka kısmında saklandılar. Daha sonra buraya gelen askeri müfrezeye saldırıya geçerek isyanı başlattılar. Ancak askerin ve halkın tepkisinin sert olmasından dolayı isyan eden Ermeniler Sanduk Dağı civarına çekildiler. Yolda

¹⁴⁵ Erdoğan Cengiz , *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlan-ı Meşrutîyyet'ten Evvel ve Sonrası*, Ankara 1983 , s.237.

¹⁴⁶ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutîyyetten Önce ve Sonra* , Hazırlayan Mehmet Kanar, İstanbul 2001, s.244-245.

¹⁴⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896)*, s.12-13.

¹⁴⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896)*, s.21-22.

¹⁴⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896)*, s.240-241.

aşiretler ile çatışmaya giren Ermeni çetelerin pek çoğu ldüldü ölenler arasında Manuk da vardı.Alınan bütün önlemlere rağmen 1896 yılının sonuna kadar Türkler ile Ermeniler arasında ki çatışmalarda Türklerden 495 ölü 174 yaralı Ermenilerden ise 754 ölü 187 yaralı olduğu belirtildi.

İKİNCİ BÖLÜM

2.BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLERİN FAALİYETLERİ VE ERMENİ TEHCİRİ

2.1.Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Olayları

Bütün Dünyayı etkileyen Birinci Dünya Savaşı'nın başlama nedenlerini Fransız İhtilali ile beraber yayılan milliyetçilik düşüncesi ve 1815 Viyana Kongresi'nden sonra ki gelişmeler oluşturmaktaydı.18. yüzyılın ikinci yarısında başlayarak Sanayi Devrimi için atılan adımlarla birlikte Sanayi Devrimi olmuştur.Sanayi Devrimi ile birlikte Avrupa'nın sanayisini tamamlayan ve geç tamamlayanlar arasında ikiye bölünmesi İtilaf ve İttifak Bloklarını oluşturdu. Her iki gurubunda hem milliyetçilik akımları hem de sanayilerine hammadde yetiştirme ve pazar arayışı sonucunda Dünya yoğun bir bunalıma doğru sürüklenmişti. Özellikle milliyetçilik düşüncesinden dolayı doğan Alman İmparatorluğu ve Viyana Kongresi ile Dünyaya getirilmiş olan statü ve güçler dengesi değişmişti. 1907 yılına gelindiğinde büyük devletler iki blok oluşturmuşlardı.

28 Haziran 1914'te Avusturya Macaristan veliahdı Arşidük Fransuva Ferdinand'ın Bosna'nın Sarayova şehrinde Gavrilo Prinçip adlı bir Sırp tarafından öldürülmesiyle yoğun bunalım patlak vermiş ve her iki taraf içinde savaş başlangıcı olmuştu.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına yalnız kalmamak için katılmıştı. 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu üçlü İtilaf ve üçlü İttifak arasında herhangi birisi ile antlaşma yapmayı düşünüyordu. Hükümet içinde Almanya gurubunu tutanların sayısı çok azdı. Almanya gurubunu destekleyenlerin kişilerin önde geleni ise Enver Paşa idi. Cemal Paşa, Talat Paşa ve Cavit Bey ise İtilaf taraftarıydı. Fransa veya İngiltere ile bir antlaşma yapmak için çaba sarf edildi ise de olumlu bir netice alınamadı. Enver Paşa 23 Temmuz günü Alman sefirine Almanya ile ittifak yapmak için müracaat etti. Enver Paşa ile görüşen Vangenhaym'ın görüşme ile ilgili olarak Berlin'e telgraf gönderdi.¹⁵⁰ Kayzer'in verdiği talimat üzerine Türkiye ile ittifak antlaşması 2 Ağustos 1914'te imzalandı. Antlaşma imzalandıktan iki gün sonra Osmanlı Devleti tarafsızlığını ilan etti.

¹⁵⁰ Gönderilen telgrafta:" Çıkacak savaşta bir fazla tüfeğin dahi önemi olacağını düşünmekteyiz." demiştir.

Ancak Almanya'nın baskıları ve ittifatçı liderlerin Almanya yanında savaşa girme istekleri Osmanlı Devletini savaşa sürüklemiştir. Oysaki Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi Almanya ile imzalanan antlaşmadan dolayı değildir. Çünkü antlaşma Rusya'ya karşı savunma ve ittifak antlaşmasıydı.¹⁵¹ 10 Ağustos 1914 'de Osmanlıya sığınan Alman zırhlıları Goben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) 29- 30 Ekimde Rus limanlarını topa tutması üzerine Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiş oldu. Bunun üzerine 2 Kasımda Rusya 5 Kasımda İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler. Osmanlı Devleti de 12 Kasımda Âyan ve Mebusân Meclislerinin kararıyla Rusya'ya resmen savaş ilan etmişti. Osmanlı Devleti bir anda çok cepheli bir savaşın ortasında kaldı.¹⁵²

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce Ermeni Komiteleri başta Patrikhane olmak üzere Taşnak ve Hınçak Cemiyetlerinin ileri gelenleriyle birlikte Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi halinde nasıl davranacaklarını tespit etmek için toplantılar yapıyorlardı. Galata'daki Ermeni büyük merkez okulunda, Patrikhanede memur olan Rahip Kapriel Cevahirciyan başkanlığında Hınçak, Taşnak, Ramgavar temsilcilerinden oluşan grup Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları askeri görevlerini yapmaları dış etkilere kapılmamaları şeklinde karar aldılar Taşnak Komitesi'nin lideri bu şekilde propagandalar yaparak Osmanlı Devletine güven vermek istediler diğer taraftan da savaş durumunun ne olacağı belli olmadığından bütün kuvvetleri ile birlikte hazırlanmaya başladılar.¹⁵³

Taşnak Komitesi Haziran 1914'de Erzurum'da toplanarak bazı kararlar aldı. Bu kongreye birçok ilden delege katılmış ve Mamuretü'l-Aziz'den de delege katıldı. Kongrede alınan karar:” *İttihad ve Terakki Hükümeti'nin Hristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadi, sosyal ve idari birbirine zıt politika, baskı ve ıslahatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutar. Taşnaksutyun Kongresi İttihad ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasi programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadele girişmeye karar vermiştir.* Kongrede alınan bu kararlar Ermeni Komiteleri,

¹⁵¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2001, s.251-252.

¹⁵² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, Ankara 1999, s.399.

¹⁵³ H. Babacan, *a.g.m.*, Ankara 2003, s.300.

gönüllüleri ve çeteleri tarafından savaşın ilk günlerinden itibaren uygulanmaya konuldu.¹⁵⁴

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi halinde bir taraftan isyanlar çıkması diğer taraftan da Rusya'ya yardım etmeleri Ermeni Komitelerine dağıtılan gizli talimata belirtiliyordu. Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi halinde talimat şöyleydi:” *Rus ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı Ordusu geri çekilir ise her tarafta birden eldeki bütün vasıtalarla ayaklanılacak, Osmanlı Ordusu iki ateş arasında bırakılacak, devlet kurumları ve binaları havaya uçurulacak ve yakılacak, hükümet kuvveti içeride meşgul edilecek ve levazım kuvvetleri vurulacak şayet Osmanlı ordusu ilerlerse Ermeni askerler Osmanlı birliklerinden ayrılıp silahlarla Ruslara katılacak ve kıtalardan firar ederek çeteler oluşturacaktır.*”

Rusya kendi idaresindeki Ermeniler ile Osmanlı Devleti'nden getirdiği Ermenileri askeri eğitime tabi tutmuş ve bunlardan dörtlü gönüllüler birliği oluşturmuştu. Ermenilerin Ruslardan aldıkları silah ve para yardımı ile isyan hazırlıkları içerisinde olduklarını öğrenen Osmanlı Devleti Kafkas Cephesindeki üçüncü orduya mensup birlik komutanlarına ve ordu komutanlığına acil rapor göndererek tedbir alınması gerektiğini emretmişti. Verilen bu raporda Sivas'ta 30.000, Erzurum'da 10.000 Van'da 15.000, Muş'ta 7.000 Diyarbakır'da, 5.000 Mamuretü'l-Aziz'de 4.000 ve Bitlis'te 5.000 toplam 76 bin civarında Ermeni'nin isyan içinde olduğu belirtiliyordu.¹⁵⁵

Van, Erzurum, Harput ve Bitlis vilayetlerinde bulunan Ermeni çeteleri ile Rusların Müslümanlara karşı kötülük yaptıklarına dair Dahiliye Nezaretine haber gelmesi sonucu tahkik yapılmış tahkik sonucu ifadeleri alınan Nusaybin kazasına iskan ettirilen Şükrü bin Hüseyin, Sıtkı bin Hasan, Mehmet Şefik bin Şükrü ve Hurşit bin Hüseyin şahit olarak ifade vermişlerdi. Ermeni çetelerinin Rusya'nın tahriki ve teşvikiyle Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır ve Harput'a bulunan Taşnak Hınçak ve Armenekan adıyla üç cemiyetin kurulduğu tespit edilmişti. Bu cemiyetlerin ileri gelenleri bomba dinamit ve çok sayıda cephaneye toplamış ve bu cephanelerin çoğu Rusya'dan tedarik edilmişti. Osmanlı Devleti tarafından seferberlik ilan edildiği halde bir çok ilde olduğu gibi Harput'ta da çok sayıda Ermeni, Ermeni çetelerinin yanında yer

¹⁵⁴ E. Uras, a.g.e., s.581.

¹⁵⁵ Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2010, s.55-56.

almıştı. Bu Ermeni çeteler bir çok köye baskınlar yaparak çok sayıda Müslüman'ın ölümüne yol açmışlardı.¹⁵⁶

14 Kasım 1914'te Osmanlı Hükümeti'nin Cihad-ı Mukaddes ilan etmesi üzerine Van Mebusu Avadis Veramyas Cihad-ı Mukaddes ilanının Ermeni gençlerine hakaret anlamına geldiğini ve bu yüzden askerlerin firar ettiğini söyleyerek bazı isteklerde bulunmuştu:

- *Ermeni askerlerinin kendi bölgelerinde jandarma olarak kullanılmalari ,*
- *24 yaşını geçmiş Ermeni askerlerinin bedel-i nakdi karşılığında serbest bırakılması,*
- *Kürtlerin muhtemel tecavüzlerine karşı Ermenilere silah verilmesi,*
- *Ermeni vilayetlerinde encümen üyelerinin yarısının Ermenilere verilmesi,*
- *Ermeni vilayetlerinde memurların yarısının Ermeni olması,*
- *Ermeni çocuklarının askeri okullara alınarak subay yetiştirilmesi ve Ermeni askerlerini Ermeni subayların kumanda etmesi istenmiştir.*¹⁵⁷

Ancak Ermenilerin ordudan firarları ve asker vermemeleri devam etmişti. Savaşın başlamasıyla beraber İtilaf Devletleri hem Osmanlı Devleti içerisindeki Ermenileri hem de devlet dışında ki Ermenileri silahlandırıp bağımsızlık vaat ederek Osmanlı Devletine karşı kışkırtmıştı. Hatta Ruslar Ermenileri kışkırtmak ve silahlandırmakla kalmamış mali yardımda da bulunmuşlardı. Bu vaatlere kanan Ermeniler bağımsız bir Ermenistan kurmak için harekete geçmiş ve bu amaçla bir çok isyan çıkartmışlardı.

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanından sonra ilk Ermeni isyanı Zeytun'da çıktı. Devletin Birinci Dünya Savaşına girmesiyle beraber isyanlar devletin birçok yerinde patlak vermeye başladı. Ordudaki Ermeni askerleri tek veya toplu olarak ordudan kaçmaya başlamışlar ve kaçan askerler köylerde eşkıyalık yapmaya güvenlik kuvvetlerine ateş açmaya çeteler oluşturmaya ve Osmanlı topraklarında ilerleyen Rus kuvvetlerine işbirliği ettiler. Özellikle terhis edilmiş olan Osmanlı askerini öldüler.¹⁵⁸ Güneydoğu Anadolu'da çıkan isyanın hemen ardından Kayseri, Bitlis, Van,¹⁵⁹

¹⁵⁶ N.Hüseyin , *a.g.e.*, s.47.

¹⁵⁷ Niyazi Ahmet Banoğlu, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Ankara 1976, s.19.

¹⁵⁸ E.Uras , *a.g.e.*, s.607.

¹⁵⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2010 , s.54-58.

Muş, Diyarbakır, Mamuretü'l-Aziz, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Adana, ve Urfa da da Ermeni isyanları patlak verdi.¹⁶⁰

2.2.Birinci Dünya Savaşı'nda Mamuretü'l-Aziz'de Ermeni Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşının ilk aylarından itibaren Ermeni isyanları yoğunlaşmıştı. Bölge de teşekkül ettirilen çeteler ve daha sonrada Kafkasya'dan gelen gönüllülerle vilayete ve çevresinde sabotajlar yapılmış bölge halkından ve cepheden yaralı olarak dönen askerlerden emniyeti sağlamakla görevli jandarma ve zaptiyelerden bir çok kimseyi katletmişlerdi.

Harput'ta bulunan Ermeniler Rusya ve İngiltere adına casusluk faaliyetlerinde de bulunmuşlardı. Rusya ve İngiltere cephe gerisindeki Ermenilere rahatlıkla kendi amaçları için kullanmışlardı. Örneğin Amerika da oturan Artin Cartanyan Harput'ta bulunan arkadaşı Osep Serkisyan'a yazdığı mektupta: *"Azizim Osep Türk ordusu hakkında bilgi vermiş olduğun telgrafı Rus kumandanlığına bildirdim müsterih olunuz."* Harput'ta bulunan Ermeniler Ruslar İngilizler Fransızlar hesabına casusluk yapmışlardı.¹⁶¹

Ermeni komitelerinin Doğu Anadolu da girmiş oldukları isyan ve katliam devam ederken Harput'ta da isyan için bazı hazırlıkla yapılmıştı. Örneğin Amerika da oturan Martin Bartanyan isimli bir Ermeni Harput'ta oturan Osep Serkisyan'a gönderdiği mektupta: *"Van da olduğu gibi Türk hükümetine karşı koymak için Harput'ta bir isyan hazırlayınız size aldığımız beş bin mavzeri yakında göndereceğiz. Yurt dışında bulunan Ermeniler pek çok vaatler para yardımı silah temini sayesinde Harput'taki Ermeniler Türk halkına karşı daha cesaretli hareket etmişlerdi. Silah ve para yardımı konusunda bir örnek ise:"* Hasrof Kasapyan Efendiye Mısır'dan yazılan mektup örnek gösterilebilir. Bu mektupta: *"Muhterem arkadaş mektubunuzu aldık Manuk Yazıcıyan'dan silahlar için gönderdiğimiz 165 lirayı almadığımızı yazıyorsunuz okuduğumuz zaman hayret ettik halbuki onlar parayı teslim etiklerini yazıyorlar silahlar 112 adettir hepside gayet itimat edilecek cinstendir şimdiden silahlar için yer hazırla silahlar arabalarla Sivas'tan Harput'a nakledilecektir."*¹⁶²

¹⁶⁰ A. Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı...*, s.69-94.

¹⁶¹ A. Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı...*, s.83.

¹⁶² E. Akçora, *a.g.m.*, s.27.

Osmanlı Devleti'nde birçok ilde olduğu gibi Mamuretü'l-Aziz'de de Rusya bayrağı altında yaşamak isteyen Ermeniler vardı.Örneğin Mamuretü'l-Aziz vilayetinin Eğin Kazasının da öğretmeni olan Kavkazyan Şahpaz tarafından yazılmış Ermenice mektupta Rus istilası ve İsa Yortusunu Rus bayrağı altında geçirme temennisinde bulunduğu anlaşılmıştır.¹⁶³ Kazvanyan Şahpaz neden bu mektubu yazdığı sorulmuş kendisinden Rusya bayrağı altında yaşama isteği öğrenilince belgeleriyle beraber 10 Şubat 1915'te Divan-ı Harb-i Örfiye gönderilmişti.¹⁶⁴

XI. Kolordu komutanı 19 Şubat 1915'te Elazığ'dan Harbiye Nezaretine yolladığı telgrafta bölgede çeşitli köylerde Ermenilerin jandarmalara ateş açtığını üç gündür asilerle çarpışmanın devam ettiğini belirtmişti.¹⁶⁵

Merkez İngiliz konsoloslukunda tercüman olarak görev yapan Osmanlı tebaasından bir Ermeni XI. Kolordu hakkında topladığı bilgileri Konsolosluğa teslim etmiş ancak raporlar sefarete gönderilirken ele geçirilmişti. Casus, konsolosluğun yardımıyla Beyrut üzerinden Kıbrıs kaçmıştı.

Dersim'deki aşiretlerin Osmanlı Hükümeti aleyhine kışkırtmak ve bazı vaatler de bulunarak Ermeni emellerine alet etmek üzerine İstanbul'dan ve Rusya'dan birçok komiteciler gelmişti.¹⁶⁶ Aşiretler bunlara kulak asmamış ve Osmanlı ordusuna sığınmıştı.

Eğin'de¹⁶⁷ Osmanlı ordusuna gönderilmek üzere depolanmış olan gıda maddelerini havaya uçurmak için Eğinli Filipos ve 20 yaşında bir Ermeni genç görevlendirilmişti. Bu gencin üzerinde 4 bomba ve 3 kg gazyağı ile dükkanı tutuşturmak üzereyken dükkan sahibi tarafından görülmüş yangın çıkmasını engellemek isteyen dükkan sahibi Ermeniler tarafından öldürülmüş. Ancak kendileri de tutuşarak can vermişlerdir. Dükkan tamamen yanmadan söndürülmüş Eğin Ermeni Piskopos Vekilinin evinde yapılan aramalarda bu işin Filipos'un organize ettiği ve bir çok kişiye haber verdiği de ortaya çıkmıştır.¹⁶⁸ Ruhani reisleri hiçbir Ermeni'nin yanlarında silah bulundurmadıkları ve hükümete itaat ettiklerine dair teminat verdiği halde Ermenilere

¹⁶³ Rahmi Doğanay, "Salnamelere Göre 1881-1907 Yılları Arasında Mamuretü'l-Aziz Vilayetinde Gayri Müslim Tebaa", *Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler*, I, II, Elazığ 1987, s.,129.

¹⁶⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 2. Şube(DH.EUM. 2.Şb.) 4/28.

¹⁶⁵ Orhan Kılıç , "Harput'ta Ermeni Katliamı Yapıldı mı ? " , *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* , II. , Ankara 2003 , s.88.

¹⁶⁶ Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün* , İstanbul 1995 , s.200-202.

¹⁶⁷ Ahmet Aksın , *XIX. Yüzyılda Eğin (İdari , Fiziki , sosyal ve İktisadi Yapı)*, Elazığ 2002, s. 18-22.

¹⁶⁸ Azmi Süslü , *Ermeniler , Tehcir ve Sonrası* , Ankara 2009 , s.118.

dair evlerde ve iş yerlerinde yapılan aramalarda beş bini aşkın silah 300 kadar bomba 40 kg bomba fitili 200 paket dinamit 5 bin adet dinamit misketi bulunmuştur.¹⁶⁹ Bu silah ve patlayıcılar bütün şehri havaya uçurmaya yetecek miktardadır.¹⁷⁰

İl genelinde yapılan aramalar da Arapkir piskoposluk binası çatısında silah ve bombalardan başka iki takım derviş elbisesi ile bazı kıyafetler ele geçirilmişti. Ermeniler Derviş kıyafetleriyle halkın dini duygularını kullanmak istemişse de muvaffak olamamışlardı.¹⁷¹ 1914 tarihinde Ocak ve Şubat aylarında yaralı ve hasta oldukları için evlerine gönderilen Müslümanlardan çoğu Ermeni köylerinde katledildikleri ve işkencelere tabi tutuldukları görülmüştü.¹⁷²

1915 yılında Harput'ta çıkarılacak diğer bir isyanın hazırlıkları tamamlanmış ve 22 Mayıs 1915 günü Cuma namazı sırasında isyanın patlak vermişti. İsyan devam ederken yeni bir isyanda Yurtbaşı Köyün de patlak vermişti. Köyün camisinin altına kadar tünel kazıp içeride Müslümanlar namaz kılarken camiye havaya uçurmak istemişlerdi. Ancak bir ihbar neticesinde Ermenilerin bu eylemi gerçekleşmemiş elbaşları ile dört kişi yakalanmış yapılan soruşturma neticesinde de bu kişilerin Taşnak üyesi olduğu anlaşılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus desteği alarak bölgede güç kazanan Ermeniler, Ruslarla ortak hareket etmeye başladı. Ruslar ve Ermeniler Osmanlı ile barışık olmayan Dersim'in bu muhalif karakteri ve mezhepsel ayrılığını da kullanarak Alevi-Kürt halkını saflarına çekmeye çalıştı. Tehlikeyi sezen merkez komutanlığı Elazığ Valiliğine 2 Haziran 1915 tarihinde bir telgraf çekerek Ermenilerin Dersim Kürtleri ile yakın ilişki içinde olup bir ihtilal hazırlığında oldukları bilgisini verdi. Bu konuda yapılan temaslarla başarılı olmayınca dedikodular yaygınlaştırılarak bölgede huzursuzluk yaratılmak istendi. "*Ermenilerden sonra Kürtlerin de imha edileceği*" söylentileri aşiretleri tedirgin etti. Ruslar ve Ermeniler bu propaganda ile aşiretleri savaşta Osmanlının aleyhine kullanmaya çalıştılar. 1915 yılında başlayan bu propagandalar bölgede bazı aşiretleri etkiledi. Hükümetçe alınan bütün tedbirlere rağmen 8 Mart 1916'da bir grup Dersimli, Mazgirt ve Nazmiye'ye saldırdı. Hükümet kuvvetleri asilerin üzerine yürürken Kuzican (Pülümür) ve Kiğı aşiretleri de hükümet kuvvetleri yanında yer aldı. Mazgirt'e saldıran asiler 30 Mart 1916'da Palu bölgesine yöneldiler.

¹⁶⁹ N. A. Banoğlu, *a.g.e.*, s.59.

¹⁷⁰ Gültekin Ural, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul 1998, s.310.

¹⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk Ve İskanı (1878-1920)*, Ankara 2007, s.54-57.

¹⁷² Ahmet Tetik, Melike Gürler, Çiğdem Aksu, *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, Ankara 2008, s.141.

Dersim’de başlayan bu kargaşanın daha fazla yayılmadan bitirilmesi için 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa görevlendirildi. Nitekim bölge aşiretlerinin çok ciddi katılımı ile kurulan milis kuvvetleri ve gönüllü katılımlarla isyancılar Peri Suyu’nun kuzeyine atılarak bu kargaşa son buldu. Savaş sırasında da Ermenilerin tahrikiyle üç beş kişilik mevzi ve münferit olaylar olsa da Ermenilerin emellerine ulaşmalarını sağlayacak geniş çaplı bir hareket organize edilemedi.¹⁷³

Ermeniler Nisan 1916 başlarında başta Halep Piskopos vekili olduğu halde Diyarbakır, Elazığ, Haçin, Zeytun, Sason, Antep ve Kilis’ten kaçan çetelerin de iştirakiyle bir komite kurdular. Bu komite Halep’teki Ermeniler arasında da çeteler meydana getirerek bunlara asker elbisesi giydirmek suretiyle Bitlis ve Muş tarafına gönderildiler bu kişilerin görevleri demir yollarını ve tünelleri bombalamak, yiyecek kafilelerini yağmalamak, bazı devlet memurlarıyla devlet erkânına suikast düzenlemek, ele geçirdikleri Türkleri öldürmek ve Ruslara casusluk yaparak Osmanlı ordusunu çökertmeye çalışmaktı. Silah, askeri, elbise ve gerekli araç gereçleri zengin Ermeniler temin ediyorlardı. Çetelere yol masrafları veriyorlar silahsız olanlara da yolda rastladıkları Türkleri öldürerek silahlarını almalarını istiyorlardı.¹⁷⁴

Tehcir dolayısıyla pek çok Ermeni Harput ve Dersim bölgesinden Rusya’ya kaçmaya çalışmışlar yüz kişinin üzerinde Ermeni Rusya’ya ulaşabildi. 1915 Ermeni isyanında öğretmenler ve doktorlarında isyana desteyi olmuştı. Okular da devamlı isyan fikirleri işlenirken hastanelerde bir kaçak yuvası olmuştı. Harput’ta Hapishanede bulunan Ermeniler tüneller kazarak kaçmaya çalışmışlarsa da pek başarılı olamamışlardır. Harput’ta askeri hastanedeki üç Ermeni doktorun hasta ve yaralı askerle ilaç yerine zehir vermesi neticesinde 100 kişinin üstünde askeri öldürdükleri öldürmüşlerdi.

Harput’ta bulunan Ermeniler, Ermeni Komiteleri, kiliseler ve misyonerlerin isyana teşvik etmesiyle isyan çıkartmışlardı. Harput’ta bulunan Ermeniler Rusya ile tam bir iş birliğine gidememişlerdi. Silah ve cephaneliklerin ortaya çıkarılmaları isyan hareketlerinin önceden haber alınması çok sayıda insanın hayatını kaybetmesini ve Ermenilerin çıkaracakları muhtemel isyanları ve karışıklıkları engellemiştir.¹⁷⁵

¹⁷³ Mahmut Akyürekli, *Dersim Sorunu (1937-1938)*, (Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010, s. 40.

¹⁷⁴ Ömer Karayumak, *Ermeniler, Ermeni İsyancıları, Ermeni Katliamları*, Ankara 2007, s.217.

¹⁷⁵ E.Akçora, *a.g.m.*, s.29.

2.3.Osmanlı Hükümeti'nin Aldığı Tedbirler

Başkumandan Vekili Enver Paşa 25 Şubat 1915'te müstakil asayiş kısmına bir emir yayınlamak zorunda kaldı. Tüm birliklerde alınacak önlemler hakkında bir emri gönderdi:

- *Ermeni efrat gerek seyyar ordularda ve gerek seyyar ve sabit jandarmalarda katiyen hidemât-ı müsellehada kullanılmayacaklar ve kumandanlar ve karargah komutanları maiyyet ve dairelerinde dahi istihdam olunmayacaklardır.*
- *Ordu ve kolordu kumandanları ve kolordu ve fıkra kumandan vekilleri ve mevki kumandanları ahali tarafından her hangi bir suretle evâmîr-i hükümete muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakap kuvva-yı askeriyeyle en şiddetli surette tedibât yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar. Kezalik kumandanlar lüzum gördükleri yerde derhal idare-i örfiyye ilânına da selahiyâtdardırlar.*
- *Umumi hâl-i seferberi sebebiyle müdafaa ve asayişe taalluk eden bilcümle mesâil cihet-i askeriyeyle ait olduğundan alelumûm memurin-i mülkiyye bu mesailde kumandanlara müracaat ederler yalnız İstanbul vilayeti memûrîn-i mülkiyesi asayişe müteallik umur ve tedâbir için karargâh-ı umumiye müracaat edeceklerdir.*

Dahiliye Nazırı Talat Paşa 24 Mayıs 1915 tarihin de Dördüncü Ordu Kumandanlığına gönderdiği talimata başka vilayetlere nakledilecek Ermeniler ve boşaltılmasını istediği yerleri şu şekilde belirtmekteydi:

1-Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri,

2- Adana , Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin , Kozan, Cebel-i Bereket sancakları,

3-Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı,

4-Halep vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen) Cisir-i Şugur ve Antakya dahilindeki köyler ve kasabalar.

Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilayetinin güney kısmı ile Zor sancağına ve merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdir. Adana, Halep ve Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye

vilayetinin doğu kısmı ile Halep vilayetinin doğu ve güney doğusuna hükümetin tayin ettiği yerlere nakledilecek ve iskan edileceklerdir.¹⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tüm tedbirlere rağmen Ermeni çetelerin isyan faaliyetleri devam etmişti. 8 Nisan 1915 tarihin de Van'da bulunan Hamudağa Kışlası Ermeni eteleri tarafından kuşatılarak nöbetçi askerler öldürülmüş ve kışla havaya uçurulmuştu. 27 gün boyunca şehir içerisinde de devam eden olaylar Müslüman ahaliden de birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştu.¹⁷⁷

Osmanlı Hükümeti ayrıca İtilaf Devletleri ile işbirliği için de olan olaylar çıkartan Ermenilerin yatıştırılması için ve içerdeki emniyeti sağlama amacıyla mecliste bulunan Ermeni mebuslarına müracaat etmiş ve onların aracılığıyla komite üyelerinin uyarılması istenmişti. Bu uyarılara rağmen 17-18 Nisan 1915'te Van'ın şıtak kazasında isyan hareketi başlattılar. İsyen neticesinde savunma yapan çok az sayıdaki Türk askeri kenti boşaltmak zorunda kalmıştı.¹⁷⁸

Osmanlı Hükümeti Van isyanına kadar daha önce çeşitli yerler de çıkan isyan hareketlerini çok ta büyümeden sonuçlandırmış ve her tarafta çıkan isyanları durdurmaya çalışmıştır ama 1915 yılına gelindiğinde Ermenilerin çıkarttıkları isyan ve diğer hareketlerin çok sayıda olması devletin varlığını ve bütünlüğünü tehdit etmeye başlaması sonucu ilk defa bazı önlemler alınma gereği duymuştu.¹⁷⁹ Osmanlı Hükümeti 18 Nisan 1915'te şu kararları almıştır:

- 16-55 yaş arasındaki Ermeniler dışarıdan içeriye girmeyecek ve içeriden dışarıya çıkmayacak,

- Ermeniler haberleşmelerini Türkçe yapacaklar,

-Yeni okular açılmayacak ve ermeni çocukları devletin resmi okullarında okuyacaklar,

-İlerde çıkartılan gazeteler kapatılacak.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Soykırım iddiaları ", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu İstanbul* 2001, s.171.

¹⁷⁷ N. Hüseyin, *a.g.e.*, s.47.

¹⁷⁸ Hikmet zdemir, "Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle atışmalar ", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyum Bildirileri* , Ankara 2006 ,s.142.

¹⁷⁹ Sina Akşın , *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul 2007, s.106-107.

¹⁸⁰ Z.Tüfekçi , *a.g.t.*,s.54.

Ermenilerin yaptıkları olaylardan Türkleri korumak için Türkleri tehcire tabi tutmayı amaçlayan Van Valisi Cevdet Bey 14 Nisan 1915'te Dahiliye Nezaretine şu telgrafi göndermiştir: *“Ermeniler yol kesiyor, ve civar köylere hücum ederek buraları yakıyorlar bunlara engel olmak imkansızdır, şimdiden bir çok kadın ve çocuk yersiz yurtsuz kalmıştır bunları aşiret köylerinde barındırmakta uygun ve mümkün değildir. Bunların Batı'daki vilayetlere gönderilmeye başlanması münasip midir?”* diyerek durumun ne kadar ciddi olduğunu belirtmişti.¹⁸¹

2.3.1.Tehcir Kararı ve Uygulanışı

Osmanlı Hükümeti'nin bütün iyi niyetine rağmen olayların giderek yoğunlaşması ayrıca bir çok cephede Avrupa'nın en güçlü devletleriyle savaş halinde bulunması, isyanların bir ihanete dönüşmesi ve hem cephenin hem de cephe gerisin de emniyetin sağlanması için kesin tedbirler alınmaya karar verildi.

Ermeni komitelerinin Osmanlı ülkesin de ayrıcalıklı fikirlerle muhtariyet elde etme çabaları Taşnak Komitesi'nin Rusya da bulunan Ermenileri kışkırtma çabaları ülkenin savaş halinde olmasını fırsat bilerek Anadolucun bir çok vilayetinde isyan çıkartmaları bomba silah depoları , gönüllü alaylar oluşturmaları ve Rus birlikleriyle hareket ederek Osmanlı ordusu tehdit etmeleri bu komitelerin faaliyetlerine bir son vermeyi gerektirdiğinden komitelerin vilayetlerdeki şubelerinin kapatılmasına her türlü evrakların yok edilmelerine meydan bırakılmayarak ele geçirilmesine komite ile iş birliğinde olan Ermenilerin takip ve göz altına alınmalarına ellerin de ki silahların toplatılmasına ve tutuklanan şahısların Divan-ı Harb-i Örfiye sevk olunmasına karar verilmişti.¹⁸²

24 Nisan 1915 (11 Nisan 1331) tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından 14 valilik 10 mutasarrıflığa şu emir gönderilmişti: *“Osmanlı sınırları içersindeki şüpheli ve komite üyesi kişilerin takip ve gözaltına alınmaları, mecburi ikamette bulundurulmaları, komiteye ait evrak ve vesikaların tahrip edilmeden korunmaları emir edilmiştir.”*¹⁸³ Dahiliye Nezareti bu talimatı üzerine İstanbul da bulunan 77.735 Ermeni'den İstanbul'da 235 Ermeni tutuklanmıştı. Osmanlı Devleti ölüm kalım savaşı

¹⁸¹ A.Süslü , 1915 Tehcir...,s.78.

¹⁸² BOA, DH. ŞFR,52/96,97,98.

¹⁸³ BOA, DH. ŞFR , 52/96.

verirken Ermeniler gerek cephede gerekse cephe gerisinde düşmanların işine yarayacak faaliyetlerini bütün ülkeye yaymışlardı.

24 Nisan genelgesi üzerine komitelerle bağlantısı olanlar tutuklanmıştı. Anadolu'nun pek çok yerinde görev yapan Ermeni polis ve memurların birden bire işlerine son verilmemesi ancak itimat edilmeyen ve olaylara karıştığı sabit olan Ermeni polis ve diğer memurların vilayetin uygun bölgelerine veya Ermeni nüfusu olmayan vilayetlere gönderilmesi için Dâhiliye Nezareti'nden vilayetlere emir yazıldı.¹⁸⁴ Tutuklamalar sonucu kaç kişinin tutuklandığı konusun da değişik rakamlar verilmektedir: *“Mısır da bulunan İngiliz askeri ofisine göre 1.800 Ermeni tutuklanmış bunlardan 500'ü Taşnak 500'ü Hınçak kalanı da Ramgavar partizanıdır.”* Mütarekeden sonra İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorp'a gönderdiği şifrelerde 24 Nisan 1915 'de tutuklanan Ermenilerin müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüleri olduğunu bildirmişti. İstanbul'daki Alman Büyükelçi tutuklananların 500 kişi Taşnak üyesi olduğunu Amerikan kaynaklarına göre ise tutuklu sayısı 100 olarak ifade edilmişti.¹⁸⁵ 24 Nisan da aslında çatışma ve ölüm olmamasına rağmen Ermeni Komite liderlerinin tutuklanması muhtemel bir isyanı önlemesi sebebiyle 24 Nisan *“soykırım günü”* ilan edilmişti.

Komitelerin kapatılması elebaşlarının ve bazı çete üyelerinin tutuklanması olayları yatıştıracağı yerde daha da alevlenmesine neden olmuştu. Kanlı faaliyetlerin her geçen gün daha da şiddetlenmesi neticesinde Osmanlı ordusunu ve sivil halkı emniyet altına almak amacıyla Osmanlı Devleti sevk ve isyan kanununu çıkartmak zorunda kalmıştı.

Mamuretü'l-Aziz vilayetinde bulunan Ermeni komitecilerinin ne durumda olduğu sorulmuştur. Mamuretü'l-Aziz'den 29 Nisan 1915 tarihin de Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda ise vilayete Taşnak ve Hınçak kulüpleri zaten bir buçuk sene evvel kapatılmış resmen bir mevcudiyeti de kalmamıştı. Yalnız hususi hanelerde çalışmalarda bulunmuşlardır şimdiye kadar tah-ı tevkif ve tarassuda bulunan bu komitelerden:

- Taşnaksutyun Komitesi Reisi Baron Karabet ile Baron Karabetin yanın da yedi kişi ,

¹⁸⁴ BOA, DH. ŞFR , 52/249.

¹⁸⁵ B. Bakar , *a.g.e.*, s.68-71.

- Hınçak Komite Reisi Nişan Hazar Oysan ile Nişan Hazar Oysanın yanında ki altı kişi,
- Nubaryan, Komite Reisi ve Protestan Millet Vekili Tenekeciyan Nikogas ile dört kişi,

Toplam 20 şahıs bila vukuat taht-ı tevkife alındığı ve elde edilen evrak tercüme edilmekte olduğu gibi gerek köylerde gerek merkez de tahkikatına devam olunduğu ve mülhakatça lazım gelen muameleye başlanıldığı elde edilecek neticenin peyderpey arz olunacağı bildirilmişti.¹⁸⁶

Van'da Ermeni isyanının tehlikeli bir boyuta gelmesi diğer bölgeler de Ermenilerin isyan etmeleri ve Müslüman köyleri basmaları üzerine Başkumandanlık Vekâleti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 Mayıs 1915 tarihli yazıda:” *Van gölü etrafında ve Van vilayetince bilhassa malum olacak mevâki muayenede ki Ermeniler isyan ve ihtilal için daimi bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyim. 3. Ordunun verdiği malumata nazaran Ruslar 7 Nisan'da hudutlar dahilindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir halde hududumuz dahiline sürdüler hem buna bir mukabele-i bilmisil olmak ve aynı zaman da yukarıda söylediğim maksadı hasıl etmek üzere ya merhum Ermenileri ve ailelerini Rusya hududu dahiline sürmek yahut merhum Ermenileri ve ailelerini Anadolu dahiline muhtelif yerlere dağıtmak lazımdır. Bu iki şıktan münasibinin intihabı ile icrasını rica ederim. Bir mahsur yoksa ailelerini hudut haricine sürmeyi ve onların yerine hudut haricinden gelen İslam halkı yerleştirmeyi tercih ederim.*”¹⁸⁷ 2 Mayıs 1915'te çıkarılan kanunla özellikle Ermenilerin ve Gayrimüslimlerin elinde bulunan silahların toplanması tüm vilayetlerden istendi.¹⁸⁸“*Ermeni olaylarının dayanılmaz boyutlara ulaşması üzere 26 Mayıs 1915'te Başkumandanlık Dâhiliye Nezaretine şu öneride bulunmuştur:” Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetlerinden Zeytun'dan ve buna benzer yoğun bulundukları yerlerden Diyarbakır vilayetinin güneyine Fırat Nehri vadisine Urfa Süleymaniye yakınlarına gönderilmesi şifahen kararlaştırılmıştı.*” Yeniden fesat yuvaları meydana getirmemek için şu düşünceler esas alınmalıdır.

1-Ermeni nüfusu gönderildiği yerdeki aşiret ve İslam sayısının %10' u nispetini geçmemelidir.

¹⁸⁶ DH. EUM. 2. ŞB, 7/21.

¹⁸⁷ B.Bakar , a.g.e.,s.72.

¹⁸⁸ BOA ,DH. ŞFR , 52/188.

2-Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her bir 50 evden çok olmamalıdır.

3-Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa yakın yerlerde ev değiştirmemelidir.

Devlet sevk edilenlerin gittikleri yerlerdeki nüfuslarını sürekli kontrol etmiş Müslüman ahalinin %10 u oranını geçmemesine özen göstermişti. ¹⁸⁹Talat Bey 26 Mayıs 1915 tarihin de meseleye resmiyet kazandırmak için bir tezkere hazırlatmıştı. Talat Bey'in hazırlattığı tezkireden sonra sevk ve iskân kanunu çıkartılmıştı. 27 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân kanunu şöyledir: “*Vakti seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun- ı muvakkat*”:

190

- *Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka ve kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından her hangi bir suretle evâmîr-i hükümete ve müdafaa-i memlekete muhafaza-i asayişe müteallik icrâât ve tertibâta karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görülürse derakap kuva-i askeriye ile en şiddetli surete te'dibât yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esnasında imha etmeye mezun ve mecburlardır.*
- *Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icâbât-ı askeriye mebni veya hıyanetleri hissettikleri kurâ ve kasabât ahalisine münferiden veya müctemi'an diğer mahallere sevk ve iskan edebilirler.*
- *İş bu kanun tarih-i neşrinden mu'teberdir.*
- *İş bu kanunun Mer'îyyet-i ahkamına başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı me'mûrdur.* ¹⁹¹

Üçüncü ordu komutanı Mahmut Kamil Paşa'dan gelen 19 Haziran 1915 tarihli şifrede: “*Doğuda Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretü'l-Aziz, Diyarbakır ve Sivas illeri savaş alanıdır. Harp harekatı bu alanda yapılmakta olduğu gibi ordunun muhtaç olduğu yiyecek maddeleri de bu illerden sağlanmaktadır. Erzurum, Van ve Bitlis illerinde ki Ermeniler düşman tarafına firar ederek, çeteler halinde yoları kesip halkı katlederek, depoları yağmalayarak gerçek yüzlerini gösterdiler. Sivas, Diyarbakır ve*

¹⁸⁹ Z.Tüfekçi , a.g.t.,s.56-57.

¹⁹⁰ Bu kanun 1 Haziran da Takvim-i Vekayi de yayınlanmıştır.

¹⁹¹ A.Süslü,1915 *tehciri*...,s.101-111.

Mamuretü'l-Aziz ilerinde oturan Ermenilerde aynı gayeyi güttükleri ele geçirilen silah, bomba, patlayıcı maddeler ve açığa çıkan teşkilatlarıyla meydana çıkmaktadır. Bu durum sonradan Karahisar'da ortaya çıkan olayla da tescil edilmiştir. Bunun üzerine, orduyu besleyecek bölgenin ve menzil sınırımızın geçtiği yerlerin düşmanca emeller taşıyan bu unsurlarla dolu olmasına ordunun yiyecek ihtiyacı ve emniyeti bakımından tehlikeli görüyorum. Ordu dış düşmana zorlukla karşı koyduğu anda, ikmal erlerinin ve yeni kuvvetlerinin bir kısmını iç düşmanlara ayırarak büyük bir tehlikeye maruz kalıyor. Bu nedenle gelecekte daha vahim bir durum karşısında kalmamak için şimdiden yukarıda arz edilen illerdeki Ermenilerinde Halep ve Musul bölgesine sevk edilerek iskan edilmesine ve Valilere bu konuda ordu tarafından yapılacak tebliğlerin geciktirilmemesi için yardım edilmesini ve bu konudaki onayların bildirilmesini arz ederim."¹⁹²

Tehcir¹⁹³ kanunu olarak bilinen bu kanun metninde açıkça bir tehcir kelimesi ve belli bir ırk millet mezhep teşkilat adı geçmemekte sadece asilerin cezalandırılması istenmişti. İçinde Ermeni sözü geçmeyen ama Ermeni tehciri diye adlandırılan tehcir olayı bu geçici kanunun ikinci maddesine göre yapılmıştı. Tehcir işlemi Heyet-i Vükelanın mesuliyeti altında ayrıca bir kanuna gerek olmadan yapılabilirse de askeri makamlarında aynen yetkileriyle donanması kanuna gerek gösterildiğinden bir kanun çıkarılmasına karar verilmesine neden olmuştur fakat meclis kapalı olduğundan geçici kanun çıkartılmış ve geçici kanunda ancak 15 Eylül'de meclisin açılmasıyla meclisten geçmiştir.¹⁹⁴ Ancak sevk işlemine Heyet-i Vükeladan karar çıkmadan önce başlanılmıştır. Tehcir uygulanmasına 24 Nisan tarihli karardan sonra başladığı söylenebilir.¹⁹⁵

Sevk ve tehcirin sorunsuz ve düzenli bir şekilde olması için çeşitli önlemler alınmaya çalışılmıştı. Sevk ve iskan kararı İtilaf Devletleri tarafından propaganda şekline dönüşeceğini tahmin eden hükümet Ermenilerin can ve mal güvenliğini

¹⁹² Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, I, Ankara 2005, s.187.

¹⁹³ Arapça asıllı olan kelime "hecera" fillinden türeyen rubai (dört harfli) bir mastar-isimdir. bir yerden başka bir yere göç ettirmek hicret ettirmek manasına da taşır. Filde bir sürgün manası yoktur. Ayrıca bu mana Arapça "nefy, ib'ad, itikâl, i'sikâr gibi mastarlarla da ifade edilmiştir. Zaten tehcir diye meşhur olan kanunun adında sevk ve isyan kanunudur. A.Süslü, 1915 tehciri..., s.99.

¹⁹⁴ M. Hanefi Bostan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 2001, s.175-176.

¹⁹⁵ Mim Kemal Öke, Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923, İstanbul 1996, s.165.

sağlamaya yönelik talimatname hazırlamıştı. Osmanlı Devleti sevk ve iskan işlerinin doğru olarak yürütülmesi için teferruatlı bir talimatname hazırlatmıştı.¹⁹⁶

Tehcir kararının alınması ve uygulanmaya başlamasıyla vilayetlerin ne yapacakları ve sorumluluk alanlarının ne olduğunu bildiren yazışmalar yapıyordu. Sevk edilen Ermeni kabilelerinin canlarının muhafazası ve iaşelerinin temini ile sevk edilmeyenlerin yerlerinden çıkartılmaması hususunda gerekli tedbirlerin alınması¹⁹⁷ ve suiistimali görülen vazifelilerin Divân-ı Harb'e teslim edileceği belirtilmişti.¹⁹⁸ Muhâcirin Müdürü Şükrü Bey'in çalışmaları sonucu 7 Ekim 1915 tarihin de sevk ve muameleleri hakkında ayrıntılı 56 maddelik bir talimatname yayınlandı sevk nasıl yapılacağı ne gibi hususlara dikkat edilmesi gerektiğini belirtiyordu. Savaşın olağanüstü şartları sevk ve iskanın düzgün bir şekilde gerçekleşmesinde bazı sıkıntılara neden olmuştu.

2.3.2. Tehcir Kanununa Tepkiler

Osmanlı Devleti Ermeni Komitelerin ortaya çıkması ve faaliyetlerinden sonra Avrupa ve Amerika basınından soykırım yapıldığı suçlamalarına hedef olmuştu. 1890'lı yıllardan itibaren batının basınında Osmanlı Devletini vatandaşı olan Ermenilere zulüm yapıldığı şeklinde yansıtılmıştı.¹⁹⁹ Osmanlı Devleti'nin henüz resmen tehcir kararını almadığı uygulamaya koymadığı bir dönemde İtilaf Devletleri Osmanlı Devletini soykırımla suçlamaktadır.

Sevk ve İskan Kanunu üzerine hemen harekete geçen İtilaf Devletleri Osmanlı Hükümetine Havas Ajansı vasıtasıyla şu bildiriye iletmişlerdir: *“Fransa İngiltere ve Rusya Devletleri bu bildirinin yayını hususunda birleşmişlerdir. Hemen hemen bir aydan beri Türk ve Kürt halkı, Osmanlı idaresi memurlarıyla birlikte ve çok zaman bunların yardımıyla Ermenileri yok etmektedirler. Söz konusu katliamlar özellikle Nisan'ın 15'ne yakın günlerde Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sason, Zeytun ve bütün Kilikya bölgesinde yapılmıştır. Van yöresinde yüze yakın köyün halkı tamamen öldürüldüğü gibi aynı zamanda Osmanlı hükümeti İstanbul'daki sakin ve zararsız Ermenilere de musallat oldu. Türkiye'nin insanlık ve medeniyete karşı işlediği bu cinayetlerden dolayı gerek Osmanlı Hükümeti üyelerine ve gerek bu katliamlara*

¹⁹⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul 2010, s. 52, 54.

¹⁹⁷ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), sayı :86, Nisan 1987, Belge no: 2056, s.37.

¹⁹⁸ BOA, DH. ŞFR, 55/292.

¹⁹⁹ B.Bakar, a.g.e., s.137.

katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını İtilaf Hükümetleri Babıâli'ye açıkça bildirirler."²⁰⁰

Bu bildiriye Osmanlı Devleti ise: " Osmanlı memleketlerinde Ermenilere karşı katliam yapıldığı yalandır bildirinin kapsadığı ifadeleri kesinlikle reddeder Erzurum, Tercan, Eğin, Sason, Bitlis, Muş ve Çukurova Ermenileri rahatlık ve güvenliği bozacak hiçbir harekette bulunmadıklarından Osmanlı memurları tarafından bunlar hakkında bir takım tedbirler alınmasına ihtiyaç görülmemiştir. Bu gerçek tarafsız devletler konsoloslarınca da bilinir. Üçlü İtilaf Hükümetleri'nin bu konudaki suçlamaları yalandan başka bir şey değildir. Doğuya ait işleri ve hususları bilenler pek hala bilirler ki Ermeni halkı her fırsattan yararlanarak Osmanlı Hükümeti aleyhine isyana kalkışılar Üçlü İtilafın ve özellikle Rusya ve İngiltere'nin memurları Ermenileri kışkırtılar bu tahrikler Osmanlı Hükümeti ile sözü geçen hükümetler arasında düşmanlık belı olalıdan beri ortaya çıkmıştır. Yine böylece bu devletlerin Bulgaristan ve Romanya da bulunan konsoloslarıyla diğer memurları Osmanlı tebaasından olan genç Ermeni çetelerine Varna, Sulina, Köstence ve diğer yollarla Kafkasya ya göndermişlerdir. Rusya Hükümeti bu genç Osmanlı Ermenilerini gerek ordusuna almış ve gerek bombalarla donatım ihtilal bildiri ve programları verdikten sonra kendilerini imparatorluk Ermeni çevrelerine sokmaktan geri durmamışlardır. Bunların görevi bu çevrelerde gizli bir ihtilal teşkilatı meydana getirmek ve özellikle Van, Havasor, Gevaş ve Tımar Ermenilerine hükümetimiz aleyhine silahlı isyana yöneltmekten ibaredir bunlar aynı zamanda Türklerle Kürtleri öldürtmek için Ermenileri de tahrik ediyorlardır." ²⁰¹

Tehcir Kanunu'na İtilaf Devletleri'nin yanı sıra Müttefik Devletleri de tepki gösterdi. İstanbul'da bulunan Alman yetkilileri tehcir kararının alınmasıyla protestolara başladılar. Alman Büyükelçisi Vangenheim, kararın yalnızca askeri amaçla değil savaş şartlarından yararlanarak iç düşmanlardan kurtulmak amacıyla başvuru olan siyasi bir karar olduğunu bildirdi. Alman Maslahatgüzarı Prens Hohenlohe 11 Ağustos'ta yazılı olarak, Neurath Kasım ayı için de Wolff-Meternich 9 Aralık tarihinde Sait Halim Paşa ve 18 Ekim 'de Talat Beyle konuşmalarında Osmanlı Devleti'nin Ermeni politikalarını protesto ettiler. ²⁰²

²⁰⁰ E.Uras , a.g.e., s.606.

²⁰¹ A. Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı...*, s.132-133.

²⁰² B. Bakar , a.g.e.,s.140.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.ERMENİ TEHCİRİN MAMURETÜ'L-AZİZ'DE UYGULANIŞI VE MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN SONRA ERMENİLERİN DURUMU

3.1. Mamuretü'l-Aziz Tehciri

Tehcirin başlamasıyla birlikte bir çok vilayette tehcir kararı uygulanmaya konulmuştu. Mamuretü'l-Aziz vilayetinde ise tehcir hemen başlamamıştı. Divan-ı Harb-i Örfi'ye teslim edilen Ermeniler dışında uzaklaştırılmaları gereken Ermenilerin vilayetin elverişli yerlerine yerleştirilmeleri uygun görülmüştü.²⁰³ Vilayet içerisinde sorun çıkartma ihtimali bulunan Ermenilerin de bu hareketlerine fırsat verilmemesi istenmişti.²⁰⁴ Tehcir başladığı zaman Mamuretü'l-Aziz'de bulunan Ermeni nüfusu ile alakalı değişik rakamlar verilmektedir. Tehcir kararı alındığı sırada Müslüman nüfus ise 480.000'dir.²⁰⁵ Mamuretü'l-Aziz'de Osmanlı resmi istatistiğine göre 87.864 Ermeni yaşıyordu.²⁰⁶ Diğer bir kaynakta da Ermeni nüfus 74.206 olarak verilmektedir.²⁰⁷

TABLO XVI. Sevk ve Uzaklaştırılmaları Kararlaştırılan Mamuretü'l-Aziz'deki Ermenilerin İldeki Dağılışı

Elazığ	Elazığ	23.915
	Harpüt	7348
	Keban	308
	Arapkir	8545
	Kemaliye (Eğin)	9286
	Pötürge	622
Malatya	Malatya	6627
	Akçadağ	312
	Besni (Behesni)	1555
	Adıyaman (Hısn-ı Mansur)	2126
	Kahta	703
Tunceli	Tunceli	1088
	Mazgirt , Akpazar	6537
	Mazgirt	1423
	Çemişgezek	3731
	Nazimiye	80
	Ovacık	0

²⁰³ BOA, DH. ŞFR,53/336.

²⁰⁴ BOA, DH. ŞFR,448/90.

²⁰⁵ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara 1995, s. 23.

²⁰⁶ K. Gürün ,a.g.e., s.146.

²⁰⁷ *Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri 1914-1918* , I , Ankara 2005 , s.157.

Toplam	74.206
--------	--------

Tehcir kararının alınmasıyla birlikte tehcirden muaf olanlar olmuştur. Muaf olan Ermeni vatandaşlarla ilgili kanun aynen Mamuretü'l-Aziz'de de uygulanmıştı. Muaf olan kişilere ek olarak Harput, Amerika Konsolosluğu'ndaki Ermeniler de dahil edilmiştir.²⁰⁸ Vilayette rahat durmayan ve bulundukları mahalde sorun çıkması düşünülen Ermenileri Mamuretü'l-Aziz vilayetine 7 Haziran 1915'de Urfa'ya ve oradan daha güneye Zor veya Musul'a sevkinin uygun olduğu bildirildi.²⁰⁹ Ancak daha sonra gönderilen talimatta herhangi bir hıyaneti görülmeyen Ermenilerin sevk edilmemeleri istenmişti.²¹⁰

Sevk işlemleri hakkında farklı yönetmelik ve telgraf emirlerin de göç ettirilecek Ermenilerin en az 48 saat önceden haberdar edilmesi emredilmekteydi. Daha sonraki süreçte ise Ermenilere 48 saatten daha önce haber verilmeye çalışılmıştı. Mamuretü'l-Aziz'de Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerler den birisidir. 1914 Osmanlı nüfus sayımına göre Harput merkezde 9.172 Ermeni kayıtlıydı. Konsolos Davis'e göre ise Harput'a 30.000 Ermeni vardı vilayet genelinde ise toplam 150.000 Ermeni yaşıyordu. Amerikan Misyonerleri ve Harput Koleji'nin kente çok aktif bir görev üslenmesi neticesinde ve Mamuretü'l-Aziz'in üzerinden göç yapılması sonucu çok sayıda rapor ve gözlem kaleme alınmıştı.²¹¹ Bu rapor ve gözlemlerin büyük bir kısmı Mamuretü'l-Aziz'de bulunan Amerikan Konsolosu Leslie Davis²¹² ve Halep'teki Amerikan Konsolosu Jackson tarafından elçiliğe veya Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştı.²¹³

Doğu Anadolu da önemli illerden birisi olan Harput'ta bulunan Amerikan Konsolosu Leslie Davis'in 30 Haziran 1915 tarihli bir raporuna göre: *"Elazığ civarında zorunlu göç ettirme en az 2 ile 20 gün arasında değişen bir süre ile uygulanmaya konmuştur. 1 Temmuzda başlayan tehcir uygulamasın da Harput yöresi Ermenilerinin varış yeri Urfa idi. Davis'e göre bu iki şehir o günlerde 15 20 günlük bir yoldu yol*

208 BOA, DH. ŞFR,55/97.

209 BOA, DH. ŞFR, 474/67.

210 BOA, DH. ŞFR, 54/137.

211 Daha geniş bilgi için bkz. Celal Öney , II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü ,(Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Balıkesir 2010.

212 Leslie Davis 31 Mayıs 1914 günü Harput'a gelmiş 1 Haziran 1914 tarihinde de konsolosluk görevine başlamıştır.

213 Kemal Çiçek , "Halep Amerikan Konsolosu J. B.Jackson ve Ermeni Tehcirindeki yeri " ,Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu,İstanbul 2007 , s.205-222.

üzerinde 2 küçük köy dışında yerleşim yeri olmadığı için bu yolculuk çekilmez bir hal alacaktı. Yol üzerinde yeterli yiyecek sağlanacak yerde yoktu. Konsolosa göre insanların yaya olarak bu yolculuğa çıkartmak belki katliama göre daha medeni görülebilirdi ama daha etkili bir yöntemdi. Konsolos Davis Elazığ Valisi ile görüşmüş tehcir sırasında yeterli güvenlik önleminin alınıp alınmadığını sorduğunda olumlu cevap vermiş misyonerlerin yardımını ise ancak Ermenilerin gönderildikleri yerlerine ulaştıklarında alabileceklerini ifade etmiştir.” Onu destekleyen Misyoner Maria Jaconbsen günlüğünde telaların duyuruyu 26 Haziran günü yaptıkları yazmaktadır. 26 Haziranda Mamuretü’l-Aziz’de bulunan Ermenilere göçün duyurulduğu ancak çeşitli sebeplerle hareketin geciktiği ve Mamuretü’l-Aziz’in batı kısmında oturan Ermenilerin sevkياتının ancak 31 Temmuz günü gerçekleştiğini Amerikan Protestan Misyoneri Henry H. Riggs raporunda kaydetmektedir. Ayrıca Vali ile Leslie Davis arasındaki görüşmede bulunan Misyoner Riggs görüşülen konuları not etmiş ona göre istekler ve görüşülen konular şunlardır:

- Ermenilerin çıkarılmasının geciktirilmesi (Bu isteği vali geri çevirdi.)
- Bu kadar büyük bir sevkيات için araç sorunu nasıl çözülecektir. (Vali her aileye araba vereceğini ve binek hayvanları alabileceklerini söyledi.)
- Hapishanede tutuklu bulunan Ermeni erkeklerinin salıverilmesi ve aileleri ile yolculuk yapmalarının sağlanmasını istemişlerdir. (Vali bu isteği kabul etti.)
- Yaşlı acizlerin ve hastaların yola çıkarılmaları ölmeleri anlamına geleceği için onların bağışlanmasını istemişlerdir. (Vali bu kişilerin en son sevk edileceklerini bildirdi.)
- ihtiyaç duyan Ermenilere yardım edilmesine izin verilmesi (Vali bu tekliften memnuniyet duyduğunu belirtti ama konsolosa göre sonra polis engellemeleri yaşandı.)
- Amerika’ya para gönderilmesi izni istendi. (Vali bu talebe izin verdi.)
- Yolculuk esnasında Ermenilere eşlik etmesi için misyonerle izin verilmesi istenildi. (Vali bunu kesinlikle reddetti.)²¹⁴

Leslie Davis 11 Temmuz günü yazmış olduğu raporda: “ 1 Temmuz günü çok sayıda insan ayrıldı ve 3 Temmuz da birkaç bin kişi daha buradan çıktı diğerleri de ertesi günlerde terk ettiler rakam elde etmenin hiçbir yolu yok ama binlercesi terk etti

214 Kemal Çiçek , *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005 , s.169-173.

Harput'a yaşayanların ayrılışı ertelendi ve çok sayıda kadın ve çocuğun geçici olarak kalmalarına izin verildi. 13 Temmuz da ise tellallar istisnasız her Ermeni'nin gideceğini ilan ettiler ". Harput'a 1 Temmuz günü başlayan Ermeni tehcirinin neden sekteye uğradığını ve gecikme yaşandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Leslie Davis'in raporunda bu gecikmelerin Ermenileri ümitlendirdiği belirtilmektedir.

Jackson istihbaratını genelde Harput konsolosu Leslie Davis sayesinde edindiği için zaman zaman onun yanlışlarına ortak olmaktadır örneğin 24 Temmuz 1915 tarihli bir raporunda Konsolos Davis , Jackson Mamuretü'l-Aziz ve Harput'tan 12000-15000 Ermeni'nin sürgün edildiğini yazmakta ama 1000-1500 kişinin özel izinle , rüşvetle veya gizlenmek suretiyle yerinde kaldığını belirtmektedir çevre köylerden de binlerce Ermeni'nin sevk edildiğini kaydettikten hemen sonra bölge nüfusunun 1/3 o ana dek sürgün edildiğini yazmaktadır. Bu kadar kesin ifadelerden sonra “ Ne kadar Ermeni öldürüldüğünü söylemek mümkün değil ama bir milyondan az olmadığını tahmin edebiliriz demektir.”²¹⁵

Amerika'nın Halep Konsolosu Jackson 16 Ekim 1915 tarihli bir raporunda Mamuretü'l-Aziz de yapılan sürgünle ilgili olarak bir tanığın ifadesine yer vermektedir. Tanığın ifadesine göre : “*Haziran ilk günü çoğu kadın kız ve çocuk olmak üzere üç bin kişi yetmiş polis ve Faik Bey adlı bir ileri gelen Türk'ün refakatinde Harput terk edildi demektir.*”²¹⁶ 24 Haziran 1915'te Dâhiliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen telgrafta tahliyesi kararlaştırılan Ermenilerle meskun köy ve kasabaların isimleriyle mevkileri, ahalinin miktarı, hangi yolla nerelere sevk edileceği hakkında bilgi istenmişti.²¹⁷ Sevk sırasında Mamuretü'l-Aziz vilayetine yapılan yardım ise 100.000 kuruştur.²¹⁸

Ermeni sevkiyatında önemli bir hatta Sivas – Malatya – Elazığ – Diyarbakır – Cizre – Musul hattıdır.⁴ Ekim 1915'de Mamuretü'l-Aziz vilayetine yazılan Urfa üzerinden sevk olunan Ermenilerin daha güvenli olacağı düşünülen Diyarbakır yoluyla Musul'a sevk edilmesi talimatı verildi.²¹⁹ Sevk sırasında en büyük sorun Dersim eşkıyalarının kabilelere saldırımları idi.Hükümet bu saldırıların önüne geçmek için tedbirler alınması istenmişti. Dahiliye Nezareti'nden Mamuretü'l-Aziz'e bu saldırıları

²¹⁵ Kemal Çiçek , Halep Amerikan Konsolosu J.B.Jackson ... , s.210.

²¹⁶ K. Çiçek , *a.g.e.*, s.92-94.

²¹⁷ BOA, DH. ŞFR, 54/222.

²¹⁸ Bülent Bakar , *a.g.e.*, s.114.

²¹⁹ BOA, DH. ŞFR, 56/278.

önlemesi için 26 Haziran 1915 tarihli emirde:”*Muhafaza tahtında Erzurum’dan sevk olunan Ermeni kafilelerinin Dersim eşkıyası tarafından yolları kesilerek katledildikleri ve bunların ellerinden Ermeni kafilelerini kurtulmak kabil olmadığı Erzurum vilayeti’nden iş’ar olunur. Dersimlilerin bu suretle tevâli-i cinayetleri kat’iyyen caiz olmayacağından gelen kafilelerin te’mîn-i masuniyetlerine aid tedâbirin seri’an istikmalî*” şeklin de emir verilmişti.

Tehcir kararının alınmasından sonra bütün illerde olduğu gibi Mamuretü’l-Aziz’de de hasat sorunu da ortaya çıktı.²²⁰ Hasat işinde çalışması için Ermeni vatandaşlar kullanılması düşünülmüş ise de Ermenilerin Müslüman ailelerin içinde çalışmaları uygun görülmedi. Hasat işini Müslümanların yapması Mamuretü’l-Aziz vilayeti valisine bildirildi.²²¹ Bazı Ermenilerin tehcir edildikleri esnada tarlalarında ekili durumda olan mahsulleri de vardı ve bunun nasıl toplanacağı da sorun oluşturmaktaydı.²²² Konu ile ilgili Dâhiliye Nezareti’nin gönderdiği telgrafta Sivas, Diyarbakır ve Ma’muretü’l-aziz vilayetleri mahsulün Emval-i Metruke Komisyonları tarafından kaldırılarak harcanan masrafin düşülmesinden sonra geriye kalan miktarın askeriyeeye verilmesinin uygun görüldüğünü belirtiyordu.²²³ Mamuretü’l-Aziz’de hasat sorununu çözmek için 5.000 kişi ayrılması veya da talimgahdaki askerin yirmi gün bu işte kullanılması düşünülmüş bu şekilde sorunu çözülmeye çalışıldı.²²⁴

Mamuretü’l-Aziz vilayetine Erzurum’dan sevk edilen Ermeni kafilelerin Dersim eşkıyaları tarafından yolları kesildiği ve katledildiği bu kafilelerin güvenliği için acilen tedbir alınması emredilmiştir.²²⁵ Buna karşın da Ermeniler Mamuretü’l-Aziz’den tehcir edilirken ahaliye eziyet yapmışlardır.²²⁶ Geçen süre için de başlarda sevk edilmesi düşünülmeyen Ermeni devlet memurları kötü işlere ve olaylara alet oldukları tespit edildiği taktirde görevden uzaklaştırılması veya münasip mahallere nakledilmesi bu şekil de devlete zararlarının dokunulmasını engellemek istediler.²²⁷

Ermeni sevkıyatı sırasında Erzurum , Erzincan arasında beş yüz kişilik bir kafilenin Kürtlerin saldırısına uğrayarak katledilmesinin haber alınması üzerine

220BOA, DH. ŞFR,54/301.

221 BOA, DH. ŞFR,476/68.

222 Tayfun Eroğlu , Tehcirden Milli Mücadele’ye Ermeni Malları (1915-1922),(Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , İzmir 2008 , s.57-62.

223BOA, DH.ŞFR, 54/301.

224 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),Dahiliye Nezareti İdâre-i Umumiye Müdüriyeti (DH. İUM) , 59-1/139.

225 BOA, DH. ŞFR, 54/160.

226 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) , Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs (DH. KMS) , 4911/94.

227 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) , Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Memurîn Kalemi (DH. EUM.MEM) , 62/79 .

Dahiliye Nezaretinden Erzurum ,Mamuretü'l-Aziz ve Bitlis valiliklerine gönderilen bir talimata Ermenilerin sevkleri esnasında yollarda muhafaza edilmeleri hiçbir zaman ahalinin işe karıştırılmaması ve karşılıklı çatışmaya meydan verilmemesi bu amaçla da sevk güzergahlarında tedbir alınması ve Ermenilere kati ve gaspa cüret edeceklerinin şiddetle cezalandırılması emredilmiştir²²⁸ 26 Haziran 1915 tarihin de Elazığ vilayetine göndertilen bir talimatta Ermeni kabilelerine Dersim eşkıyası tarafından saldırıldığı bu saldırının önlenmesi ve kabilelerin emniyet için de sevklerinin sağlanması hususunda derhal tedbir alınması emredildi.²²⁹

Sevk edilen Ermenilerin mallarının ne olacağı konusu ortaya çıktı. Mamuretü'l-Aziz'den sevk edilen Ermenilerin malları sorununu hal etmek için Dahiliye Nezaretinden gelen emirde:"*Nakil ve sevkleri olan Ermenilerin beraberinde götüremedikleri malların kayıt edilerek muhafaza edilmesi*" istenmiştir.²³⁰

18 Eylül 1915 tarihine kadar Mamuretü'l-Aziz'den ve vilayete bağlı yerlerden sevk edilmiş olan Ermeni sayısı elli bir bin kadardır.Gerek yerli ve gerek dışarıdan geleler köylere saklanana Ermenilerin de tespit edilmiş olup onların sayısının dört bin civarındadır. Önemli tehcir yol güzergahın da olan Mamuretü'l-Aziz'de Sivas'tan gelen kabilelerden Malatya ve Urfa arasında on beş bin mevcutlu iki kabile mevcut bulunduğu ve bu kabilelerinin Urfa'ya gidecekleri bu kabileden başka kabilenin olmadığı Mamuretü'l-Aziz vilayeti Valisi Sabit Bey Dahiliye Nezaretine bildirdi.²³¹

Ermenilerin Müslümanlara yönelik mezalimi işgal ettikleri Van başta olmak üzere Mamuretü'l-Aziz , Bitlis ve Erzurum şehir ve kaza merkezlerinde gerçekleşmiştir. Ancak işin vahameti Rus işgalinden sonra bölge halkının anlatımlarıyla ortaya çıkmıştır. Bu anlatımlar daha ziyade köy ihtiyar heyetlerinin bizzat işgal ve mezalimi yaşamış kimselerin yeminli ifadeleriyle bölgede görevli asker ve mülki yetkililerin raporlarında yer almaktadır. Örneğin Mamuretü'l-Aziz 'de beş muhacir Ermeni vahşetiyle ilgili yaşadıkları ve gördüklerini 14 Nisan 1916 tarihli ifadelerin de şu şekilde anlatmışlardır: "*1331 senesinin mayıs gayesinde bir sabah namazı idi karyemiz olan Hanyanik etrafını Rus ve Ermeniler abluka ederek teslim olmamızı ve katiyen bir ferdin köyden dışarı çıkmamasını teklif ettiler reddedilen bu teklif ve müdafa'aten atılan ilk kurşun üzerine bunlar yırtıcı canavar ve zincirlerden boşalmış*

²²⁸ BOA, DH. ŞFR,54/59.

²²⁹ BOA, DH. ŞFR,54/16.

²³⁰ BOA, DH. ŞFR,54/202 .

²³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube (DH. EUM 2.şb), 68/70 .

*ayılar gibi köyümüze saldırdılar feryat vaveyla afaki titretiyordu bir dakika içerisinde de bütün ortalık kan deryasına benzedi... Hatta o sırada arkamızdan ciğer paresini kucakları arasına sıkıştırarak koşa koşa kaçmak isteyen bir kadının önüne geçerek vahşi ve canavar pençeleriyle yavrusunu kucağından almış ve zavallı annenin gözleri önünde süngü ucuna takıp ‘Ey fedai kahraman Ermeni ruhları! İşte bunca çalışıp emelimize muvaffak olmadan giderek arkanızda bıraktığınız nesillerinizin ruhuna karşı ettiği fedakarlık ve yadigarı ’ diyerek telef ve kadını katletmişlerdi’.*²³²

Ermeni Tehcirinin Mamuretü’l-Aziz’de uygulamaya konulduğunda Harput’ta bulunan hemşirenin “Mavi Kitap” olarak bilenen Türkçeye de ”Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916 ”olarak çevrilen kitapta Hemşire Hansına Marcher’in Tehcir ile alakalı ifadesi oldukça önemli bir yer almıştır.Harput’ta Alman Kızılhaçı’nın adına çalışan hemşire Hansına Marcher’in basel de Mr. Zavrieff’e verdiği ifadeye göre:” Şubat 1915 ve mayıs başlarında yaklaşık 400 Ermeni genci tutuklandı. Bunlar son derece elit Ermeni gençleri idi. Mayıs başlarında Harput valisi Alman Protestan Misyonerleri ile haberleşerek Ermenilerin silah bırakması için haber gönderdi. Ardından silahların teslim edilmesini eğer silahlar teslim edilmezse bunun cezasını bütün Ermeni halkının çekeceğini belirtti. İkna olan gençler silahları teslim etti ama Mamuretü’l-Aziz Valisi silahların fotoğraflarını İstanbul’a gönderip isyanı bastırmak için tam yetki istedi. Ve bunun üzerine 400 genç Harput dışına çıkarıldı ama bu gençlerden bir daha haber alınamadı. Ardından da tüm Ermeni halkı tehcir edildi.” Tehcir kabilelerini hemşire görmemiş ancak anlatılanlara göre yol kenarlarında ölen insanlar ince bir toprakla gömülmüş ve kimi zaman kolları ve bacakları dışarıda kaldığı belirtilmiştir.²³³

3.1.1.Emvâl-i Metrûke Meselesi

Tehcir kanununun uygulanmaya başlamasıyla birlikte tehcir edilen Ermenilerin mallarının ne olacağı konusu gündeme gelmişti. Osmanlı Devleti Ermeni mallarına kayıt altına alınarak belirlenmesi için Emval-i Metruke Komisyonları kurmuştur. Emval-i Metruke²³⁴ Komisyonları tehcirin yapıldığı her yerde oluşturulmuştu. 10

²³² Mustafa Budak ,“Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kırımları”,*Tarihi Gerçekler ve Bilim Işığında Ermeni sorunu*, İstanbul 2007 , s.116.

²³³ James Bryce , Arnold Toynbee ,*Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916* , I , İstanbul 2005 ,s.482-487.

²³⁴ Emval-i Metruke kelime anlamı olarak hükümetçe görülen idari ve siyasi lüzum ve zaruret üzerine bulundukları yerden başka yerlere naklolunan veya kendilerinden bulundukları yerleri terk ederek tegayyüp, müfarekat veyahahut ecnebi memleketlere yahut düşman işgali altında bulunan yerlere kaçan gayrimüslim unsurların bıraktıkları mallar

Haziran 1915'te Emval-i Metruke hakkında 34 maddelik bir yönetmelik hazırlanarak yürürlüğe girmişti.²³⁵

Göç ettirilen Ermenilerin mahsul , emlak ve hayvan vergi borçları ertelenmiş şahsi olan borçlara karşılıklı eşya rehine bırakma işlemi uygulanmıştır. 27 Haziranda vilayetlere gönderilen bir telgrafta nakil ve sevkleri kararlaştırılan Ermenilerin geride bıraktıkları malların idare ve muhafazası hakkındaki talimatnamenin posta ile gönderildiğinden şimdilik bu emvalin koruma altına alınması istenmektedir.²³⁶ 30 Temmuz 1915'te tehcir edilen Ermenilerin mallarını çok ucuza tekellilere satıldığı ve böylece mal sahiplerine büyük haksızlık yapıldığı öğrenilmiş ve önlemler alınmıştır.²³⁷ Tehcir edilen vatandaşların geride bıraktıkları mallarının kontrolüne dikkat eden Osmanlı Devleti²³⁸ tehcir devam ederken ve tehcirden geri döndüğü esnada bazı emirleri vilayetlere göndermişti:

- *Osmanlı Devleti Emval-i Metruke hakkında yapılan şikayetleri değerlendirmiş satışların usulsüz olduğunu gördüğünde satışları iptalde etmiştir.*²³⁹
- *Önceleri bir suiistimale meydan vermemek için devlet memurlarına emval-i metruke komisyonlarınca müzayede yapılan satışlardan istifade etmeleri önlenmiş daha sonra satılan malın gerçek değerini vermeleri koşuluyla müsaade edilmiştir.*²⁴⁰
- *Sevk edilen Ermenilere ait Emval-i Metruke'nin hükümet adına idare ve muhafazasının ve bazı temel ihtiyaçlarının sağlanmasının engel teşkil ettiği temel ihtiyaçlarla alakalı olup dışarıdan tedarik imkanı bulunmayan eşyaların talimatnamede yazılı madde ve açıklamalar çerçevesinin açık arttırma ile satışı uygun görülmüştür.*²⁴¹
- *Ermenilerin menkul mallarının bedenli ödendiği taktirde Müslüman halka satabilecekleri müsaade edilmiştir.*²⁴²

hakkında kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1993, s.28;Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010,s.159.

²³⁵ ATBD , sayı: 81 , Aralık 1982 , Belge no : 1832 , s.149.

²³⁶ BOA,DH. ŞFR, 54/252

²³⁷ Salahi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda ,Ermeni Propagandası, Hristiyanlık Dünyası Nasıl Aldattı", Belleten, XLI/161,(Ocak 1977), Ankara 1977 , s.137-139.

²³⁸ ATBD , sayı : 85 , Ekim 1985 , Belge no :2024 , s.131.

²³⁹ BOA,DH. ŞFR, 54/381.

²⁴⁰ BOA,DH. ŞFR,55/107.

²⁴¹ BOA,DH. ŞFR,55/330.

²⁴² BOA,DH. ŞFR,54/346.

- *Ermenilerin sevk esnasında eşyalarının beraberinde götürmeleri ve istasyonda kalan eşyalarının da daha sonra gönderilmesi belirtilmiştir.*²⁴³
- *Nakledilen Ermenilerin bıraktıkları evlerde kanunen bakmakla yükümlü oldukları yakınlarını ikamet edebileceği kiralama konusunda müzayede şartlarına uygun işlem yapılmak kaydı ile Ermenilerin başvuru ve katılımının kabulünün uygun olduğu vilayetlere bildirilmiştir.*²⁴⁴
- *Hicret eden Ermenilerin geride bıraktıkları emval-i metrukelerinin korunması ile bu malların uygun yerlerde kullanılması istenmiştir.*²⁴⁵
- *Ermenilerden kalan emval-i menkulenin İslam ahalisi arasında kurulacak şirketlere dağıtılarak sermayenin yabancıların ellerine geçmesi önlenmek istenmiştir.*²⁴⁶

Yerleri değiştirilen Ermenilerin mallarının durumları ile alakalı 11 Ağustos 1915'te Erzurum, Adana , Ankara , Bitlis, Halep, Diyarbakır , Suriye, Sivas, Trabzon Mamuretü'l-Aziz , Musul , Van vilayetlerine gönderilen emirde: “*Nakledilen Ermenilerin emval-i menkullerinin çok ucuz elden çıkarıldığı Ermenilerin bu satıştan zararlı olduğu tespit edilmiştir. Tahliye edilecek yerlerde yabancı şüpheli ve ne olduğu belli olmayan hiç kimse o bölgeye gelmesine müsaade edilmemelidir. Eğer ki Ermenilerden ucuz mal alınmış ise yani değerinin aşağısındaysa bu satışlar iptal edilecektir. Bu şekilde satışlara müsaade edilmemelidir. Ermeniler gidecekleri yere istedikleri mallarını götürebileceklerdir. Götüremeyecekleri eşyalar ise eğer ki bu eşya bozulabilecekse müzayede yoluyla satılmalıdır. Nakledilmemiş olan eşyalar eğer ki bozulan eşyalar değilse sahipleri adına kaydedilip muhafaza edilmelidir. Satılacak olan Ermenilerin malları yabancılara arazi ve emlaklarını satılmasına müsaade edilmemelidir.*” şeklinde emir verilmiştir. Ma'muretü'l-aziz Vilayetine gönderilen 19 Ağustos 1915 tarihindeki telgrafta ise, “...*durmakla bozulacak eşya ile hayvanatın bil-müzayede bey'i (satışı) muktezidir (gereklidir).*” deniliyordu.²⁴⁷ Osmanlı Devleti 26 Eylül 1915'te malların korunmasını sağlamak amacıyla bir kanun çıkarıldı.

Bu kanunun ardından yayınlanan başka bir kanunla da Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının bulundukları mahaller belirtildi. Buna göre bu komisyonlar İstanbul,

²⁴³ BOA,DH. ŞFR,57/320.

²⁴⁴ BOA,DH. ŞFR,58/1.

²⁴⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği(DH. HMŞ),12/25.

²⁴⁶ BOA,DH.HMŞ, 12/45 .

²⁴⁷ BOA, DH.ŞFR, 55/104.

Edirne, Adana Erzurum, Hüdavendigâr, Ankara , Trabzon, Sivas, İzmit, Adapazarı, Eskişehir, Kayseri, Halep, Konya , Bitlis, Mamuretü'l-Aziz, Diyarbakır, Niğde, Karahisar-ı Sahip, Urfa, Karesi de oluşturuldu.²⁴⁸ Tehcire tabi tutulan kişilerin taşınmaz malları kayıt edilmiş bozulabilecek şeker, buğday, zeytin gibi maddeler satıldı²⁴⁹ bu komisyonlarda o bölgenin mülki memurları silahsız olarak asker görev aldılar. Osmanlı Devleti sevkleri durdurulan ailelerin malları ise hemen iade edilmesi istendi.²⁵⁰

Tehcir edilenlerin geri dönmesi ve evlerine yerleşmesi sorunu ile uğraşan hükümet buradan çıkarılacak Türk muhacirler için çözüm üretmeye çalıştı. Bu amaçla muhacirlerin iskanlarını sağlayabilmek için bir talimatname hazırlamıştı. Talimatnamede:

- *İade edilecek Rum ve Ermenilerin fazla emlaki hükümet tarafından kiralanarak Türk muhacirlere tahsis edilecektir*
- *Yerlerine dönmeyen veyahut vefat etmiş olan Rum ve Ermenilerin emlaki hükümet tarafından kiralanarak Türk muhacirlere tahsis olunacaktır.*
- *Kiralama süresi altı sene olup bedeli belediyeler tarafından belirlenecek ve ödenecektir.*
- *Vilayetlere sürekli talimat verilerek konu üzerinde hassasiyetle durulmuştur.*²⁵¹

Ermeni Cemaatine ait hane, dükkân, tarla vb. yapıların yanı sıra dini yapıları da tahliye ediliyordu. Bu konuda 9 Kasım 1918'de bir çok vilayete telgraf gönderilerek, savaş sırasında başka yerlere nakledilen Ermeni ve Rum cemaatlerine ait okul, ve rahiplerin ikametgahlarının tahliye edilerek bunlara ait emlak ve gelirin bir an önce kendilerine iade edilmesi isteniyordu.²⁵² 14 Şubat 1919'da Dahiliye Nezareti'nin bir yazısında yerleri değiştirilen Rum ve Ermenilere ait Emval-i Metruke'nin satım , iade ve verilecek tazminat hususunda hazırlanmakta olan kararnameye uygun hareket edilmesi ve zor duruma sebep olacak davranışlardan uzak durulması istenildi.

İadesi istenen diğer eşya da tehcirden sonra Emval-i Metruke depolarından bedelsiz olarak resmi dairelere nakledilen taşınabilir eşyalardı. Bu konuyla ilgili, hemen her bölgeye 19 Şubat 1919'da gönderilen telgrafta, resmi dairelere nakledilen eşyanın geri dönenlere iade edilmeyerek kullanıldığının anlaşıldığı; bu tür eşyanın sahiplerine

248 BOA,DH.HMŞ,12/81.

249 BOA,DH.HMŞ, 12/67.

250 BOA,DH. ŞFR,57/131.

251 Bülent Bakar , "Ermeni Tehciri Sonrası Geri kalan Mallara Bir Bakış " , Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu, İstanbul 2007 , s.237-238.

252 BOA, DH.ŞFR, 93/108.

iade edilmemesinin gerek halk gerekse de yabancılar nezdinde şüphe uyandıracağı bildirildikten sonra iadenin bir an önce yapılması ve gelmeyenlerin eşyalarının da gelene kadar muhafaza edilmesi emrediliyordu.²⁵³

1 Nisan 1919'da Mamuretü'l-Aziz vilayetine tehcir edilen şahısların geri döndüklerinde mallarının iade edilmesi istenmiştir. 12 Mayıs 1919 da Emvâl-i Metrukeyi suiistimal edenlerle ilgili tatbikatın Divan-ı Harb-i Örfice görülmesi diğer görevleri aksatacağından dolayı kabul edilmemişti. 29 Aralık 1919'da tehciirden doğan suçlar hakkındaki kararname hükümetlerin emval-i metruke ile ilgili suç ve suiistimallere de teşmil edilip edilmeyeceği hakkında meclisi vükela tanzim olunan mazbata Şûrâ-yı Devlete gönderilmiştir.²⁵⁴

8 Ocak 1920 de yapılan toplantıda malları iadesi ile ilgili bir kararname kabul edilmişti.²⁵⁵ 8 Ocak tarihli kararnameden önce gelen Ermenilerin malları eğer gerçekten kendilerine ait ise iade gerçekleştiriliyordu ve mülklerin kayıtları ona göre ilk sahipleri adına yapılıyordu. Ancak, sahipleri ölmüş ya da gelmemiş olan, varisler tarafından istenen, tehciirden sonraki süreçte 4-5 yıllık birikmiş kira bedeli olan, yıkılmış olan, çeşitli eklentiler yapılmış olan taşınmazlar da vardı ve bunlar sorun oluşturmaktaydı. Bu türlü taşınmazların durumuna da çözüm bulmak için ayrıntılı bir hukuki belgeye ihtiyaç olduğundan yaklaşık bir yıllık bir çalışmadan sonra sonunda adı geçen kararname çıkarıldı. Kararnamenin bazı maddeleri, 8 Ocak 1920 tarihine kadar yapılmış olan iadelerin hukuki bir dayanağı olmasını sağlarken yani geriye dönük uygulamaları içerirken; bazı maddeleri de taşınmazların (varislerin istedikleri, birikmiş kira bedeli olanlar, eklenti yapılmış olanlar vs.) sorununa çözüm bulmak amacındaydı. 8 Ocak 1920 tarihli kararname ile birlikte hukuki işlemler yürürlüğe konuldu.

Kararnamenin yürürlüğe girmesine müteakip bir takım istekler ve çalışmalar meydana geldi. Kararnamenin tatbiki hususun da bir talimatnamenin yapılmasına ihtiyaç duyulmuş Maliye Nezareti Emlak-i Emiriye Müdürü Şekip Muhasebe-i Maliye

253BOA, DH.ŞFR, 96/230.

254 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),Meclisi Vükela Mazbataları (MV), 217/178.

255Bu kararname Maliye hazinesi ve Evkaf hazinesi namlarına kayıt olunup da şimdiye kadar ilk sahipleri namına kayıtları icra edilmemiş mallara için geçerlidir. Rum ve Ermeni muhacirlerin emvâlleri iadesi hususunda esas nokta vatandaşların mağdur edilmeden malların iadesidir. Hükümet elinde tuttuğu malları geri vereceği gibi sattıklarının parasını da nakit olarak isteyen ilk mal sahiplerine iade edecektir. Ayrıca faiz ödenmesi kararlaştırıldığı gibi tazminat verilmesi de düşünülmektedir Yeni bir komisyon kurulmuş başkanlığına da Maliye Nezareti Emlâk-ı Emiriyye Müdürü Şekib Bey getirilmiştir. Bu komisyon tazminat talep eden Ermeniler hakkında önemi kararlar alınmıştır. Memleketin çeşitli yerlerinde oluşturulan Emval-i Metruke komisyonları bulundukları bölgede kendilerinden tazminat talep eden Ermenileri ayrı ayrı çağırarak tahkikat yapacak bütün muameleler toplanıp birleştirildikten sonra merkeze gönderilecektir. Taşradan gelen muameleler bir defa da Şekib Bey'in başkanlığı altında tetkik edilecek, sorun çözülecek gibi değilse sonradan ödenmek şartıyla ellerine birer vesika verilecektir.

Müdürü Seyfeddin ve Hukuk Müşaviri Tevfik Bey'lerden mürekkep olmak üzere bir komisyon oluşturuldu. Şekip Bey'in başkanlığında çalışan komisyon tazminat talep eden Ermeniler hakkında önemli kararlar aldı. Memleketin çeşitli yerlerin de teşkil edilen Emlâk-ı Metrûke Komisyonları bulundukları bölgede kendilerinden tazminat talep eden Ermenileri ayrı ayrı çağırarak tahkikat yapacak ve istenilen tazminatın ne dereceye kadar uygun olduğunu kararlaştıracaktı. Yapılacak bütün muameleler toplanıp birleştirildikten sonra merkeze gönderilecektir. Taşradan gelen muamelelerde bir defada Şekip Bey'in başkanlığı altında tetkik edilecektir yok mümkün değil ise sonradan ödenmek kaydıyla ellerine birer vesika verilecektir.²⁵⁶

3.1.2.Mamuretü'l-Aziz'de Tehcirin Tatbikatındaki Aksaklıklar

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Osmanlı Devleti vatandaşı olan Ermenilerin de tehcirine karar verilmişti. Mamuretü'l-Aziz'de bulunan Ermeniler kabileler halinde daha güneye veya iç kesimlere sevk edilmişti. Mamuretü'l-Aziz Teşkilat-ı Mahsusa Reisi olan Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in Ermenileri sevk ettiği sırada pek de uygun olmayan hareketlerde bulunduğu III. Ordu Komutanı Vehib Paşa bildirmişti.

Doğu Anadolu'daki Ermeni tehcirine özellikle Mamuretü'l-Aziz'deki Ermenilerin sevk esnasında en büyük sorun Kürt Aşiretler olmuştu. Özellikle Dersim'deki Kürt Aşiretlerin Ermeni kabilelerine saldırımları büyük sıkıntı olmuştu.²⁵⁷ Mamuretü'l-Aziz bulunan Ermeniler Kürt Aşiretlerinden çekindikleri için kendileri Osmanlı tehcir edilmese dahi yer değiştirmek istemişlerdir.²⁵⁸ Özellikle Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Ermeniler Dersim'deki Kürt Aşiretlerle ittifak etmek istemişlerse de Kürt Aşiretler bu teklifi kabul etmemişlerdi.²⁵⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Dersim aşiretlerini yanına çekemeyen Ermeniler tehcir kararının alınması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Ermenileri imha edeceğini daha sonrada sıranın Kürtlere geleceği şeklinde bir dedikodu çıkartmışlarsa da devletin müdahalesi neticesinde amaçlarına ulaşamamışlardı.²⁶⁰

²⁵⁶ İbrahim Ethem Atnur , ”Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış ”, *Toplumsal Tarih*,II/9,(Eylül 1994), İstanbul 1994, s.47-48.

²⁵⁷ Yusuf Sarıay , “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar (1915-1916)” , *Ermeni Soykırım İddiaları Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce* , Ankara 2006 , s.184-186.

²⁵⁸ BOA, DH. ŞFR, 104/300 .

²⁵⁹ BOA, DH. ŞFR, 470/ 128.

²⁶⁰ BOA, DH. ŞFR, 54-A/128.

Mamuretü'l-Aziz vilayeti tehcir güzergahında önemli bir yol olduğundan bu yolun güvenliği çok önemliydi. Erzurum'dan sevk edilen Ermeniler Dersim aşiretleri tarafından yolları kesilerek eşyalarına el koymuşlar ve Ermenileri öldürmüşlerdi.²⁶¹ Osmanlı Devleti için bir sorun olmaya başlayan Dersim aşiretlerinin olumsuz faaliyetlerini önlemek için Dersimdeki milis teşkilatlarına ait devlete sadık olabilecek aşiret liderlerine askeri rütbe verilerek devlete daha da bağlanması amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti bu şekilde davranarak Doğu Anadolu'daki huzuru sağlanması amaçlanmıştır.²⁶² Hükümetin gönderdiği telgraflara rağmen yolsuzluklar devam etmişti. Bunun kanıtı da 1 Mart 1916'da Ma'muretü'laziz vilayetine yollanan ve Behisni Kaymakamı Ethem Kadri Bey'in emrindeki memurların suiistimallerine izin verdiği ve bazı eşyaları parasızaldığı için Divan-ı Harbe sevkinin uygun görüldüğü şeklindeki telgraf gönderilmişti.²⁶³ Tehcir esnasında gerekli dikkat ve özeni göstermeyen suiistimali olan Mamuretü'l-Aziz devlet görevlileri tutuklanarak mahkemelere gönderilmiştir. Dersaadet Birinci İdare-i Örfiye Divan-ı Harp'te yargılanmıştır.²⁶⁴ Yargılanmalar neticesinde çeşitli cezalara çarptırılan Mamuretü'l-Aziz tehciri sanıklarından bazıları idam cezasına dahi çarptırıldı.

3.1.3.Tehcire Tabi Tutulmayanlar

Tehcir kararının alınmasıyla birlikte tehcir tüm Ermenilere uygulanmadı başlangıçta sadece gregoryen Ermeniler tehcir edildi. İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde tehcir gerçekleşmezken Ermeni nüfusun az olduğu şehirlerde de tehcir gerçekleşmedi. İmalathaneler de veya fabrikalarda bulunan Ermeniler tehcir edilmemiş olsalar da hükümet istihbarata dayanarak bazı tedbirler almak zorunda kalmıştı.²⁶⁵

Osmanlı Hükümeti tehcir uygulamalarına başlarken tehcirden muaf tutulacakları yayınladığı çeşitli genelgelerle belirlemişti. Bunlar ticaretle uğraşanlar²⁶⁶, güçsüz kadınlar ve asker imalathanelerde çalışanlar²⁶⁷, Düyûn-ı Umumiye çalışanları²⁶⁸, Bank-ı Osmani şubelerinde çalışan müstahdem ve iyi niyetli Ermeni memurları²⁶⁹, Reji

²⁶¹ BOA, DH. ŞFR, 54/162.

²⁶² BOA, DH. ŞFR, 54-A/354.

²⁶³ BOA, DH.ŞFR, 61/165.

²⁶⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi (DUİT) ,175/67.

²⁶⁵ B.Bakar , *a.g.e.*,s.97.

²⁶⁶ BOA, DH. ŞFR 53/295.

²⁶⁷ BOA, DH. ŞFR 53/303.

²⁶⁸ BOA, DH. ŞFR 54/221 .

²⁶⁹ BOA, DH. ŞFR, 55-A/152.

İdaresinde çalışanlar²⁷⁰, mebus ve aileleri²⁷¹, asker, zabıt ve sıhhiye zabıtlarının aileleri²⁷², şimendifer memurları ve ameleleri²⁷³, yetimhanedeki öğretmen ve öğrenciler²⁷⁴, hasta ve kör Ermeni aileleri²⁷⁵, Protestan Ermeniler²⁷⁶, ve Katolik Ermenilerdir²⁷⁷, ihanetleri ve komitecilerle ilişkileri sabit olanların sevk edilmesine karşı aileleri sevk edilmemiştir. Sevk edilmeyen Ermenilerin olduğu bu şekilde belirtilebilir.²⁷⁸ Tehcire tabi tutulmayan kişilerin ilerleyen tarihte olumsuz faaliyetleri görülen olmuş bu kişiler başka bölgelere sevk edilmişti.

3.1.4. Din Değiştirmeler

Tehcir başlamadan Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerden din değiştirenler de olmuştu. 2 Mart 1896 tarihinde Mamuretü'l-Aziz vilayetine gönderilen şifreli telgrafta Amerika'nın himayesinde olan Bedros Sahacyan adlı Ermeninin eşi Markanyan ve onun kayın biraderi Agop tutuklanarak zorla İslam dinini kabul ettirildiği iddiasının araştırılması istenmiştir. Mamuretü'l-Aziz vilayetinden 4 Mart 1896 tarihli şifreli telgrafta Amerika sefaretinin iddia ettiği gibi Bedros'un ailesini ihtidaya zorlanmadığı ve ayrıca Bedros'un Amerika hamilerinden dahi olmadığı ortaya çıkmıştı.²⁷⁹

Tehcir sırasında bazı Ermenilerin tehcirden kurtulmak için din değiştirme yoluna gittikleri görüldü. Osmanlı yönetimi, sadece tehcirden kurtulmak amacına yönelik bu tip isteklerin kabul edilmemesine kararlaştırıldı. 18 Haziran 1915'te ilgili vilayet ve sancaklara gönderilen tebligatta, sevk edilen Ermenilerin bazılarını toptan veya ferdi olarak yerlerinde kalmak amacıyla ihtida²⁸⁰ ettiklerinin anlaşıldığı belirtilerek bu gibilere katıyen itimat edilmemesi gerektiği bunların İslam adı altında yine fesatlıklarını sürdürebilecekleri hatırlatılmış ihtida etmiş olan Ermenilerin de sevk

270 BOA, DH. ŞFR, 60/48.

271 BOA, DH. ŞFR, 55/19.

272 BOA, DH. ŞFR, 55/18.

273 BOA, DH. ŞFR, 55/48.

274 BOA, DH. ŞFR, 55/42.

275 BOA, DH. ŞFR, 56/27.

276 BOA, DH. ŞFR, 55/20.

277 BOA, DH. ŞFR, 54-A/252.

278 N. Esüntimur, a.g.t, s. 36-37.

279 Ayşe Zamacı, "Osmanlı Siyasal ve sosyal Hayatında Ermeniler", Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Toplumunda İhtida Eden Ermeniler ve Olayın Sosyal Neticesi, İstanbul 2009, s.271.

280Arapça bir kelime olan "ihtida" hidayete erme İslam dinini kabul etme anlamına gelmektedir. Müslüman olan kişiye de mühtedi denir. İhtidanın tek şartı kelime-i şehâdet getirerek Allah'ın birliğini ve Hz Muhammet'in peygamberliğini kabul etmektir. Bunun herhangi bir törenle veya dini bir kurumun huzurunda gerçekleştirmesi gerekmez fakat en az iki kişinin yanında şehâdet getirmek gelenek olmuştur. Mühtedinin ilk iş olarak gusûl abdesti alması daha sonra dinin temel esaslarını öğrenmesi beklenir. İslam'a aykırı bir çağrışım yapmadıkça ismini değiştirmesi şart değildir. Erkek mühtedilerin sünnet olması tavsiye edilir. İhtida ettiği için önceki günahları Allah tarafından bağışlanan kişi manevi açıdan yeniden doğmuş gibidir.

edilmeleri emredildi.²⁸¹ Aynı şekilde kocaları askerde olan Ermeni kadınlarının ihtidalarının kabul edilmedi.²⁸² Ermenilerin memleketlerinde kalmak için din değiştirdikleri bu ihtidaların kabul edilmemesi Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Ankara vilayetine emir verildi.²⁸³ Diğer bir telgrafta ise Kayseri Mutasarrıfına Kayseri'deki Ermenilerin ihtidalarının kabul edilmemesi emrediliyordu.²⁸⁴ Eskişehir'deki Ermenilerin ihtidaların kabul edilmemesi müracaatların uygun görülmediği Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından bildirildi.²⁸⁵

İlerleyen aylarda din değiştirme taleplerine karşı hükümetin tavrı değişmeye başlamış Müslüman olmak isteyen Ermenilere kolaylık gösterilmesi istenmiştir.²⁸⁶ Kasım 1915'de vilayet ve mutasarrıflıklar din değiştirmede dikkate alınacak hususlar için uyarılmıştı.²⁸⁷ Ermenilerin ihtida talepleri kabul edilmeye başlanmış ama ihtida nedenlerinin ne olduğu araştırılarak kabul edildi. Özellikle 20 yaşını doldurmamış kişilerin ihtidaları kabul edilmedi.²⁸⁸ İhtidaları kabul edilen Ermeniler diğer Ermenilerin baskısı sonucunda tekrar eski dinlerine döndüler.

Sevke tabi tutulan Ermenilerden ihtida etmek isteyenlerin müracaatları ise yeni iskân yerlerine varmalarından sonra kabul edilmiş ve o tarihten geçerli sayılmıştır. Yerlerinde kalan bazı Ermenilerin ihtida istekleri ise ileride sevklerine teshir etmemek şart ve kaydıyla kabul edilmiştir. İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, aile reislerinin sevkinden sonra ihtida ederek yerlerinde kalan Müslüman Ermenilerine iâşe ve yevmiye verilmesini Ankara Vilayetinden istemiştir. İhtida eden Ermenilerin mallarına saldırıların olmaması için hükümet çaba sarf etti. Din değiştirmelerde sevke tabi tutulacakların nüfus tezkirelerine din değiştirdiklerine dair kayıt düşülmemesi seyahat sırasında yalnız ikamet ettikleri yerin isimi yazılan belgeler verilmesi kararlaştırıldı.

III. Ordu kumandanı Vehbi Paşa, 23 Mart 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekaletine yazdığı telgrafta tehcir sırasın da İslamiyet'i kabul eden Ermeniler yerlerinde bırakılmış geçen süre zarfında düşman eline geçen yerlerdeki mühtediler

²⁸¹ BOA, DH. ŞFR, 54/427.

²⁸² BOA, DH. ŞFR, 58/46.

²⁸³ BOA, DH. ŞFR, 54-A/232.

²⁸⁴ BOA, DH. ŞFR, 55/94.

²⁸⁵ BOA, DH. ŞFR, 56/88.

²⁸⁶ BOA, DH. ŞFR, 509/15.

²⁸⁷ BOA, DH. ŞFR, 57/281.

²⁸⁸ BOA, DH. ŞFR, 618/26.

Müslümanlara zulüm ve işkence yaptıkları Müslümanları katlettikleri bunlara karşı tedbirler alınması istenmişti.²⁸⁹

Mütareke Dönemin de Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin ilk işlerinden biri de ihtida etmiş kadınlarla ilgili olmuştur. İlk başta savaş sırasında din değiştiren kişilerin eski dinlerine dönmelerine müsaade edilmişti. Dahiliye Nezareti 18 Aralık 1918 tarihinde yayınladığı geri dönen Ermenilerin iskan ve mallarının iadesi için çıkardığı kararnamenin sekizinci maddesinde: *"İhtida etmiş bulunanların Kanun-i Esasi'nin bahsettiği vicdani hürriyetten istifade etmekte serbest oldukları belirtilmiştir."* 18 Aralık 1918 kararnamesinin dokuzuncu maddesinde de: *"Başkalarının nikahın da bulunan mühtediyeler eski mezheplerine dönmekte serbest olmuşlardır. Bu taktirde evlilik hakkı kendiliğinden fesholur"* denmektedir.

18 Ocak 1919 tarihinden itibaren Ermeni yetimlerinin Ermeni Cemaati olan yerlerde onlara olmayan yerlerde ise hükümete teslim edilmeleri kararlaştırıldı. Anadolu ve Rumeli deki bütün vilayetlere 8 Şubat 1919 tarihli emirde 20 yaşını doldurmamış erkek ve kadınların ihtidalarının geçersiz olduğunun ve nüfus kayıtlarının Ermeni olarak düzeltilmesi istenmiş 20 yaşından büyük olanların müracaatlarının talepleri halinde kayıtlarının düzeltilmesi bildirilmişti. Akrabalarına ve cemaatlerine teslim edilmekte olan gayrimüslim çocuklardan başka Müslüman yetim çocuklarının da Gayrimüslim zannedilerek Hristiyanların eline geçmesine olanak sağlamamak için dikkat edilmesi özellikle belirtilmişti. 10 Mayıs 1919 da vilayetlere gönderilen yazıda Müslümanlarla evlenen ve eşlerinden ayrılmak istemeyen Ermeni kadınları için zor kullanılmaması ve Ermeni ruhanilerinden yapılacak müracaatta keyfiyetin öncelikle nezarete bildirilmesi isteniyordu. 10 Ağustos 1920 yılında imzalanan Sevr Antlaşmasının 142. maddesinde ihtida edenler hakkındadır. 142 maddede: *"1 Kasım 1914'ten itibaren Türkiye de bir terör rejimi bulunduğu için İslam dinine geçişlerden hiç biri olan koşullar altında gerçekleşmiş olmayacağından bu tarihten sonra İslam'a geçişlerin tanınmaması 1 Kasım 1914'ten önce Müslüman olmayan bir kimse özgürlüğe kavuştuktan sonra kendi isteği ile İslam'ı benimsemesi için gerekli işlemi yerine getirmediği Müslüman sayılmayacaktır"*.²⁹⁰ İhtidaların büyük bölümü göç etmek istemeyen Ermenilerin kendi bölgelerinde kalmak istemesinden meydana gelmişti.

²⁸⁹ Süleyman Beyoğlu, "Müslüman Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye kongresi Bildirileri*, II., Ankara 2007, s.989.

²⁹⁰ S. Beyoğlu, *a.g.m.*, s.998.

3.1.5.Tehcir Güzergahları

Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tehcir kararıyla birlikte tehcirin uygulanacağı vilayet ve mutasarrıflıklara sevk ve iskanın uygulanması için talimat vermiştir. İlk anda tehcirin uygulanacağı bölgeler Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in 26 Mayıs 1915 tarihinde belirttiği yerlerde uygulanmıştı.²⁹¹

Sevk yaya, hayvan sırtında veya kara vasıtalarıyla uygulanmıştı. Bölgenin dağlık ve ıssız olmasından dolayı toplanma bölgeleri arasındaki ve merkezlere yakın veya içinden geçen yollar tercih edilmiştir. Yolun uzunluğundan ziyade emniyet ön plana alınmıştı. Batı hattında aksine salgınlar, açlık ve eşkıya saldırılarının hemen hemen hepsi bu ve bu hatta bağlı tali güzergâhlarda meydana gelmişti.²⁹² Bazen bu tip olaylar üzerine yetkililerce güzergâh bile değiştirilmişti.²⁹³ 4 Ekim 1915'de Mamuretü'l-Aziz vilayetine yazılan Urfa üzerinden sevk olunan Ermenilerin daha güvenli olacağı düşünülen Diyarbakır yoluyla Musul'a sevk edilmesi talimatı verildi.²⁹⁴ İskânları Musul ve civarına planlanan nüfus bu hattı kullanmıştı²⁹⁵

Doğu Anadolu göç kollarının ve Kuzey Anadolu'dan gelen göçkafilelerinin toplanıp, gerekli sevk düzeni alınıp istirahat edildikten sonra, Mamuretü'l-Aziz ,Diyarbakır üzerinden Musul'a veya Diyarbakır-Urfa üzerinden Halep, Zor, Rakka'ya götürülmüştür.²⁹⁶ Sevk işleminin bütün yıl yapılmadığı bazen ara verildiğinde oluyordu. Kış şartların olumsuzluğu,göç eden Ermenilerin istasyonlarda kalabalıklar oluşturmamasından dolayı olumsuzluklara yol açmamak için göçe ara veriliyor olumsuz şartlar uygun hale geldiği zaman göçe tekrar devam ediliyordu. 20 Haziran 1917 tarihine gelindiğinde ve livalara Nezaretten emir gelmedikçe her ne suretle olursa olsun Ermenilerin tehcir edilmemesi talimatı verilmişti.²⁹⁷

3.1.6.Ermeni Yetimleri

Birinci Dünya Savaşı ve Doğu sorunları sırasında bir çok vatandaş hayatını kaybetmiştir. Şüphesiz bu durumdan en çok korumasız olan çocuklar etkilenmişti.

²⁹¹ Kürşat Selim Şenol ,*1915 Tehcirinin Sosyo Ekonomik Boyutları* ,Ankara, 2006, s.125.

²⁹² Daha geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara 2005

²⁹³ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler", *Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler*, Ankara 2002, s.112.

²⁹⁴ BOA, DH. ŞFR, 56/278.

²⁹⁵ BOA. DH. ŞFR, 57/277.

²⁹⁶ Mustafa Celalettin Hocaoglu , *Osmanlı Ermenilerinin Tehcir Yolları (1915)* , İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Malatya 2006, s.99-102.

²⁹⁷ BOA, DH. ŞFR, 77/17.

Tehcir nedeniyle bir çok aile dağılmış çocuklar ailelerinden ayrı düşmüştü. Osmanlı Devleti bu durumu düzeltere bilmek ve yetim çocukların haklarını koruya bilmek amacıyla Dârüleytamı²⁹⁸ teşkil ederek çocukların her türlü bakımı işçeleri ve hukuki işlemlerini Dârüleytam aracılığı ile kontrol ve koruması altına almıştı.²⁹⁹

Tehcirin başlaması itibariyle yetim çocuklar da sevk dışında kalan grup içinde yerini almış ve “şimdilik” kaydıyla göç haricinde bırakılmışlardır. Fakat bu kararlar beraber “kimsesiz çocukların ne olacağı” sorunu ortaya çıkmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Maarif Nezareti 16 Haziran 1915’te tehcirin başladığı ilk yerlere ve Maraş Mutasarrıflığı’na şu telgrafi göndermiştir: “*Mevkileri tebdil veya birer suretle tebid edilen Ermenilerin 10 yasından dūn çocukların Darüleytam tesisiyle veya müessis darüleytamlara celb ile talim ve terbiye etmek mutasavver olduğundan bunlardan vilayet dâhilinde ne kadar çocuk bulunduğunun ve orada darüleytam tesisi için münasib bina bulunup bulunmayacağının acilen iş’arı.*” Osmanlı Hükümeti’nin aileleri tehcir edilen çocukların ortada kalmamaları için onları bulundukları bölgelerden devindirmeden mevcut yetimhanelere yerleştirilmesine, eğer bölgede yetimhane yoksa veya yetersiz ise yeni yetimhaneler inşa edilmesine karar vermişti. Osmanlı Devleti’nin aldığı karar “şimdilik” kaydı ise hep geçerli olmamış, zaman zaman kafiyelelere çocuk ve kadınlar da katılmışlardır. Erkeği olmayan kadın ya da yetimlerin kendilerine ayrılan

²⁹⁸ İlk olarak Osmanlı Devleti’nde yetimlerle ilgili konulara İstanbul’da kadılığa bağlı olarak kurulan; Kahire, Selanik, Bağdat ve Şam gibi büyük yerlerde de mevcut olan Bap Mahkemeleri bakmıştır. 1852’de ise bu görevle, kurulan Kısım-i Belediye Mahkemesi ilgilenmiştir. Fakat bu mahkeme 1860’ta Bap Mahkemesine bağlanmıştır. 31 Aralık 1851’de ise Şeyhülislamığa bağlı olarak Eytam Nezareti kurulmuş ve yetimlerle ilgili konular bu makamda görülmüştür. Eytam Nezareti’nin belli başlı görevlerini şöyle sıralayabiliriz: Tereke yazmaya giden mahkeme memurlarının yanında Nezaretin de bir memuru giderek tereke ile ilgili ayrı bir defter tutmak, terekelerden yetimin payı olan mal ve eşyaların fiyatlarını belirlemek ve bunların kontrolünü yapmak, yetime düşen eşyaların satılıp satılmadığı yönünde belge vermek, Yetimin malından borç verilecek tutarın karşılığında rehin alınacak malın ederini belirlemek ve bunu belirten bir belgeyi vasiye vermektir. Görüldüğü üzere Eytam Nezareti genel itibariyle mirasla ilgili konularda yetimin hakkının yenilmemesi ile ilgili işlerde bulunmuştur. Şeyhülislamığa bağlı olarak Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam kurulmuştur. Bu idare 1914’e kadar Eytam Müdüriyeti ya da Eytam idaresi olarak adlandırılmıştır. Daha sonra Dersaadet Emval-i Eytam ve Beytülmal Müdüriyeti adını almıştır. Eytam idaresi de yetim meselesini yine tereke konusuyla beraber ele almıştır. Yetimlerin para ve mallarının saklandığı ya da faizle işletildiği Eytam Sandıkları da 1870’te kurulmuş ve ismi yine 1914’te Eytam İdanat Sandığı halini almıştır. Gerek Eytam İdaresi gerekse sandıklar savaş ortamından etkilenmişlerdir. Bundan dolayı İstanbul’daki sandık 1920’de kapatılmış, diğerleriye Eytam İdareleriyle beraber 1926’da çıkarılan Medeni Kanun çerçevesinde kaldırılmıştır. Bunun yerine Emlak ve Eytam Bankası kurulmuş ve yetim paraları buraya devredilerek koruma altına alınmış ve işletilmiştir.

²⁹⁹ Bülent Bakar, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Yaşanan Büyük bir Problem:Türk Ve Ermeni Yetimleri Meselesi”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara 2007, s.859.

yerlere gitmek istememeleri durumunda kafilelerden ayrılıp istasyonların olduğu il veya ilçelerdeki köylere dağıtılacağına karar vermişti.³⁰⁰

Dahiliye Nezareti Mamuretü'l-Aziz vilayetine 27 Haziran 1915 tarihli şifresinde çocukların İslam geleneklerine uygun biçim de Ermeni bulunmayan köy ve kasabalarda oturan ileri gelenlere evlatlık verilmesi şayet çocuklar daha fazla ise temiz ve namuslu ailelerden olmak üzere geçimini güç sürdürülenlere de verilip çocuk başına aylık 30 kuruş ödenmesi bu çocukların kimlere verildiğinin muntazam şekilde çizelgeye dökülüp bir suretinin de merkeze gönderilmesi istenmişti.³⁰¹

25 Kasım 1915'te ise Talat Pasa Mamuretü'l- Aziz valisi Sabit Bey'e gönderdiği Telgrafta:” *Kışın kadın ve çocukların sevkinde zorlanılacağı ve onları korumak için gerekli sayıda görevli verilemeyeceği Heyet-i Tahkikiye Riyaseti tarafından bildirildiği için sevk durdurularak kimsesi olmayan kadın ve çocukların uygun köylere dağıtılmasını emretmiştir.*”³⁰² Tehcir edilenler arasında bulunan çocukların hava şartlarına dayanamamaları ihtimaline karşı Dahiliye Nazırı Talat Bey Mamuretü'l-Aziz Valisi Sabit Bey'e çektiği bir telgrafta kimsesiz kadın ve çocukları sevk etmeyip münasip köylere dağıtılmasını istemiştir.³⁰³

Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde yetimhane açılmıştır. Mamuretü'l-Aziz Valisinin faaliyetleriyle bu ilde de bir yetimhane açılmış ve buradaki 700 Ermeni çocuktan her 10 ya da 15'i için bir Ermeni hemşire görevlendirilmişti.³⁰⁴

Emirnamede görüldüğü üzere; devlet yetimhanelerin yeterli gelmemesi durumuna çareler bulmak için çabalamıştı. Çünkü bu dönemde devlete ait 65 yetimhane vardı ve buralarda 11.680 yetim kalmaktaydı. Fakat 100 bin yetimin mevcudiyetinden söz edilmesi ve bunların barınacakları yer sağlanamaması durumu hükümeti çaresiz bırakmıştır. Bundan dolayıdır ki yabancılara ait binalara hatta yetimler yerleştirilmeye başlanmıştı. Hatta durumun o kadar ciddi bir boyuta gelmiştir. Osmanlı Devleti Amerikalı misyonerlerin çalışmalarına bile müsaade edecek hale getirmişti.³⁰⁵ Maarif Nezareti tarafından Mamuretül-Aziz vilayetlerine 9 Eylül 1915'te su telgraf çekilmiştir: “*Ermenilerin hicreti üzerine talebe bulamayacaklarını anlayan Amerikan ve Alman*

³⁰⁰ Hasan Babacan, “Ermeni Dul ve Yetimleri ve Osmanlı Devletinin Bunlara Karşı Takip Ettiği Politikalar”, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyon Karahisar 2007, s.68.

³⁰¹ K. Gürün, *a.g.e.*, s.287.

³⁰² BOA, DH. ŞFR, 58/124.

³⁰³ BOA, DH. ŞFR, 58/124.

³⁰⁴ BOA, DH. ŞFR, 64/162.

³⁰⁵ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005, s.66-67.

*Mekteplerinin eytamhaneye kalb edilerek yine Ermeni etfaliyle imla edilmeleri mahsusdur. Mekteblerin eytamhaneye kalbi ayrıca İrade-i seniyye ile ruhsat istihsaline mütevakıf olduğundan, İstihsal-ı ruhsat etmeksizin bu hale cüret eden mekteplerin seddi muktezidir. Memleketi tesvilatı ecanibe menba olan müessesatdan kurtarmak vesilesiyle ve fırsatın fevt olmasına meydan verilmemesini kemal-i ehemmiyetle rica ederim.”*³⁰⁶

Her ne kadar Osmanlı Devleti yetimleri misyonerlerin zararlı faaliyetlerinden korumaya çalışmışsada içinde bulunulan savaş ve ekonomik şartların olumsuzluğu devleti oldukça zorlamakta ve Osmanlı Devleti de misyonerlerin yetimlere yardım etmesine engel olamamıştı.³⁰⁷

3.2. Mondros Mütarekesi ve Ermeniler

1914 yılında Dünya’daki gerilimlerin son noktası olan Birinci Dünya Savaşı’nın patlak verdiği yıldır. İttifak ve İtilaf Blokları karşılıklı savaş ilanının ardından 4 yıl süren Birinci Dünya Savaşını başlattılar. Savaşa İttifak bloğu içerisinde Osmanlı Devleti de savaşa katılmıştı. 1917 yıllarına gelindiğinde ise İtilaf kuvvetleri başarılı olmaya başlamış ve aynı zaman da 2 Nisan 1917’de ABD’nin savaşa girmesiyle birlikte İttifakların savaşı kaybedeceği iyice anlaşılmıştı. İttifakların savaşı kaybetmesine bağlı olarak Osmanlı Devleti savaşta yenik sayılmıştı . Osmanlı İmparatorluğu Ekim 1918 başlarında müttefikleri olan Almanya ve Bulgaristan’ın teslim olmaları üzerine ateşkese razı oldu ve 30 Ekim 1918 imzalanan Mondros Mütarekesi 31 Ekim 1918 tarihin de yürürlüğe girerek savaş resmen bitmişti.³⁰⁸ Mütarekeyi İtilaf Devletleri adına Amiral Calthrope , Osmanlı Devleti adına ise Hüseyin Rauf Bey imzalamıştı.

Mondros Mütarekesinin 24. maddesiyle birlikte zaten İtilaf Devletleri 6 vilayetten Ermenistan şeklinde bahsetmeye başlamışlardı.³⁰⁹ Ermenilere göre kuzeydeki Ermeni Cumhuriyeti’nin devamı 6 vilayetin dahil olmasıyla mümkündü. Bazı Ermeni gurupları ise Kilikya’nın da Ermenistan topraklarına katılmasının şart olduğunu savunmaktaydılar bu düşüncayı savunmalarının gerekçesi ise Osmanlı Devleti’nin

306 BOA, DH. ŞFR, 55 A/155.

307 Daha geniş bilgi için bkz. Hakan Aytekin, 1914-1924 Yılları Arasında Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimleri , (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , İstanbul 2006.Selma Çetinkaya , 1915-1923Yılları Arasında Türkiye’deki Ermeni Yetimleri , (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Kayseri 2009.

308 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ,Hariciye Siyasi (HR.SYS),2705/8.

309 K. Gürün , a.g.e., s.237.

yenilgiyi kabul etiği ve bu düşüncenin hayata geçirilmesinde bir engel olmadığı savıydı.

Osmanlı Devleti için filli savaşı bitiren Mondros Mütarekesi'nden sonra 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a İtilaf Devletleri orduları hakim oldular.³¹⁰ Mütareke yılları boyunca ihaneti görünen Ermeni Patrikhanesi'nin yeni Patriği Zaven Efendi İtilaf Devletleri hükümet komiserleri ve özellikle İngiliz Yüksek Komiserinin çoğu defa suçlu olmayan kimseleri içeren isim listelerini yine Osmanlı Hükümetine vermesi ile soruşturma dahi yapılmadan çıkarıldıkları askeri mahkemelerde suçu kabul edilmeleri üzerine bir çok Türk işlerini kaybetmiş çeşitli cezalara çarptırılmış hatta idam cezası bile verilmişti.³¹¹

İngiltere Mütareke'nin dördüncü maddesinin uygulanması için Osmanlı Hükümeti'ne yedi günlük süre vermiştir.Mondros Mütarekesi'nin dördüncü maddesi hemen uygulamaya konularak tutuklu ve mahkum Ermeniler serbest bırakılmaya başlanmıştır.³¹² Ermeniler Mondros Mütarekesi'nin maddelerine ve Wilson İlkeleri'nin azınlıklara tanıdığı hakları kullanarak tehcir ve tehcir esnasında suiistimali olan kişileri gündeme getirmişlerdir. Bu kişilerin biran evvel ceza almalarını sağlamak için Ermeniler üstün çaba sarf ettiler. 1 Kasım 1918 günü yani mütarekeden iki gün sonra Talat , Enver ve Cemal Paşalar ile İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri yurt dışına kaçtılar . İzzet Paşa Hükümeti de yapılan baskılar sonucu 8 Kasım 1918'de istifa etti. Yeni hükümeti kurması için Tefvik Paşa görevlendirildi. Yapılan müzakereler neticesinde 18 Kasım 1918 günü Meclisten güven oyu alarak hükümeti kurdu.³¹³ Yeni hükümet tehcir edilen Ermeni ve Rumların hakkında tahkikata bulunulması için aralarında Ermeni ve Rum görevlilerinde bulunduğu bir heyet oluşturmuştu. Bu kurul yeniden sorgulamak üzere dört mutasarrıf ve on beş kaymakamın ismini de belirterek listeyi oluşturmuştur.

3.3.Tehcirden Geri Dönerler

Tehcir sırasında gerek iklim şartları gerekse meydana gelen yığılmalar yüzünden zaman zaman sevkiyatın durduğu da olmuştu. 25 Kasım 1915'ten itibaren vilayetlere

³¹⁰K. Gürün , *a.g.e.*, s.309-310.

³¹¹ Süleyman Beyoğlu ,“ 1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001 , s.193-194.

³¹²BOA , MV,215/54.

³¹³ K. Gürün , *a.g.e.*, s.311.

gönderilen emirlerle kış mevsiminden dolayı sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu belirtilmişti. 21 Şubat 1916'da bu emir Ermeni sevkiyatına son verilmesi şeklinde bütün vilayetlere bildirilmişti. Ancak bunun zararlı kimselere uygulanmayacağı komitelerle ilgisi olanların derhal toplanarak Zor Sancağına sevkleri gerektiği bildirilmişti. Osmanlı Hükümeti bu emirden 20 gün sonra yani 15 Mart 1916 tarihinde vilayetlere ve sancaklara gönderdiği ikinci gelen bir emirle Ermeni sevkiyatının durdurulduğu ve bundan böyle hiçbir sebep ve vesileyle sevkiyat yapılmamasını bildirmiştir. Bu nedenle henüz iskan mahallerine varmamış yani yollarda olan Ermenilerin bulundukları vilayet dahilinde yerleştirilmeleri talimatı verilmişti.³¹⁴

Hükümet değişikliğinden sonra İzzet Paşa Hükümeti'nin Ermeni tehciri ile ilgili ilk icraatı savaş sebebiyle göçe tabi tutulan Ermenilerin, emin ve salim bir şekilde eski yerlerine döndürülüp mallarının kendilerine iade edilmesinin başlanacağını açıklamak oldu. Hükümet vilayetlerden ve ülke genelindeki Türk, Arap, Kürt, ve Ermeni sayıları ile din mezhepleri hakkında bilgi istemiş böylece geri dönüşlerin nasıl ve nerelerden yapılabileceğini karar verilmeye çalışıldı.³¹⁵ Hükümet 18 Ekim 1918'de yerlerine geri dönecek Ermenilerin yiyecek ve içecek ve yol masraflarını harbiye tahsisatından karşılanmasına karar verildi.

Dahiliye Nezareti'nden İstanbul, Adana Hüdavendigar, Konya, Halep, Ankara, Kastamon, Mamuretü'l-Aziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle İzmit, Bolu, Kütahya, Karasi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel, Maraş livalarına 21 Ekim 1918'de gönderilen şifrede:

- *Savaş sebebinden dolayı askeri karar ile bir mahalden çıkarılıp başka bir mehele sevk edilmiş olan tüm halkın çıkarıldığı mahellere geri dönmelerine müsaade edilmesi geri dönmek isteyenlerin istekleri kabul edilecektir.*
- *Erzurum, Trabzon, Van, Diyarbakır, Mamuretü'l-Aziz vilayetleriyle, Erzincan mutasarrıfı dahilinde iaşe temininin yetersizliğinden dolayı çıkarılan mahaller de mahallere dönmek isteyenler için önce güvenli bir şekilde geri döne bilmeleri için emir çıkarıldığı iaşeleri ve iskanları temin edildikçe azar azar gelmelerine müsaade edilmesi.*

³¹⁴ Ali Güler, Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara 2003, s.265.

³¹⁵ BOA, DH. ŞFR, 92/255.

- *Bu karar Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum göz önüne alınarak ittihaz edilmiş olduğundan verilen emrin uygulanmasın da kesinlikle bir yanlış muamele ve suiistimale meydan verilmeyecektir.*
- *Sevk edilen ahalinin geri dönmesin de gidecekleri memleketin görevlilerinin sorumlu olduğu gelecekleri yollarda tertibat alındıktan sonra her türlü ihtiyaçları kontrol altında gelmeleri sağlanacaktır*
- *Geri dönen ahalinin sevki sırasında kusuru olan memur var ise o kişilerin hemen merkeze bildirilmesi istenmektedir.*³¹⁶

21 Ekim 1918'de savaş sebebiyle göçe tabi tutulan Rum ve Ermenilerin iâşe ve iskanlarının temin edilerek yerlerine geri dönmelerine izin verilmişti. Ancak Erzurum , Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretü'l-Aziz vilayetleriyle Erzincan Mutasarrıflığındaki iâşe ve vasıtaların yetersizliğinden dolayı bu yerlerin ahalisinden geri dönmek isteyenler için iâşe ve iskanların temin edildikçe dönmesine müsaade edilmesi kararlaştırılmıştı.

5 Kasım 1918'de gönderilen bir yazıda tehcir edilenlerin geri çağrılmaları ile ilgili olarak çeşitli vilayetlere telgraf gönderildi.³¹⁷ Geri dönenlerden ihtiyaç sahiplerine de yardım edilmesi amacıyla büyüklere 3 kuruş yevmiye verilmesi veya 20 günlük iâşelerinin sağlanması öngörülmüştü. Bu harcamalar seferberlik tahsisatından ödenmişti.³¹⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Osmanlı Hükümeti tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için bir karar name çıkarttı. 4 Ocak 1919 da Dahiliye Nazırı Mustafa Paşa'nın sadarete gönderdiği yazıda Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusun da ilgili yerlere talimat verildiği ve gereken tedbirlerin alındığı belirtilmektedir.³¹⁹ Hükümetin hazırladığı 18 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesi şöyleydi:

- *Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek bunun haricine kimseye dokunulmayacak.*
- *Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.*

³¹⁶BOA , HR.SYS, 2569/1-2.

³¹⁷ BOA, DH. ŞFR,93/57.

³¹⁸ BOA, DH. ŞFR,95/52 .

³¹⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara 2001 , s.82.

- Yetim çocuklar istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak.
- İhtida etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler.
- Ermeni mallarından henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar kendilerine teslim edilecek hazineye intikal edenlerin iadesi de mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıt nameler hazırlanacaktır.
- Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe peyderpey bunlara teslim edilecektir.
- Muhacirler ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkanlarda tamirat ve ilaveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa her iki tarafında hukuku gözetilecek.
- Ermenilerden muhtaç olanların dönüşte sevk ve iaşe masrafları harbiye tahsisatından karşılanacaktır.
- Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermeniler yeni emre kadar kabul edilmeyecektir.³²⁰

Dahiliye Nezareti 18 Aralık 1918 tarihinde yayınladığı geri dönen Ermenilerin iskanı ve mallarının iadesi için çıkardığı kararnamenin sekizinci maddesinde:”İhtida etmiş bulunanların Kanun-i Esasi’nin bahsettiği vicdani hürriyetten istifade etmekte serbest oldukları belirtilmiştir.” 31 Aralık 1918 kararnamesinin dokuzuncu maddesinde de: ”Başkalarının nikahın da bulunan mühtediler eski mezheplerine dönmekte serbesttirler. Bu takdirde evlilik hakkı kendiliğinden fesholur.” denmektedir.

Tehcir edilen kişilerin döndüklerinde kendilerine ait malların teslim edilmesi Mamuretü’l-Aziz vilayetine bildirildi.³²¹ Ayrıca Hükümet Tehcirden geri dönenler için nüfus işlemlerinin yapılmasını istemişse de bazı aksaklıklar meydana gelmişti. Hükümet bu aksaklıktan dolayı para cezası uygulamamıştır.³²² Yerlerine iade olunan Ermeni ve Rum ailelerinden yardıma muhtaç olanlara Seferberlik Tahsisatı tarafından masrafları karşılandı.³²³ Geri dönüş kararnamesi ile ne kadar Ermeni’nin eski yerlerine döndüğü hakkında kesin bir bilgi yoktur ve değişik kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Bu kaynaklardan Mondros Mütarekesi sonrasında Anadolu’dan göç etmemiş ve halen

³²⁰ A. Güler , S.Akgül , a.g.e.,s.267.

³²¹ BOA, DH. ŞFR,97/9.

³²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfûs ,Tahrirât(DH,SN-THR),87/95.

³²³ BOA, DH. ŞFR,94/97.

evlerinde oturan önemli miktarda bir Ermeni nüfusunun bulunduğu kararname ile birlikte tehcir bölgelerinden eski yurtlarına geri dönen çok sayıda Ermeni'nin olduğu hatta İtilaf Devletlerince işgal edilen yerlere 1914 öncesinden daha fazla Ermeni'nin geldiği söylenilebilir. Özellikle Kilikya bölgesinden böyle bir durum söz konusudur. Bu durumu Ermeni Patriğinin de teyit ettiğine dair İngiliz istihbarat raporunda: *“İstanbul Ermenileri ile Kütahya Sancağındaki Ermeniler göç ettirilmemiştir. Halen İzmit Sancağı ile Bursa , Kastamonu , Ankara ve Konya da bulunan Ermeniler buradan göç ettirilmiş olup da tekrar yerlerine dönenlerdir. Kayseri Sancağı ile Sivas , Harput , Diyarbakır ve özellikle Kilikya ve İstanbul da göçten dönmüş ama köylerine gidememiş çok sayıda Ermeni bulunmaktadır. Erzurum ve Bitlis Ermenilerinin kalanı Kilikya'dadır”* demiştir.

1918 sonlarında geri dönüş kararnamesinin yayınlanmasıyla birlikte Anadolu'ya dönen Ermenilerin sayısında büyük bir artış olmuştu. 1921 yılı başında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösteren bir tablo oluşturulmuştur. Anadolu ve Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarında yaşayan veya eski yerlerine dönen Ermenilerin sayısı 644.900 olarak belirtilmektedir. Ermeni Patriğinin verdiği tabloya göre Mamuretü'l-Aziz merkezine 30.000 Malatya'ya 2.000 Dersim de 3.000 olmak üzere toplam 35.000 Ermeni kararnameden sonra Mamuretü'l-Aziz'de bulunmaktadır.³²⁴

Şubat 1919 'da yerlerinden uzaklaştırılan Ermeni ve Rum ailelerinin yerlerine geri dönmeleri bunların sevk ve iâşelerinin temini hususu incelenmek üzere Anadolu'ya İngiliz fevkalade komiseri ve patrikhane temsilcilerinden oluşan bir heyetin gönderilmesi kararlaştırıldı.

Ermeniler Mondros Mütarekesiyle ABD , İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle büyük bir güven duyarak Doğu Anadolu'da sorunlar çıkartmaya başlamışlardır. Diğer taraftan da Ermeni Patriği Zaven Efendi Aralık 1918'de bağımsız bir Ermenistan için hazırlıklara başlarken Ermeniler aynı zaman da kendileri için bir mandater devlet arayışı içerisine girmişlerdi. Mandater olma görevi de ABD'ye bırakılmıştı. Bunun üzerine Wilson , General Harbord başkanlığında bir heyeti Ermenilerin katliama uğrayıp uğramadıklarını tespit etmesi amacıyla gönderdi.³²⁵ General Harbord'un 16 Ekim 1919

³²⁴ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek ,Ramazan Çalık , Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler:Sürgün ve Göç* ,Ankara 2005, s.116-122.

³²⁵ Hüdavendigâr Onur , *Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler* , İstanbul 1998 , s.143.

tarıhli raporu ile Ermenilerin katliam iddialarını net bir şekilde yalanlanmıştı. General Harbord'un raporundan başka mütarekenin imzalanmasından sonra İstanbul'a yüksek komiser olarak atanan Amiral Bristol tarafından hazırlanmıştı. Bu raporda ise Ermenistan Devleti'nin kurulması görüşü benimsenmemiş Türkiye'nin bütünlüğünün korunmasının gerektiği ortaya konulmuştu. Tüm bu hazırlanan raporlar rağmen Ermenilerin geri dönüşlerinin Osmanlı Hükümeti tarafından engel olunduğu ve zorluk çıkardığı Ermeni Patriği Zaven Efendi tarafından iddia edilmişse de yapılan araştırma sonucu bu söylevlerin yalan olduğu tespit edilmişti. Mütareke Dönemin de Osmanlı Hükümetleri Ermeni, Rum ve Arap gibi tehciire tabi tutulmuş gurupların geri dönerek tekrar iskanları için 1.150.000 liradan fazla para harcanmıştır. Hükümet tehcirden dönen herkesin malını mülkünü vermiş ya da bedelini 1922 yılına kadar ödemişti.³²⁶

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da Ermeni mallarına nasıl muamele edeceğine dair çalışmalar yapmıştı. Ermeni Emvâl-i Metrûkesi hakkında Hadisat-ı Hukukiye'de "Ermeni Emvâl-i Metrûkesi hakkında nasıl muamele edilecektir?" başlıklı yazıda :

Ermenilerin Emvâl-i Metrûkeleri hakkında Maliye Vekaleti ahiren vilayeti iki mühim ta'mim gönderilmiştir. Bu ta'mimlerin birincisi, mahal-i ahire nakil edilip avdet etmeyenlerin veya tehciire tabi' tutulmadıkları halde kendilerinden her hangi suretle firar veya takip edilenlerin veyahut tehcirden avdet edipte emvâline vazi'yet etmeyin. Ermenilerin emvâl-i gayrimenkulerine ait bulunmaktadır bazı yerlerde tasfiyeye tabi' olmayan gayrimenkulata ait muamelat tasrifiyenin icrâsı men' edilmekte olduğu görölmekte idi. Öteden beri mevcut veya yedi Kânûn-i sâni üç yüz otuz altı tarihli kanun müddet-i tarafından avdetle emvâline vaziyet ve mutasarrıf bulunan Ermenilere ait muamelat tasrifiyenin yirmi bir Teşrin-i evvel üç yüz otuz dokuz tarihli ve elli iki numaralı tahrirat-ı umumiye ile tapu idarelerine vuku' bulan tebligat dairesinde ifâsına mani' esbab-ı kanuniye mevcut olmadığını ta'mim edilmiştir. Maliye Vekâleti ikinci ta'mimde eşhas-ı menkule ve mütegayyipden emvâl-i gayrimenkule hakkında bazı mahallerce Ahkâm-ı Kanuniyeye mugayir muamele yapıldığı göröldüğu için tasrîhât da bulunmaktadır. Bu tasrîhâta nezaren,

1-Eşhası mütegayyibenin tarihi infikâkdan maziye doğru bir aydan daha evvel emvâl-i gayrimenkuleri hakkında Katip Adil huzurunda yapılmış alım satım

³²⁶ S. Beyoğlu, *a.g.m.*, s.196.

muamelatına mutazammın vekalet-i devriyeler veya usulü mevzuatı dairesinde yapılmış muameleyi ferâgat varsa bunlar hakkında tamu memurlarına gönderilen sekiz Nisan üç yüz kırk tarih ve yirmi bir numaralı tahrirat-ı umumiyye göre muamele yapılacaktır vekalet-i devriyeye mutazammın bulunmayan senedâta müsteniden İddia-yı tâsrif edilenlere ait oldukları mahkemelere sevk edilecektir.

2-Nakil olunanların tarihi müfârekatlarında bir ay evvelki müddet zarfında usul-ı mevzua dairesinde vakı' olan ukud-ı muteber olacaktır yalnız katip adilce tasdik edilmiş ve vekalet namelere istinaden emvâl-i metrûkesinin idaresine vekil olanları vekaletlerine hükmü almadığı ve bu vekalet hazineye intikal etmiş olduğu taktirde bu kabil vekillerin müdahaleleri men' edilecektir. Emvâl-i Metrûkesi maliye memurları tarafından ahkâm-ı kanuniye mucibince idare olunacaktır.

3-Bu Emvâl-i Metrûkesinden icâra verilmiş olanlarda tarihi infikâkdan itibaren bedel-i icâr hükümete intikal etmiş olduğundan mukavelenamelerin ahkâmına riayet olunacaktır. Bu mukavelenamelerde tarih infikâkdan maziye doğru bir ay tarafında akdedilmiş ise bu taktirde ukud-ı mezkurede gabn-ı fahiş ve muvazza mevcut olduğu surette ukud-ı mezkurenin feshi zımında hazinece muhakemeye müracaat olunacaktır.

4-Bu kabil eşhasın şayan mutasarrıf oldukları emvâl-i gayrimenkullerin ya hissedarlarının muvaffakiyetiyle müzayede ile icar, yahut taktir olunacak icra meselesiyle hazineye ait hissenin diğer hissedarına icârı ve yahut izâle-i şüyü' tarikine müracaat edilerek hazinenin menfaatine muvafık olanın tercih edilmesi icap etmektedir.

5-Bu kabil Emvâl-i Metrûke hazine uhdesine intikâl edince eski sahiplerinden matlubu olanlar bu Emvâl-i Metrûkeyi haciz ettiremeyeceklerdir.

6-Mübadeleye tabi olanların emvâl-i menkûleleri hakkında yirmi Kânûn-i sâni üç yüz kırk tarihli tebligatı umumiye ahkâmı câri olacak yani eşhas-ı merhumenin akd ettikleri icar mukavelenamelerinin bin dokuz yüz yirmi dört senesi gayesine kadar cari olacaktır.³²⁷

3.4.Tahkikât Heyetlerinin Teşkili

Osmanlı Devleti tehcir kararını aldığı andan itibaren Batılı Devletler tarafından yapılan propagandayla bu tehcirin bir soykırım olarak kabul edilmesine çalışmışlardır.

³²⁷ Hadisat-ı Hukukiye , 15 Nisan 1925 .

24 Mayıs 1915'te İtilaf Devletleri verdikleri notada da Osmanlı Hükümeti üyelerini sorumlu tutacaklarını belirtmişlerdi. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ise İtilaf Devletleri'nin ilk gündeme getireceği konulardan biri tehcir kararının alınması olmuştur. Osmanlı Hükümeti ise bu şekilde suçlamalarda bulunacağını ön gördüğünden tehcir esnasında kanuna aykırı davranan ve suiistimallerde bulunan memurlar hakkın da tahkikat de bulunmak ve bunları Divan-ı Harb'e sevk için oluşturulacak komisyonlara gerekli görevlilerin katılması için emir çıkartmıştı. Divan-ı Harb-i Örfler oluşturulmadan önce ise sevk esnasında suiistimal ve kanuna aykırı işlemler hakkında tahkikata bulunmak üzere bazı vilayet ve livalara üç tahkik heyeti gönderilmişti.

Ermenilerin sevkleri esnasında Ermenilerin bulunduğu bölgelerde kanuna aykırı ve suiistimleri bulunan kişilerin tahkik edilmesi için ve divanı harbe gönderilmek üzere:

-Hüdavendigâr ve Ankara vilayeti ile İzmit , Karesi , Eskişehir , Karahisar-ı Sahip , Kayseri , Niğde livalarına Mahkeme-i Temyiz Reisi Hulusi Bey'in Riyasetinde Şura-yı Devlet azasından Seyyid Haşim ve Jandarma Binbaşlarından Galip Bey bulunacaklardır.

- Adana , Halep , Suriye vilayetleriyle Maraş , Urfa , Zor livalarına Mahkemey-i İstinaf Reis-i evveli Asım Bey riyasetinde İzmir Jandarma Mıntika Müfettişi Kaymakam Hüseyin Muhiddin ve Ankara vilayeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey bulunacaklardır.

- Erzurum , Sivas , Mamuretü'l-Aziz , Diyarbakır ve Bitlis vilayetleri ile Canik livasına Bitlis Vali-i sabıkı Mazhar Bey riyasetinde İstanbul Bidayet Müdde-i Umumisi Nihat Bey ile Jandarma Binbaşlarından Ali Naki Bey bulunmuşlardır.³²⁸

Bu üç heyete Rum meselesinden dolayı tahkike giden heyete verilen yevmiye kadar bu heyete de verilmesi maaşları nispetinde de harcırah ve kırkar kuruş yevmiye ile birer katip verilmesi 29 Eylül 1915 kararlaştırılmıştı.³²⁹

23 Kasım 1918 de tehcir esnasında bazı memurlar ve ahali tarafından yapılan yolsuzluk ve haksızlıkların yerlerinde incelenmesi için tahkik komisyonları

328Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 – 1918 , I , Ankara 2005 , s.233.

329 MV, 199/35

oluşturulmuştu. Tahkik Komisyonlarında adli memurlardan biri Rum diğeri Ermeni milletine mensup iki kişinin bulunmasının uygun olduğu belirtilerek komisyona dahil edilmişlerdir. Dahiliye Nezareti bu karar üzerine eski Bitlis Valisi Mazhar Bey'in başkanlığında Adliye Nezareti Umur-ı Hukukiye Müdür Muavini Haralombo, Mülkiye Müfettişlerinden Emin Hüseyin Hüsnü ve İstanbul İstinaf Mahkemesi azalarından Artin Beylerden oluşan beş kişilik bir Tahkik Heyeti kurulmuştu. Tahkîk-i Seyyiat Komisyonu olarak bilinen bu heyet 24 Kasım 1918 tarihin de göreve başlamıştır. Komisyonun başlıca vazifeleri ise:

- *Ermeni ve Rumların sevk edilmesi sırasında bazı memurlar tarafından yapıldığı iddia edilen yolsuzlukları araştırmak ve suçluları ortaya çıkartmak,*
- *Komisyona yazılı veya sözlü her türlü şikayeti araştırarak olay hakkında bilgi vermek ve olayı incelemektir.*

Tahkik Heyeti'nin görevine başlaması ile komisyona asılsız bir çok şikayet mektupları ve dilekçeler gelmeye başlamıştır. Hatta aynı kişilerin farklı isimler kullanarak birçok dilekçe yazdığı belirlenmiş ve bazı kişilerinde para karşılığı yalancı şahitlik yaptıkları veya asılsız dilekçeler oluşturduğu da tespit edilmişti.

Seferberlikte tehcir edilenlerin tehcir esnasında işlenen bazı suçları tahkik için vilayetlere heyetler gönderilmesi ve bu heyetlerin masraflarının da maliye hazinesinden karşılanmasına karar verilmişti.³³⁰ İstanbul dışındaki bölgelerde de Tahkîk Heyeti gönderilmesi gerekli görülmüş ve 11 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında karara bağlanmıştır. Bu karar alınırken soruşturmanın hızlandırılması memleketin huzur ve emniyetinin sağlanması hedeflenmiştir. Tahkîk Heyeti dahiliye ve adli memurlarından oluşacaktır. Tayin olunacak memurlara memuriyet maaşlarının dışında günlük üçer lira verilmesi kararlaştırılmıştır. Komisyonun gideceği bölgeler :

- Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle Bolu sancağı,
- Trabzon vilayeti ile Samsun livası,
- Bursa ve Edirne vilayetleriyle Çatalca sancağı,
- Aydın vilayeti ile Çanakkale ve Karesi sancakları,
- Konya vilayeti ile Eskişehir, Karahisâr ve Kütahya sancakları,
- Sivas vilayeti ile Kayseri ve Yozgat livaları,

³³⁰ MV. 213/60

- Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri,
- Diyarbakır ve Ma'mûretü'l- azîz vilayetleri,
- Adana vilayeti ile Maraş sancağı,
- Urfa, Zor ve Ayıntab sancakları" olmak üzere on bölgeye ayrılmıştır.

Meclis-i Vükela, 14 Aralık 1918'te de tehcir sırasında suç işleyenlerin Divan-ı Harp'te yargılanmalarına karar vermiştir. Buna göre; tehcir sırasında aslen ya da ikinci dereceden suça karışmış olanlar hakkında gerekli cezaî işlemlerin yapılması belirtilerek, 2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Karâr-nâmesi'nin 2. ve 4. maddelerinde devletin iç ve dış emniyetini bozacak her türlü suç ve cinayetleri asıl yapanlar ile ikinci dereceden suça karışmış olanların sıfat ve haysiyetlerinin asla dikkate alınmayarak, Divan-ı Harp'te yargılanmaları kararlaştırılmıştır³³¹.

Tahkîk Heyetleri'nin gideceği yerler ihtiyaca ve şartlara göre zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklikler Divan-ı Harb-i Örfiler'in, İdare-i Örfiye'nin hüküm sürdüğü bölgelerde kurulması gerektiğinden; ülkenin gittikçe işgal altına alınması Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerindeki idaresindeki kontrolünü kaybetmesi ve bölgelere gidecek memur bulunmaması gibi nedenlerden dolayı olmuştur.

3.5.İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinin ülkenin dışına kaçmalarına engel olmadığı için Ahmet İzzet Paşa Hükümeti 9 Kasım 1918'de istifa etti. Yeni hükümeti de Tevfik Paşa kurmuştu. Tevfik Paşa Hükümeti 14 Aralık 1918 de Ermeni tehciri sırasında görevini kötüye kullanan ve suç işleyenlerin ülkenin çeşitli yerlerinde kurulacak Divan-ı Harpler de yargılanmalarına karar verdi.³³²

16 Aralık 1918'de İstanbul'da ilk Divan-ı Harp kurulmuştur. Tehciri yapanların yargılanması için kurulan bu ilk Divan-ı Harp'in başkanlığına emekli Ferik Mahmud Hayret Paşa getirilmişti.³³³ Üyeleri arasında askeriyeden Usturuma Kolordusu Kumandanlığından emekli Mirliva Ali Nadir ve Mülga Nizamiye Yirmi Yedinci Fırka Kumandanlığından emekli Mirliva Süleymaniyeli Mustafa Paşalar ve adliyeden İstanbul İstinaf Mahkemesi üyesinden Şevket ve Artin Musdiçyan yer almaktadır. Temyiz Mahkemesi baş müdde-i umumiliğinden baş yardımcı Nihad ve müstantikliğine de

³³¹ Taner Akçam , *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na* , Ankara 1999 ,s. 447-448.

³³² Vahakn N. Dadrian , Taner Akçam , *Tehcir ve Taktik Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihat ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)*, İstanbul 2008 , s.133-136.

³³³ Ferudun Ata , *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005, s.82-83.

Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyelerinden Moiz Zeki, Misak Mukaryan, Nazif ve İstanbul Bidayet Mahkemesi üyesi Abdüssamed Efendiler yapmaktadır. Mahkemenin üyeleri arasında 7 sivil üyeden, 3'nün azınlıklardan oluşu da dikkatimizi çekmektedir.

İstanbul da bir Divan-ı Harb-i Örfi kurulduktan sonra sadaret 18 Aralık 1918'de Harbiye Nezaretine bir tezkire göndererek İstanbul'daki Divan-ı Harb-i Örfi olduğunu hatırlatıp taşrada da İdare-i Örfiye'nin uygulandığı yerlerde ve süratli bir şekilde Divan-ı Harplerin oluşturulması gerektiğini dile getirmişti.³³⁴

Tehcir suçları hakkında tahkikat ve mahkemenin başlatılmasıyla ilgili olarak 25 Aralık tarihin de “*Tehcir cerâiminin merci-i tahkik ve muhakemesi hakkında kararname*” yayınlanmıştır. Bu kararnameye göre:

- *Bazı anasırın tehciri dolayısıyla ika edilen kaffe-i cerâimde medhaldar olan memurinin ve efrat ve zabitan-ı askeriyeyle jandarma neferât ve zabitanının ahadden şerikleri olsun olmasın tahkikat ve muhakematı Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye kanununa tevfikân ahaddin tabi olduğu devair ve mehakim Adliyyeye aittir.*
- *Madde-i sabıkada zikrolunan eşhas hakkında tahkikat ve muhakemat icrasından mukaddem bir gûna mezuniyet ve karar istihsaline mahal yoktur.*³³⁵

Divan-ı Harp Tetkik Heyetleri işlemlerini bitirince yargılamalarını karar verilenlerin evrakları Divan-ı Harp savcılığına verilmekteydi savcılık ise kendisine ulaşan evraklardan bir iddianame hazırlayarak dava sürecini başlatmaktaydı. İlk olarak Yozgat ve Trabzon tehciri ile ilgili sorgulamalar yapılmaya başlanmıştı.

Hükümet 25 Aralık 1918 tarihli kararname ile İdare-i Örfiye'nin uygulandığı böylelerde tehcir sebebiyle suç işleyenler için Divân-ı Harb-i Örfi kurarken İdare-i Örfiye'nin uygulanmadığı yerlerde ise suç işleyen memur, asker, zabıt, her kim olursa olsun yargılamaları adli mahkemelere bırakılmıştır böylece hem İrade-i Örfiye'nin uygulandığı hem de uygulanmadığı yerler de Ermenilerin sevk sebebiyle yargılanacak olan kişilerin hangi usul ve mahkemelerle yargılanacağı belirtilmişti. İstanbul dışındaki mahkemeler kurulmuş olsalar bile hepsine yeterli ölçüde görevli tayin edilmemiştir.³³⁶ Divân-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilen kişiler adam öldürme, yaralama, Ermenilerin

³³⁴ F. Ata , *a.g.e.*, s.79.

³³⁵ Z.Tüfekçi , *a.g.t.*, s.109.

³³⁶ MV. 214/25.

mallarına zarar verme, çalma, zorla para ve eşya alma, rüşvet, yağma, yankesicilik, ve Ermeni kızları ile izinsiz evlenmeleri vazifeyi suiistimal suçlarından yargılanmışlardır.

Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesinin ele aldığı ilk mahkeme 6 Şubat 1919 tarihinde başlayan Yozgat tehciri yargılamasıdır. Mahkeme bundan sonra 1922 yılına kadar bir çok kişiyi tehcir veya katliam suçlamasıyla tutuklayıp yargılamış hatta bu yargılamalar sonucunda idam cezası dahi verilmiştir.³³⁷

8 Ocak 1919'da İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da da Divan-ı Harb-i Örfiler kurulmuştu. Nitekim seferberlik zamanında tehcir sırasında işlenen suçlarda "aslen ve fer'an zî-medhal olanların" yargılanmaları için örfi idâre altında bulunan yerlerden İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da Divan-ı Harb-i Örfiler'in kurulduğu belirtilerek; aynı zamanda bir cetvel halinde bu Divan-ı Harb-i Örfiler'de görev alan sivil ve askeri memurların isimleri de yazılmıştı. Aşağıda İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Ayıntab Divan-ı Harb-i Örfileri'nin başkanları, üyeleri, müdde-i umumileri ve müstantikleri belirtilmiştir: 20 Ocak 1919 tarihin de oluşturulan ve oluşturulması düşünülen mahkemeler ve yetki alanları şu şekilde kararlaştırılmıştı:

- İstanbul Divan-ı harbi; İstanbul vilayetiyle çatalca ve İzmit livaları
- Tekfurdağı Divân-ı Harbi; Edirne vilayetiyle Kale-yi sultaniye livası
- İzmir Divan-ı Harbi; İzmir vilayetiyle Antalya ve Menteşe livaları
- Antep Divan-ı Harbi; Adana vilayetiyle Urfa ve İçel livaları
- Bursa Divan-ı Harbi; Bursa vilayetiyle Karasi livası
- Van Divan-ı Harbi; Van vilayeti
- Beyazıt Divan-ı Harbi; Beyazıt livası
- Samsun Divan-ı Harbi; Samsun livası olarak hudut ve yetkileri belirtilmiştir.

Reşit Bey'in 25 Ocak 1919 tarihinde tutuklu bulunduğu Bekirağa bölüğünden kaçmasıyla Tefvîk Paşa Hükümeti hemen harekete geçmiş ve listedeki isimlerin biran önce yakalanmasını istemişti.³³⁸ 30 Ocak 1919 gecesini ani bir baskın ile eski nazırlardan ve önde gelen İttihatçılardan 32 kişi tutuklanmıştır. Osmanlı hükümeti 13 Şubat

³³⁷ İkdâm , 26 Ocak 1919.

³³⁸ Ermeni tehciri esnasında suiistimali bulunan kişilerin tespit edilmesinin ardından ilk tutuklama 5 Kasım 1918 tarihinde gerçekleşmiştir. Söz konusu tutuklanan kişi Birinci Dünya Savaşı yıllarında Diyarbakır valiliği yapmış olan Doktor Reşit Beydir. 9 Ocak 1919 tarihine gelindiğinde ise Divan-ı Harb-i Örfi heyetinin elinde Ermeni meselesinden dolayı suçlanan 130 kişilik bir isim listesi mevcuttu.

1919'da tehcirin nedenlerini tespit etmek üzere kurulacak soruşturma komisyonlarına tarafsız hukukçuların katılmalarının sağlanması için İsveç, Hollanda, İspanya ve Danimarka hükümetlerine başvurulmuş ancak istek bu devletler tarafından kabul edilmemişti.³³⁹ 5 Şubat 1919 ta İdare-i Örfi olmayan mahallerde yargılamanın adliye tarafından yapılması Heyet-i Takkiye yerleri belirlenmiştir: 1. Ankara, Kastamonu, Bolu, 2. Trabzon, 3. 4. Mıntıkların kaldırılması 5. Konya, Eskişehir, Kara hisar, Kütahya, 6. Sivas Kayseri, Yozgat, 7. Erzuruma bağlı Beyazıt sancağı hariç Erzurum vilayeti mülhakatıyla Bitlis vilayeti 8. Diyarbakır, Mamura tül aziz, 9. Maraş 10. Zor livası olarak sınırların belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak daha sonra bazı değişikliklerle Heyet-i Tahkikiye yerleri düzeltildi.

Damat Ferit Paşa'nın 4 Mart 1919 tarihin de sadrazam olmasıyla beraber İttihatçılara yönelik yeni bir girişim daha başlatılmış 10 Mart 1919 tarihin de eski sadrazam, bakan, mebus, ve gazeteci olmak üzere 22 kişi tutuklanmıştı.³⁴⁰ 4 Mart 1919'da kurulan Damat Ferit Paşa hükümeti, Divan-ı Harb-i Örfi'nin yavaş işlediğini öne sürerek, 16 Aralık'ta kurulan ilk Divan-ı Harbi dağıtmış ve 8 Mart 1919'da çıkarılan yeni bir karârname ile başkanlığını Erkân-ı Harp Mirlivalarından Ali Fevzi Paşa, üyeliklerini Mirliva Ali Nazım, Mustafa ve Zeki Paşalar ile Miralay Recep Ferdi Bey ve Müdde-i Umumiliğini Ticaret ve Bahriye Mahkemesi başkanı Yusuf Ziya Bey ve birinci yardımcılığını Adliye Nezareti Umur-ı Hukukiye Müdür Yardımcısı Haralambos Efendi ve ikinci yardımcılıklarını, müdde-i umumi yardımcılarında Kudretullah ve dava vekillerinden İbrahim Reşad Bey ile müstantikliğini Halep eski mebusu Artin Boşgezenyan ve Beyoğlu müstantığı üyesinden Nazif ve Misak Magaryan ve Ticaret İkinci Mahkeme üyesinden Dimitraki Efendiler ile İzmir İstinaf Müdde-i Umumisi Cevad ve Emniyet-i Umumiye seyr ü sefer müdürü Hüsnü Beylerin yapacağı yeni bir Divan-ı Harb-i Örfi kurulmuştu. Bu mahkeme, daha önce kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'nin baktığı davaları da üstlenmiş ve Yozgat, Boğazlıyan Tehciri davası sanıklarını yargılamayı sürdürmüştür. 8 Nisan'da Yozgat Kaymakamı Kemal Bey'in idamına, Tevfik Bey'in de 15 yıl kürek cezasına çarptırılmasına karar vermişti. 19 Ekim 1919'da, 8 Mart 1919 tarihli karârname ile kurulmuş olan Divan-ı Harb-i Örfi kaldırılarak,

339BOA , HR.SYS, 5/8.

340 F. Ata, "Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış (1919-1921)", Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu, İstanbul 2007, s.323-327.

İstanbul'da "Birinci-İkinci-Üçüncü İdâre-i Örfiye Divan-ı Harpleri" olmak üzere üç tane Divan-ı Harb-i Örfi kurulmuştu.³⁴¹

Bütün suçlar hakkında eşit davranılmasının gerekli olduğu gibi Müslümanlara karşı suç işleyen Ermeniler hakkında ki şikayet üzerine derhal kanuni tahkikat ve takibat yapılarak toplanılan belgelerin Divan-ı Harbe teslim edilmesinin gerektiğini Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 1 Mayıs 1919 Mamuretü'l- Aziz vilayetine bildirmişti.³⁴² Diyarbakır ve Mamuretü'l- Aziz gibi uzak vilayetlerde tehcir sırasında suç işleyenlerin göz altında bulundukları yerlerde Divan-ı Harpler de Divan-ı Harp olmadığı taktirde Nizamiye Mahkemelerin de yargılanmaları için sevk edilmelerinin uygun olduğu Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır ve Mamuretü'l- Aziz vilayetleriyle, Erzincan mutasarrıflığına 9 Kasım 1919 bildirilmişti.³⁴³

³⁴¹ Nejdettin Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara 1999, s.74.

³⁴² BOA, DH. ŞFR,99/9

³⁴³ BOA, DH. ŞFR,104/184

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.MAMURETÜ'L-AZİZ TEHCİRİ YARGILAMALARI VEMİLLİ MÜCADELE'DE MAMURETÜ'L-AZİZ'DE ERMENİ FAALİYETLERİ

4.1.Mamuretü'l-Aziz Tehciri İle İlgili Suçlamalar

Mamuretü'l-Aziz tehciri davasına 20 Temmuz 1919 tarihinde başladı.³⁴⁴ Duruşmaların başlangıcında Divân-ı Harb-i Örfi reisliği görevinde Mirliya Zeki Paşa bulunmaktaydı. Savcı olarak da muavinlerden Sa'di Bey vardı.Duruşmanın başlamasından bir ay sonra Zeki Paşa'nın görevine son verilmiş yerine Mirliya Es'ad Paşa'nın başkanlığında devam etti.³⁴⁵

Mamuretü'l-Aziz tehciri davasındaki sanıklar şunlardı: İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyelerinden Teşkilat-ı Mahsusa reisi Doktor Bahaeddin Şakir, İttihat ve Terakki Cemiyeti Mamuretü'l-Aziz Kâtib-i Mesulü Resneli Nazım Bey, eski Harbiye Müsteşarı ve Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa, Mamuretü'l-Aziz Polis Müdürü Reşad Bey, eşraftan Mahmud, Halil ve biraderi Bekir, Jandarma Yüzbaşılardan Kâzım ve Ethem, Mülâzim Mehmet Ali, Salih ve Şevki, Harputlu Hacı Kerim, Komiser Adı Güzel ve biraderi Mehmet, Adıyamanlı Bedri vilayet Valisi Sabit, Maarif Müdürü Ferid Bey, eski Mebus Safvet³⁴⁶ ve Mehmet Said Efendiler, Dersim Mebusu Nuri ve Harput Kaymakamı Asım Beylerdir.

Duruşmanın başlamasıyla beraber sanıklardan Bahaeddin Şakir ve Resneli Nazım Beyler hakkında kararname okunmuş on gün için de gelmemeleri halinde emlak ve diğer mallarının haczedileceği ve gıyaben yargılanacağı açıklandı. Vali Sabit ve Harput Kaymakamı Asım Beyler İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş olduğundan onların davaların da ayrıldı. Mebus Hoca Said ve Safved Efendiler ise memleketlerinde bulunduklarından ve gelmeleri uzun zaman alacağından onların da davalarının ayrılmasına karar verildi. Mahkemede bulunan sanıkların kimlik tespitleri yapıldıktan sonra bu kişilerin hakkındaki Tahkik Heyetinin hazırladığı rapor okundu. Raporda

³⁴⁴ Bazı kaynaklarda Mamuretü'l-Aziz Tehcir davasının 30 Temmuz 1919 başladığı belirtilse de dava 20 Temmuz 1919'da başlamıştır.

³⁴⁵ Akın Çelik , *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basınında Tehcir Davaları* , (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , İstanbul 2003 , s.139-141.

³⁴⁶ Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdiriyyeti Asayiş Şubesi (DH.EUM.AYŞ) , 12/13.

Mamuretü'l-Aziz tehciri sırasında Ermeni kabilelerine saldırıldığı, Ermenilerin mallarının alındığı ve yağma edildiği emvâl-i metrûkenin tahrip edildiği ve bu hareketleri yapanların cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir.

4.1.1. I. Duruşma³⁴⁷

Mamuretü'l-Aziz Tehciri Muhakemesi dün Divân-ı Harb-i Örfî saat iki buçukta akd-ı ictimâ' ile Mamuretü'l-Aziz Tehciri'nin muhakemesine mübaşeret olunmuştur. Makam-ı İddia da Müddeî-i Umumi Muavinlerinden Sa'di Bey bulunuyordu. Heyet-i muhakemenin salona vürûdun da hazır bil-muhakeme bulunan maznunlardan Mamuretü'l-Aziz Maârif Müdürü Ferid ve Dersim Mebusu Nuri Beylerin hüviyeti tahkik olundu.

Müddeî-i Umumi Mamuretü'l-Aziz'de vuku' bulan tehcir ve taktîl ifâline Vali Sabit ve Harput Kâymâkamı Asım Beylerin düvel-i i'tlâfına cânibinden mahal-i ahire nakil edildikleri memuriyetimize mevrûd-i mezkure ile anlaşılmış bulunduğundan iâdeleri halinde icâb-ı kanuniyesine bakılmak üzere şimdilik tefrîkine haklarında ahz-ı girift mezkuresi sadr olup memleketlerinde bulunduklarından yerlerine imkan görülemeyen mebusu sabıklarından Mehmet Sa'id ve Mustafa Savfet Efendilerin celb edilme halinde muhakemeye tevdi' eylediler tabi' bulunmasına göre mûmaileyhim dahi diğer mevkufiyetine temadır. Mevkufiyetlerine sebebiyet verilmemek için kezalik davadan tefrîklerine ve Mamuretü'l-Aziz murahhası olup hali kararda oldukları tahkik eden Bahaeddin Şakir ve Nazım Beyler hakkında gıyaben muhakeme icrâsına karar verilmesine talep ederim.

Kararname Sureti

Mamuretü'l-Aziz vilayeti ve Harput kazası Ermenilerin tehciri esnasında vuku' katl ve yağma gerilikten maznun-ı aleyhim olup ba'dehû mesafe hali haklarındaki tahkikatın ikmâli üzerine zaman mütevakkıf olduğundan tefrîk edilen Mahmut Kemal Paşa ve Mamuretü'l-Aziz Polis Müdürü esbakı Reşad İzolu eşrafından Hacı Kaya ve Biraderi Mahmut ve Bulutlu eşrafından Halil, biraderi Bekir Nizamiye Jandarma Yüzbaşısı Kazım ve Jandarma Yüzbaşısı Ethem, Jandarma Mülazımı Mehmet Ali ve Salih ve Mehmet ve Şevki ve Harputlu Hacı Kerim ve bin üç yüz otuz üç senesi Harput Komseri Adı Güzel ve biraderi Mehmet ve Sogiç karyesinden ve Adıyaman

³⁴⁷ İleri, 20 Temmuz 1919 .

karyesinden Bedri Bey ve Valisi Sabık ve Harput Kazası Kaymakamı Sabık Asım ve Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur firari Bahaeddin Şakir ve vilayet-i mezkure İttihat ve Terakki murahhası mesûlu Resneli Nazım ve Mamuretü'l-Aziz heyeti mezkuresi azasından Mamuretü'l-Aziz mebusu esbakı Mustafa Savfet ve Mehmet Sa'id ve Dersim Mebusu Esbakı Mehmet Nuri ve vilayeti mezkure Maarif Müdürü esbakı Ferid Beyler hakkında evrak-ı hukukiyeye bir telgrafi tetkik ve mütâlaa kılındı. Maznun-ı aleyhimden Bahaddin Şakir ve Nazım Beylerin üç yüz otuz bir senesi Memalik-i Osmaniyye'nin bir çok mahallerde vuku' getirilen Ermeni Tehciri meyanın da Mamuretü'l-Aziz vilayeti merkezi ile Harput kazası merkezi mülhakatından ihrâc edilen Ermenileri karadan ba'del-ihrac muhtelif mahallerde Teşkilât-ı Mahsusa efradının Dersim Kürtleri ile civar halkının tespit etmek sureti ile katil ve itlaf ve mallarını yağma etikleri ve maznun-ı aleyhimden Harput Kaymakamı Esbakı Asım Bey'in beray-ı sevk hapishanede tevkif edildiği eşhası hapishaneye giderek vakit vakit darp ve işkence ile saçlarını sakallarını yoldurduğunu ve mevkufun meyanın da Karabet Taşçıyanı işkence ile itlaf eylediğini ve maznun-ı aleyhimden Harput Mebusu Mustafa Savfet Efendi'nin kabilelerin tertibine bil-ıştirâk esna-yı sevk de memur bulunduğu kafileden firar kastiyle ekinlerin içine saklanan bir Ermeni üzerine muhafızları ateş ettirerek itlaf etiğine maznun aleyhimden vilayeti mezkure Vali Esbakı Sabit Bey'in de mezkur vilayet ve mülhakatında tabiyyet ve ihrâc edilen Ermenilerden bir çoğu yollarda itlaf ve malları yağma edildiğine dair i'tilâ' ve vukufu hâsıl olduğu ve vilayet-i memurin idaresi reisi olmak hasebiyle vilayet dahilinde ve bilhassa can ve mal ve ırzın muhâfazası ve emniyet-i asayişin takrîriyle memur ve mükellef olduğu halde hükm-i memuriyetini suiistimal etmek ve Maarif Müdürü Esbakı Ferid Beylerde vilayeti mezkure erkan-ı memuriyetinden olduğu halde kabilelerin tertip ve sevkine ıştirâk ederek halka karşı mezalim vuku'atın hükümetin muvaffakkiyle ika' edildiği zanı vererek teshîl etmek ve Dersim Mebusu Sabıkı Mehmet Nuri Beyinde çiftliğine civar bulunan karyesinde edilip bil-ahire itlaf eyledikleri anlaşılan Ermenilerin karyelerinden ihrâc eyledikleri sırada sevkine memur jandarmalar muvacehesinden sizi Kemikli köye göndereceğim bu köye arpa, ektireceği gibi sözler sarf ederek jandarmaları ika'-ı katle teşvîk etmek suretiyle cinayeti mezkurenin firaren bulundukları suret ceryan vuku' ve şuhut müstemi'sinin ve evrak meyanın da mevcut muhaberât ve şifreli telgraflar muhteviyatı ile anlaşılmış ve bunlardan Bahaeddin Şakir ve Resneli Nazım ve Asım ve Mustafa Savfet Beylerin hareketleri kanun-ı cezayı mülkinin kırk beşinci maddesinin fıkra-yı evvelası delaletiyle yüz yetmişinci ve Sabit ve Ferid ve Mehmet Nuri ve

Mehmet Sa'id Beylerin hareketleri kanun-ı cezasının kırk beşinci maddesinin fıkra-yı râbî'si delaletiyle kezalik yüz yetmişinci maddesine muvafık-ı if'âl cinayetten bulunmuş olduğundan kısmen muvafık görülen iddia ve cahil ol suretle Divan-ı Harb-i Örfide lüzum-ı mahkeme ve ithamlarına mütevakkıf karar verildi. Ba'dehû Müddeî-i Umumi teşri' davaya kıyamla:

Müddeî-i Umumi

Efendim mahkemelerinin icrası karargir olanlardan Bahaeddin Şakir Bey'in Divan-ı Alilerinde netice olmak üzere bulunan diğer efâl-i cürmiyyesi mevcuttur ki tevhîd ceza kaidesine tevkîfen ve maslahatın teshîli esasına müsteneden bu davadan tefrîkiyle diğer dava ile tevhîd-i lüzumuna ve kararı Nazım Bey'in Mamuretü'l-Aziz ve mülhakatından tehcir olunan Ermeniler kafilesine Kürtleri teslît ederek mezkure-yi imha ve hazır bil-muhakeme Ferid Bey'in kafile tertibiyle iştîrak ve hükümetin şu teşkîl tehcire inzimâm olduğu fikrinin izhân ahaliyi bilakis Nuri Bey'in sevk olunan kafileleri tehdit ve jandarmaları katle teşvîk etmek suretiyle ifâl oldukları evrak-ı tahkikiye mündericatı ve bu bâbdaki telgrafnameler muhteviyatı ve şuhudun alel-dercât ihbarâtıyla anlaşılmakta bulunduğundan ol vechle icrâ-yı muhakemelerini talep ederim. Maarif Müdürü Ferid Bey'in dışarı çıkarıldığı ve Nuri Bey isticvâb edildi.

Nuri Bey'in ifadatı

Ermenilerin tehcirleri sırasında daire-yi intihabiyem de bulunuyordum. Hükümet ilan etti bir müddet tebeyyün etti bu esnada herkes hazırlandı ve hükümet memurları vasıtasıyla kafile kafile sevk edildi bizim vilayetin hududu dahilinde tehcir edilen Ermenilere fenalık vakı' olmadı. Yalnız Diyarbakır'da kafilelere taarruz ve tecavüz edildiğini haber alıyorduk. Bir de giden kafilelerden dokuz kişinin kafileden bil-tefrîk katl edildiğini işitmiş ve vali bey keyfiyetinden haberdar etmiş idim. Vali de aynı şeyi kendisinin de haber aldığını söyledi tahkikat yapıldı mesele tahkik edildi. Şâyândan ibaret kaldı. Ermeniler götürebilecekleri kadar eşyayı yanlarına alabiliyorlardı. Geri kalan emval ve emlak ve eşya teşkil edilen komisyonlar tarafından teslim alındı ve muhafaza edildi. Komisyonlar ve vezaif-i fer'iyyeleri ve failleri hakkında ma'lûmât tamam bu kadar efendim tehcirin müddeti devamınca merkezde bulundum katiyen harice çıkmadım ben tehcire müdahale etmediğim gibi bilakis bir çok Ermeni bu tehcirden tahallüse çalıştım bu da bir çok namuslu adamların hükmündeki şahadetleriyle sabit olacaktır dedi ve dışarı çıkarıldı. Ba'dehû Maarif Müdürü Ferid Bey çağrıldı.

Ferid Bey'in ifadatı :

322-326 kadar Mamuretü'l-Aziz'de bulundum. Maarif müdürü idim. Otuz gün kadar esir-i firâş³⁴⁸ idim. Sonra kalktım hem tebdil-i heva itmek hem de mektebi teftiş etmek üzere Dersim'e gitmiştim. Avdetimde tehcir-i hitâm bulunmuştu. Binâen aleyh tehcir hakkında müşâhedatım ve ma'lûmâtım yoktur. Yalnız mesmuata nezaren hükümet bir müddet ta'yin etmiş. Bu müddet enkazasında hükümet memurları ve istasyonla kafil kafil sevk edilmişlerdir. Bu kafileler Diyarbakır'a Malatya'ya sevk edilmişlerdir. Diyarbakır ve Malatya'ya giden kafilelerden birer danesini fenalığa ma'rûz kaldığını işitim güya vali bu kafilelerden sekiz dokuz kişiyi tefrîk ettirir bu fenalığı işitim İttihat ve Terakki Cemiyetine üç yüz yirmi beş senesinde intisâp ettim Mamuretü'l-Aziz'deki kalıp Balkan Harbinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti azalarına faaliyet olamıyordu. Ba'zen ma'lûlin gazete tahsis ediliyor bazen komisyonlara ita' ediliyordu. Muhakeme cumartesi günü saat üçe ta'lik edildi.³⁴⁹

4.1.2. II. Duruşma³⁵⁰

Müdde-i Umumiye iddianamesi Heyet-i Tahkikiye'nin kararnamesi maznunlar ne diyor?

Divan-ı Harb-i Örfi Zeki Paşa'nın taht-ı riyâsetinde ictimâ' eden Mamuretü'l-Aziz tehcirinde müdahildar olmakla maznun Mamuretü'l-Aziz Maarif Müdürü Sabıkı Ferid ve Dersim Mebusu Sabıkı Nuri Beylerin muhakemelerine mübâşeret eylemiş ve Müdde-i Umumi Muavini Sa'di Bey ifâdâtta bulunmuştur. Mamuretü'l-Aziz'de vuku' bulunan tehcir ve tenkîl ifâ'line iştirâk ettikleri iddiasıyla mahkemeye sevkleri karargir olan Vali Sabit ve Harput Kaymakamı Asım Beylerin düvel-i i'tlafa mahal-i ahire nakil edildikleri memuriyetimize mevrûd mezkure ile eklenmiş bulunduğundan iadeleri halinde icâb-ı kanuniyesine bakılmak üzere şimdilik tefrîkine ahz kuvvet-i mezkuresi sadr olup memleketlerine bulunduklarından celplerine imkan görülmeyen mebus-ı sabıklarından Mehmet Said ve Saffet Efendilerin elde edilmeleri halinde mahkemeye tevdî'leri bulunmasına göre mumaileyhanın dahi diğer mevkufiyyetin temadı mevkufiyetlerine sebebiyet verilmemek için kezalik davadan tefrîklerine ve

³⁴⁸ Yatalak, Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2006, s.261.

³⁴⁹ İleri, 20 Temmuz 1919.

³⁴⁹ İleri, 30 Temmuz 1919.

Mamuretü'l-Aziz murahhas olup hali fırarda oldukları tahkik-i ba'del-izn Şakir ve Nazım Beyler hakkında gıyaben mahkeme icrâsına karar verilmesine talep ederim buna müteakip anıda münderic heyet-i ithama kararnamesi okundu:

Mamuretü'l-Aziz ve Harput kazası Ermenilerin tehciri esnasında vuku' bulan katl maznun-ı aleyhim ba'dehû mesafe hasebiyle haklarında tahkikatın ikmâli üzerine zamana mütevakıf olduğundan tefrîk edilen Mahmut Kemal Paşa Mamuretü'l-Aziz Polis Müdürü Esbakı Reşat İzolu eşrafından Halil ve Biraderi Bekir ve Jandarma Yüzbaşı Kazım ve Jandarma Yüzbaşı Ethem ve Jandarma Mülazımı Mehmet Ali ve Salih ve Mahmut Şevki ve Harputlu Hacı Kerim ve üç yüz otuz bir senesi Harput Komiseri Adı Güzel ve biraderi Mehmet ve Hugiç karyesinden Şahudi ve Adıyaman kariyesinden Bedri Bey ve vilayet-i mezkure Valiyi Sabıkı Sabit ve Harput kazası Kaymakam-ı Sabık-ı Asım Teşkilat-ı Mahsusa memur firari Bahaeddin Şakir vilayet-i mezkure İttihat ve Terakki murahhası firari Resneli Nazım Mamuretü'l-Aziz heyet-i merkeziyesi a'zâsından Mamuretü'l-Aziz Mebusu Esbakı Mustafa Safvet ve Mehmet Said, Dersim Mebusu Esbakı Mehmet Nuri Vilayeti mezkure Maarif müdürü Esbak Ferid Beyler haklarında ceryan eden evrak-ı tahkikiye ve tefrîatı ve mütalaa kılındı. Maznun-ı aleyhinden Bahaeddin Şakir ve Nazım Beylerin üç yüz otuz bir senesi ve Memalik-i Osmaniye'nin bir çok mahallerin de vuku' getirilen Ermeni tehciri meyanın da Mamuretü'l-Aziz vilayet merkezi ve mülhakatı ile Harput kazası merkez ve mülhakatından ihrâc ve tabiiyet edilen Ermenileri karadan ba'del-ihrâc muhtelif mahallere Teşkilat-ı Mahsusa efradını ve Dersim Kürtleri ile civar kura halkına teslît etmek suretiyle katl ve itlaf ve mallarını yağma ettirdikleri ve maznun-ı aleyhinden Harput Kaymakamı Esbakı Asım Bey'in beray-ı sevk hapishanede tevkîf ettiği eşhasın hapishaneye giderek vakit vakit darp ve işkence ile saçlarını sakalarını yolduğu ve mevkufin meyanından ve Garabet Taşçıyan'ın işkence ile itlaf eylediğini ve maznun-ı aleyhinden Harput Mebusu Safvet Efendi'nin dahi kafiyelelerin tertibine bil-iştirak esna-yı sevk de memur bulunduğu kafileden firar kastıyla ekinlerin içine saklanan Ermeni efradı üzerine muhafızlara ateş ettirerek itlaf ettirdiğini maznun da aleyhimden vilayet-i mezkure Vali-yi sabıkı Sabit Bey'in Merkez vilayette mülhakatından teyminde ve ihrâc edilen Ermenilerden bir çoğunun yollarda i'tlaf ve malları yağma edildiğine dair vuku' hasıl olduğu ve vilayete me'murin idaresi reisi olmak hasabiyle vilayet dahilinde bil-cümle can ve mal ve ırzın muhafazası emniyet ve asayiş tâkriri ile me'mur ve mükellef bulunduğu mahalde hüküm memuriyeti isti'mâl etmek ve Maarif Müdürü Esbakı Ferid

Bey'in de vilayet-i mezkure erkan-ı me'murinden olduğu halde kafilelerin tertip ve sevke iştirâk ederek halka karşı mezalim ve hükümetin muvaffakiyetiyle edildiği zannı vererek teshîl etmek ve Dersim Mebusu Sabık Mehmet Nuri Bey'in de çiftliğine civar bulunan Solven'in Kariyesinde edilip bil-ahire itlaf ettikleri anlaşılan Ermenilerin kariyelerinden ihrâcedildikleri sırada sevkine memur Jandarmalar muvacehesinde sizi Kemikli köye göndereceğim , bu köye arpa ektireceğim gibi sözler sarf ederek Jandarmaları ika' etmek suretiyle cinayeti mezkurenin ika'da fer'an müdahil bulundukları suret ceryan vuku' ve şuhût ve şehadâtı ve evrak meyanında muhaberat ve şifreli telgraflar muhteviyatı ile anlaşılmış ve bunlardan Bahaeddin Şakir ve Dersimli Nazım ve Asım ve Mustafa Saffet Beylerin hareketleri kanun-ı mülkiyenin kırk beşinci maddesinin fıkra-yı ra'bisi delaletiyle yüz yetmişinci ve Sabit ve Ferid ve Mehmet Nuri ve Mehmet Said Beylerin hareketleri kanun-ı mezkurenin kırk beşinci maddesinin fıkra-yı ra'bisi delaletiyle kezalik yüz yetmişinci maddesine muvaffık ifaal cinayetten bulunmuş olduğundan kısmen muvafık görülen iddia vechle ol surete Divan-ı Harb-i Örfide lüzum muhakemelerine mütevakıfen karar verildi.

Bundan sonra Müdde-i Umumiye Muavini Sadi Bey ber-vech anı teşri' davada bulundu:

Muhakemelerinin icrâsı karârgir olanlardan Bahaeddin Şakir Bey'in Divan-ı Alilerinde netice olmak üzere diğer efâl-i cürmiyyesi mevcutturki tevhîd ceza kaidesine tevfi'kan ve maslahatın teshîl esasına müstendan bu davadan tefrîkiyle diğer davaları ile tevhîd-i lüzumuna ve firari Nazım Bey'in Mamuretü'l-Aziz ve mülhakatından tehcir olunan Ermeniler kafilisine Kürtleri teslît ederek kfileyi mezkureye imhâ ve hazır Ferid Bey'in kfile tertibine iştirâk ve hükümetin şu teşkîl tehciire muvaffakiyeti fikrinin ezhân ahaliye ve Nuri Bey de sevk olunan kafileleri tehdit ve jandarmaları kanla teşvîk etmek suretle ifâl oldukları evrak-ı tahkikiye mündericanı ve bu babda ki telgraflar muhteviyatı ve şuhudun aled-derecât ihbaratı ile anlaşılmakta bulunduğundan evvelce icrâ-yı muhakemelerini talep ederim dedi. Bunun üzerine Ferid Bey, dışarıya çıkarılarak Nuri Bey Reis Paşa tarafından sorulan suallere anıdaki cevapları verdi. Ermenilerin esna-yı tehcirlerinde Mamuretü'l-Aziz de idim. Dahiliye Nezaretinden verilen emir üzerine hükümet tehcir muamelatına başladı. Ermenilerin bulundukları yerler muhallâta tefrik olunarak üzgün kfile ile sevk edildi. Benim bir memuriyetim yoktu. Vasıta-yı icrâiyesi polis müdürü jandarma kumandanı idi. Kafileler çokluk çocuklarıyla beraber gidiyordu kafilelerin miktarı muhtelif idi.Üç yüz, beş yüz, bin

kişilik kabileler vardı vilayetimiz civarında bir iki fenalıktan başka bir şey olmadı. Yalnız Diyarbakır'a giden kabilelerin imhâ edildiğini işitiyorduk imhâ şayiası üzerine bendeniz vali nezlinde teşebbüsatta bulundum kabile memurları hiçbir şey olmadığını söylediler. Şayanın nereden çıktığını bilemiyorum tehcir edilenler kabil-i nakil eşyalarının da birlikte götürüyordular. Hanelerinde bıraktıkları eşya bir komisyon vasıtasıyla satıldı. Komisyondan ika'yı vazife ettiği zaman orada değildim. Tehcirden üç ay sonra İstanbul'a geldim. Esasen tehcir benim içtihadıma mugayir idi. Ben çiftliğimde maa aile iki yüz Ermeni sakladım dedi ve bundan sonra Nuri Bey dışarıya çıkarılarak Ferid Bey geldi. İfadatta bulundu. Mamuretü'l-Aziz'de maarif müdürü idim. Ve esna-yı tehcirde orada idim lakin rahatsız bulunduğum cihetle Dersim'e gitmiştim. Tehcir edilenlerin bir kısmı Malatya diğer kısmı Diyarbakır'a sevk olundu yollarda kabilelerin fenalığa uğradığını işitim Malatya'ya giden kabilelerden birisinden Vali Bey'in emri ile dokuz kişiyi geri çevirmiş ve yollarda itlaf etmişler neden itlaf edildiklerini hükümet biliyor ben alakadar olmadığım için bilmiyorum İttihat ve Terakki Cemiyetine üç yüz yirmi beş senesinde dahil oldum. Lakin Balkan Harbinden sonra orada İttihat ve Terakki Cemiyeti kalmamış. Tehcir edilenlerin eşyaları ziyana uğramadan satıldı dedi. Ve muhakemeye cumartesi günü saat üçte devam olunmak üzere celseye hitam verildi.³⁵¹

4.1.3. III. Duruşma³⁵²

Mamuretü'l-Aziz Tehciri Muhakemesi Divân-ı Harb-i Örfi dün ba'dez-zeval saat üç buçukta Reis Zeki Paşa'nın taht-ı riyâsetinde bil-ictimâ' Harput tehcirinde alakadar olmakla maznun bulunan Dersim Mebusu Nuri ve Harput Maarif Müdürü Ferid Beylerin muhakemesine devam edilmiştir. Makam-ı İddiâ' Muavinlerinden Sa'id Bey ve müdafaa mevkinde dahi Dava Vekili Yorgaki Eftimyadi Efendi bulunuyordu. Evvela şahit sıfatıyla celb olunan Altıncı Ordu Kumandan Celil Paşa tahlîf olunmaksızın istimâ' edildi.

Celil Paşa'nın ifadesi:

Beylere tevkifhaneden tanırım. Harput'ta gitmediğim gibi kendilerini başka bir mahalde de görmedim. Harput mıntıkasına dair hiçbir ma'lumatım yoktur. Ve bendeniz böyle bir tehcir ve muâmeleden dahi haberdar değilim. Zannederim tevkifimden evvel

³⁵¹ Sabah , 30 Temmuz 1919.

³⁵² Sabah , 3 Ağustos 1919.

ettiği beragata vermiş ve orada tefsîl etmişim. Süleyman Askeri Bey , Onur Paşa'dan bu babda emir almış yani Teşkilat-ı Mahsusa'nın tanzimi tekrar etmiş. Ben o zaman merkez kumandaniydim. Süleyman Askeri Bey'e askerliğe müteallik hususatta azami derecede muâvenet için emir almıştır. Bunlar harpte ordunun gerisinde her hangi bir tecavüz ve taarruzu men' müdâfaa edecektim. Ve mesele Kafkasyalılar Kafkas cephesinde felan bulunacaktı. Basra'nın sukutu sırasında bunlar bir tabur halinde Arabistan'a gönderilmişti. Teşkilat-ı Mahsusa Cemiyetiyle, Merkez-i Umumiye'nin hiçbir alakası yoktu yalnız Atıf Bey felan zevat şahsi olarak Süleyman Askeri Beyle beraber çalışmışlardı Süleyman Askeri Bey Sivas ve Halep üzerinden kaçarak Osmancık Taburu namını verdiği bu taburu Basra'ya götürmüştü. Hüsameddin Efendi, Muhtar Efendi felan Nuri Osmaniye'de bir hanede bu işlerle meşgul oluyordu. Hatta bir iki defa bende oraya gitmişim. Ben Irak'a gittiğim zaman Süleyman Askeri Bey'in taburunu esir olmuş buldum esasen Askeri benden iki buçuk sene sonra Irak'a gitmişti. Bunları ben istihdam etmedim Resneli Nazım ve Bahaeddin Şakir Beylerin bu babda ne gibi alakaları olduğunu hiç bilmem bunların işleri mesele-i merkez kumandanlığının icmâlinde olarak yapılıyordu dedi ve gitti. Ba'dehû Vali Tahsin Bey çağrıldı ve bila tehlîf istimâ' olundu.

Tahsin Bey'in ifadesi:

Ermeni tehcirin de Erzurum'da idim. Dahiliyeden aldığım emir üzerine bu tehcir yapılmıştır. Emri aldığım zaman bir çok mütalaa ile bu tehcirin adem icrâ'sını yazdım o zaman ordu Sarıkamış Harbi ile meşguldü. İtirazım muhakkak görülmedi ve tehcir yapıldı. Bunların emval ve eşyası bir komisyonun nezaret ve siyasetine tevdi' olundu emval-i ticariye bankaya yatırıldı nakit ve mücevherat hesabının kendi mühürleri ile memhur olunduğu halde kendileri tarafından bankaya teslim ettirildi. Kafileleri sevk için mütemadiyen istimhâl ediyordum sağda solda bazı vukuâtın tahtisi haber alındı bu tehcirin şan-ı devlet ve millet ile kabil te'lif olmayacağını müteessir bir lisan ile yazdım asıl yan kesiciler yol kesiciler Dersimde bunların başı da Veli Ağa namında birisi idi. Diyarbakır Valisi Sabit Bey bu bab da bendenize işarete bulunmadı hatta kendisi sevkıyatı Malatya tarîkiyle yapmaya karar vermişti. Bu uygunsuzluklar en ziyade Dersim havalisinde yapılıyordu bunu duyuyorduk Teşkilat-ı Mahsusa hakkında bir Malumâtım yoktur bendeniz bunlardan derdest edebildiklerimi mevki' müstahkem kumandanı Paşa Hazretleri delaletiyle Divan-ı Harbe vermişim. Gayet seri' bir surete tecziye ettirdiler. İlk Teşkilat-ı Mahsusa münhasıran Harp için teşkîl edilmiş ve bunların

cidden fedakarlık görülmüştü bunlar muntazam kuvvetler idi. Ordunun emrinde hareket ediyorlardı. Bil-ahire Bahaeddin Şakir Beyin (Teşkilat-ı Mahsusa Reisi) imzasıyla bazı telgraflar geliyordu fakat bunun mevcûdiyyetini şeklini bilmiyorum. Bir isimden ibaretti Harput'tan tehcir edilen Ermeni kabilelerindeki miktarını bilmiyorum. Bahaeddin Şakir Bey Bâb-ı Âli'den bir şifreyi haiz idi ve şifresi de vardı ve bunlarla muhâberâta bulunuyordu. Maznun Ferdi ve Nuri Beyleri hiç tanımam dedi. Mütakiben Mir Alay Tosun Bey iddiâ-yı şuhudet etti ve bu zat dahi tahlif edildi.

Miralây Tosun Bey'in İfadesi:

Maznun olan bu beyleri tanımıyorum Teşkilat-ı Mahsusa'nın Harbiye Nezaretine merbûtunu biliyorum bunların efrâdı o zaman merkez kumandanlığı civarında çadırlarda ikamet ediyorlardı ta'lim ettiklerini görmedim Süleyman Askeri Beyle Basra ve Kafkasya cephelerine gönderildiğini işitmişim. Bunların ne miktarla tahsis edildiğini bilmiyorum yalnız Bulgar Cephesi'nin bozulmasını müteakip Bandırma'dan Gelibolu'ya gitmişim. Orada bunların hidematından istifade edileceğine kani' olmuşum. Bendeniz son zaman da Umur-ı Şarkıye Müdürlüğü dahi yaptım fakat bu memuriyetim dokuz gün kadar temadı etti. Teşkilat-ı Mahsusa hakkında hiçbir malûmât istihsâl edemedim esas vazifelerinin propaganda ibaret olduğunu zannediyorum dedi ba'dehû muhakeme salı gününe ta'lik olunarak muhakemeye hitâm verildi.³⁵³

4.1.4. IV. Duruşma³⁵⁴

Divân-ı Hârb-i Örfî dün zevali saat üç buçukta Reis Zeki Paşa'nın riyâseti altında ictimâ' Mamuretü'l-Aziz tehciri muhakemesi devam etmiştir. Makâm-ı iddiâ Sa'di Bey ahz etmiş idi. Evvela maznunun mevkinde Maarif Müdürü Ferid ve Dersim Mebusu Mehmet Nuri Beyler bulunduğu halde şahit Kaymakam Hüsameddin Bey celb ve alel-usul tahlîften sonra sorulan sualler cevaben:

Kendisi Teşkilat-ı Mahsusa'ya mensup gibi sonradan tasfiyeye memur olduğunu Teşkilat-ı Mahsusa'nın ve hidet-i İslamiye'ye vücuda getirmek için bir millet olduğunu ve Süleyman Askeri Bey ile Merkez Kumandanı Celil Bey ve bil-ahire Cevat Bey'in bu mesai ile iştigal ettiğini Teşkilat-ı Mahsusa'nın bil-ahire Umur-ı Şarkıye idaresine istihale ettiğine Teşkilat-ı Mahsusa'nın bidayet teşkilinde yani Süleyman Askeri Bey ve

³⁵³ İleri , 3 Ağustos 1919.

³⁵⁴ İleri , 6 Ağustos 1919.

Celil Bey ki şimdi Paşadır zamanın da Atıf, Nazım, Bahaeddin Şakir ve Rıza Beylerin sivil oldukları halde Teşkilat-ı Mahsusa'ya dahil olduklarını fakat bu sivillerin umur-ı askeriye ile değil umur-ı askeriye'yi teshîl eden sair işlerle meşgul olduklarına Bahaeddin Şakir Bey'in harbin istidâsında Ardahan tarafına hücum eden gönüllü kıtanın kumandasında bulunduğunu hatırladığını zannettiğini Ermeni tehciri ile bu Teşkilat-ı Mahsusa'nın alakadar olmadığını zannettiğini çünkü Teşkilat-ı Mahsusa'nın Adana askeri bir teşkilat olduğunu ve o teşkilâtın pek muntazam asker gibi gönüllülerden ibaret olduğunu tehcir esnasında yine kendisinin Der-sâadet vazife-i müdafaasını ifa' ile meşgul olduğunu söyledi ve salondan çıkarıldı.

Ba'dehû şahit Miralay Nasuhi Bey celb ve ba'dehû maznunları tanımadığını tehcir esnasında Mamuretü'l-Aziz'de değil Bitlis'te bulunduğunu söyledi. Ve Bitlis tehcirine ait bir çok hikâyet ve ifâdât da bulunarak iş bu tehcirdeki taktile Jandarma Kumandanı Binbaşı Faik Bey sebep olduğunu söyledi ba'dehû Müdde-i Umumi'nin talebi üzerine şahit Nasuhi Bey izaha başlayıp Binbaşı Faik Bey'in o zaman Mamuretü'l-Aziz Divân-ı Hârbince muhakeme edilerek berâat kazandığını işittiğini Bitlis vali vekili ve mektupçu olan zatın da Mustafa ve Asaf Bey bir zat olup mumaleihin pek tembel ve menfaatçi bir zat olduğunu söyledi. Ba'dehû Vekil-i Müdafaa Yorgaki Efendi söz alarak iki celsedir böyle esas davaya taalluk olmayan mesele hakkında Şuhut istimâ' olunuyor esas meseleye taalluk eden mesele için şühûd istimâ' edilsin esasen Müdde-i Umumilikde bu fikirdedir dedi. Reis Paşa da esasen bizde o fikirdeyiz muhakemeye çarşamba günü saat üçte devam ederiz sözleri ile celseye nihayet verdi.³⁵⁵

4.1.5. V. Duruşma³⁵⁶

Divân-ı Hârb-i Örfi dün saat dörtte reis Zeki Paşa'nın riyâseti altında ictimâ' etmiş ve Mamuretü'l-Aziz tehciri mesâilden dolayı Dersim Mebusu Mehmet Nuri ve Maarif Müdürü Ferid Beyler'in muhakemesine devam edilmiştir. Müdde-i Umumilik makamında Sa'di Bey bulunmakta idi. Evvela şahit Corcis Efendi istimâ' alel-usul tahlitten sonra sorulan suallere cevaben yalnız Maarif Müdürü Ferid Bey'i tanıdığını tehcir esnasında Harput'ta bulunduğunu Ermeni kafileleri sevkyâtına memur olanlar için de maznunenin de bulunup bulunmadığını bilmediğini kendisi saklandığından bir şey yapamadıklarını söyledi ba'dehû Agavni ve Margaret nam iki şahide daha çağrıldı

³⁵⁵ Alemdar , 6 Ağustos 1919.

³⁵⁶ Alemdar , 21 Ağustos 1919.

ise de icâbet etmemiş bulunuyordu bunun üzerine polis müdüriyetinden mevrûd olup Agavni'nin ikametgahı bulunduğu esnada mezburenin firarından bahis olan tezkere Zabit Katibi Şefik Bey tarafından karâin edildi. Margaret Hanımında bulunamadığına dair diğer tezkere okundu mütalaası sorulması üzerine Müdde-i Umumi'nin ayağa kalkarak her ikisinin de aranıp bulunmasına ve bu suretle tahkikken bulunup bulunamayacakları imkanının anlaşılmasını talep etti ba'dehû Vekil Yorgaki Efendi aldığı müsaade üzerine söze başlayarak Margaret namıyla ait tahkikiye ifâdat da bulunan kadının tahkiki Margaret olmayıp Margaret ismini nam-ı müsteâr edeceğini ve bu kadının birkaç kişi tarafından bu suretle getirilerek heyet-i tahkikiye ifadesini verdirdiklerini bunun da Margaret'in bunca tahrîbâtına ve bulunamaması ile sabit olmadığını Margaret'in bulunması mevcut olmadığını hakiki Margaret'in el-yevm Harput'a bulunup evrak-ı tetkik edilirse Mehmet Nuri Bey'in işarete bulunduğu anlaşılacağı telgrafta Mehmet Nuri Bey'in bir çok Ermenileri ve tahlîs etiğini mezkur olduğunu Agavni'ye önünde müvekkillere halinde bir az ol istimâ' edilen şahit menzelesinde beyânatta bulunduğu binaenaleyh bu iki şahide yüzünden müvekkillerin temadi mağduriyetine miran verilmesinin doğru olmadığını hakikatin anlaşılmasını müvekkillerinin ne gibi iftirâ'larla maznunun sandalyelerine oturduklarını bu gerisi adalette tezahür etmesini kendilerini istediklerini söyledi ve mahkemede yevmi ahire ta'lik edildi.³⁵⁷

4.1.6. VI. Duruşma³⁵⁸

Divân-ı Harb-i Örfi dün ba'dez-zeval saat üçte reis Zeki Paşa'nın taht-ı riyâsetinde bil-ictima' Mamuretü'l-Aziz tehcirinde alakadar olmakla manzun Dersim Mebusu Nuri ve Harput Maarif Müdürü Ferid Beylerin muhakemeleri devam etmiştir. Hey'et hakimenin muhakeme salonuna vürudu üzerine şahitlerden Mîr-livâ Tevfik Paşa muhalifen istimâ' olundu.

Tevfik Paşa'nın İfadesi:

Üç yüz otuz bir tarihinde Mamuretü'l-Aziz kolordu kumandan vekaletiyle ahz asker riyasetine ta'yin edilmiştim. Muvâsalatımdan bir müddet sonra Ermenilerin tehciri hakkında bir emir geldiğini ve Ermenilerin hazırlanması için tebligat icrâ' edildiğini işitmiştim. Bendeniz bu babda Harbiye Nezaretinden hiçbir emir tebliğ

³⁵⁷ Alemdar , 21 Ağustos 1919.

³⁵⁸ Alemdar , 26 Ağustos 1919.

etmemiştim. Mesmuâtıma nezaren tehcir edilen Ermeniler kabile kabile jandarmalar tarafından sevk ediliyorlardı. Bu sevkıyâta memurin mülkiyeden veya hariçten bazı eşhasın müdahale ettiklerini işitmedim bilmiyorum. Bu babda işittiklerimde şâyân değildir. Kimlerden işittiğimde tahattur edemiyorum. Maarif Müdürü Ferid Bey orada gayet muhterem tanınmış bir zat idi. Bu gibi mesele ile derece-yi alakasını bilemem ve bir ümit etmem dedi. Ba'dehû şahit Agavni ber-vech ana istimâ' edildi.

Agavni ifadesi:

Maznunları tanımam. Esna-yı tehcirde Harput'ta idim. Dellâl çağrılmak suretiyle tehciri ilan etmişlerdi yevm-i maiyetinde kabile kabile Ermenileri jandarmalarla gönderdiler. Üçüncü kabilede bende Malatya'ya kadar gönderilmiştim. Biz Malatya'ya kadar mâşiyen çünkü yolda hayvanlarımızı almışlardı. Memleketten uzaklaşınca kadar hiçbir şey yapmıyorlardı sonra yolda hayvanlarımızı felan alıyorlardı bu babda isim ve şahıs ta'yin edemem dedi ve gitti. Bundan sonra şahit sıfatıyla celp olunan Margaret istimâ' edildi.

Margaret 'nin ifadesi:

Mehmet Nuri Bey'i tanırdım. Köyün Beyidir. Ferid Bey'i tanımam köyde de tehcir yapıldı. Evvela erkekleri ve sekiz gün sonrada kadınları gönderdiler birkaç erkek ve kadın kalmıştı biz de kalmak için mürâaat ettik fakat Mehmet Nuri Bey kocalarınızın yanına gideceksiniz dedi. Bizi jandarmalarla sevk etmişlerdi. Ben Urfa'ya kadar gittim ve Urfa da sekiz ay kaldım orada beni bir mühendis hizmetçi, olarak almıştı ismi Hüseyin Avni Beydir. Kendisi şimdi burada yoktur dedi müteakiben şahit Kaspar Efendi celp edildi

Kasbar'ın ifadesi:

Ferid ve Nuri Beyleri hiç tanımam. Tehcir esnasında bendeniz İstanbul'da idim oraya ait olan işleri semâen biliyordum. Esasen bendeniz müştekiyim burada iddiâ-yı şahadet eden şahitleri mahkemeye ben ibraz ve sevk ettim bunlardan başka daha birçok şahitlerde vardır. Bunlar esna-yı tehcir de Harput'a bulunup da bil-ahire buraya gelmiş olanlardır.

Nitekim biraz ol huzur-ı alinizde şehadet eden iki kadın dahi mağdurlardandır. Dedi bu sırada Nuri Bey'in Vekili Müdâfaa Yorgaki Efimyanidi kıyâm ederek Paşa Hazretleri müsaade buyrulursa şu noktada bir şey arz edeceğim. Efendinin bahis ettiği kadınlardan birisi olan Margaret mürettep bir kendi köyünü böyle bilmez bu kadının muhakeme-i devletlerine sureti sevkini işte şu ve bil-ahire arz ve esbap edeceğim dedi vekil müdâfaanın şu iddiâsıyla çar olan Kaspar Efendi sözüne devam ile efendim Harput'a İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup sekiz kişilik bir heyet teşkil ederek bunlar katl-i yağmayı gasp ve garâtı tertip ve bu mukarriratı imza etmişler tabi' bu heyet mecrumdur bu kitle mecrumi meyanında Nuri Beyde dahil etmiş benim sözlerim böyledir. Binâen aleyh vekil efendinin böyle mecrun kitlesinde dahil olan bir adamı müdâfaaya kıyâm etmesi muvafık değildir. Şâyân teessüftür. (Reis Paşa bunun bir hakk-ı kanununu olduğunu îzâh ve ihtâr etmiştir.) daha şahitler ve hatta fazla ve mühim ma'lûmât sahibi olanlarda varsa da bunların Harput'a akraba ve ta'ifada vardır orada Türkler tarafından kendilerine bir fenalık yapılır diye korkarak mahkemeye gelmiyorlar bunlarda Nuri Bey'in vaktiyle kendilerine üç Ermeninin mürâcaâtla para istediklerini ve bu suretle düçar-ı tehdit olduklarını beyan etmişlerdi Nuri Bey'in der-destinden iki gün evvel ben Dahiliye Nezaretine istidâ' ile mürâcaât etmiştim. Bunun üzerine tevkîf edildiler dedi. Ba'dehû makam-ı riyâsetinden mahkemenin önümüzdeki cumartesi günü tatbik edildiği tebliğ ve hitâm-ı mahkeme tefhîm olundu.³⁵⁹

4.1.7. VII. Duruşma³⁶⁰

Es'ad Paşa'nın taht-ı riyâsetinde Aza İhsan, Mustafa Kerimi, İsmail Hakkı Paşalarla Miralay Süleyman Şakir Beyden müteşekkil Divân-ı Hârb-i Mahsus-ı Örfî dün ba'dez-zeval saat ikiyi yirmi geçe in'ikat ederek Mamuretü'l-Aziz Tehcirine ait muhakeme devam etmiştir. Makam-ı İddiâ Müddeî-i Umumi Şevket Bey ve müdâfaa mevkiinde dahi Vekil Yorgaki Efendi mevcuttu. Heyet-i hakimenin vürûdu üzerine şahit sıfatıyla, İzmit Posta ve Telgraf Müdürü Asaf Bey celp edildi Dersim Mebusu Mehmet Beyle Karabet Sıhriye olmak itibarıyla bil-ihtilaf talep olunmakla ol-vech ile ifadesine mürâcaât edildi.

Şahid Asaf Bey'in ifadesi:

³⁵⁹ Alemdar , 26 Ağustos 1919.

³⁶⁰ Alemdar , 23 Teşrinievvel 1919.

Ferid Bey'i tanırım. Fakat Dersim Mebusu Mehmet Bey eniştemdir. İzmit'ten telgrafi ben keşide ettim. Mamuretü'l-Aziz Tehcirine vukufum itibariyle şahadetime mürâcaât edilmesini istirhâm etmiştim. Tehcir (331) senesinde idi. Ermenilerden komiteye mensup olanları hükümet tevkîf etti. Bir çok bomba ve silaha derç edildi. Ba'dehû Ermeniler kısım kısım Malatya, Diyarbakır'a sevk edildi. Esasen Urfa'ya gönderileceklerdi. Komiteye mensup olanları tefrîk etmişlerdi bunlar mevkuf bulunduruldu ve diğerleri tehcir edildi. Merkez vilayette yolsuzluğa delalet eden hiçbir şey vuku' bulmamıştır. Bunların muhâfaza ve sevkine jandarmalar memur idi. Jandarma Alay Kumandanı Bin Başı Osman Bey namında bir zat idi. İttihat ve Terakki'ye 325 senesinde intisâp ettim ve nispetimi Balkan Harbine kadar muhâfaza ettim. Harput da murahhas vesaire yok idi. Son zamanlar da Nazım Bey namında bir müfettiş gelmişti. Mehmet Ali Bey'i tanırım. İstanbul'da bulunduğum zaman da kendisi ile daima görüşürdüm. İzmit'e gitmezden evvel Hürriyet ve İtilaf Kulübünde kendisini görmüştüm. Zeynelabidin Efendiyi ziyaret için gitmiştim o sırada Ali Beyi gördüm. Fakat hiçbir mütalaada bulunmadım. Esna-yı tehcir de Mehmet Bey Harput'ta idi. Tehcire karışmadı bilakis birkaç yüz kişiyi çiftliğinde saklamıştı. Fakat ne miktarla ne maksatla sakladığını bilemem Mebus olanlar tabi İttihat ve Terakki'ye mensubiyeti icâbet ederdi. Eniştem Mehmet Bey de mensup idi. Heyet-i merkeziye a'zaları hakkı bir vaziyete bulunuyorlar. Bu cihetle bunların kimlerden ibaret olduğunu bilemiyorum. Ermenilerden mevkuf olanlar Divan-ı Harbe verildi fakat orada ber ceza görülmeksizin tehcir edildiler. Tehcir edilenlerin soyulduklarını bilmem tevkifhanede işkence edildiğini işitmedim dedi. Ba'dehû Mehmet Ali Bey geldi.

Ali Bey'in İfadesi:

Evvelki celsede vaat ettiğim İzmit Posta Müdürü Asaf Bey verecekti. Bir iki mektup yazdım cevap alamadım meğer bir itilaf maddesinden dolayı mevkuf imiş. Kendisini şimdi burada gördüm. Merkez-i Umumiye'ye gelmişti. Hoca Zeynelabidin Efendi'yi görmek istiyordu bir memuriyet almak için mürâcaât edeceksin beni orada görünce (Aman İttihatçı olduğumu söyleme beni ketem edersen ben de vaat ettiğim vesikayı veririm.) dedi. Ben de kimseye bir şey söylemedim. Bu vesikayı getirip beni yollamazsa bırakacağım. Ferid Bey Konya Maarif Müdürlüğüne ta'yin edildikleri zaman ben kendisinin İttihatçı olduğunu Merkez-i Umumi'de söylemiştim. Çünkü Asıf Beydeki vesika da Ferid Bey'in imzası vardır dedi. Bu sırada Asaf Bey tekrar getirilerek Ali Beyle bu vesikayı Asaf Bey inkar etti ve bunun bir iftirâ'olduğunu

söyledi. Ali Bey bu babda ısrar etti ve İzmit'te iki mektup yazdım cevap alamadım sonra mevkuf olduğunu işitim İzmit hapishanesine yazdım dedi. Bundan sonra Bitlis Valisi Ali Seydi Bey geldi ve badel tahlîf ifadesine mürâcaât olundu ve bu sırada manzun Ferid Bey ve Mehmet Nuri Bey getirildi.

Ali Seydi Bey'in İfadesi:

Ferid Bey'i tanırım Maarif Müdürüydü fakat Mehmet Bey'i bilmiyorum tehcir esnasında oralarda bulunmadım tehcir hakkında mesmûâta müstenîd ma'lûmâtım vardır. Teşkil eden Divan-ı Harbi bizden bu babda ma'lûmât istemişti tabi mülhakatan telgrafla sordum gelen haberleri divana verdim merkez sancağı dahilinde kanala ait küçük bir ma'lûmât bile yoktur. Böyle naîf bir muâmele vuku' bulduğu iddiâ edilemez. Tehcire memur edilenlerin hepsi erbâb-ı namustan idi. Bendeniz zamanımda Harput'ta İttihat ve Terakki'nin bir kulübü vardı. Fakat hal değildi. Bendenizin zamanında katiyen bir defa bile ictimâ' etmemişti. Bendenizin bildiğime ve kanaatime göre Ferid Bey gayet namuslu vazifet perver hamiyetli bir zattır. Buna göre daima böylece yemin eder ve şahâdet eylerim Ferid Bey'in aleyhinde sarf ve ahd işitmediğim gibi kendim de şu hal mesafesine dair hiçbir sır bilemem değilim. Avdet eden Ermenilerden de bir şikâyet işitmedim tehcire ait bunun Dahiliye Nezareti aldırıştı. Yani taktîl ve tehcire ait muhaberâtın mesudelerinin suretleri buraya gönderilmişti müteakiben Mazhar Bey geldi.

Mazhar Bey'in ifadesi:

Maznunlardan hiçbirini tanımam bilmiyorum. Üç yüz otuz bir senesin de mütefaid bulunduğum halde Sivas vilayeti Emval-i Metruke Komisyonu riyâsetine ta'yin edilmiştim iki ay kadar böylece bulundum ba'dehû dahiliyeden bir telgraf aldım Tahkîk Heyet-i riyâsetine ta'yin olduğum bildiriliyordu. A'za olarak Nihat Bey ile Nebil Bey ile gelmişlerdi. Tahkikata çıktık esna-yı tehcir de suistimalatta bulunanları mahallere Divan-ı Harbe verdim. Mamuretü'l-Aziz Diyarbakır ve Bitlis memur idim. Bitlis'e giderek diğer iki vilayete vazifemizi hakkı ile ifâ ettik. Harput'ta İttihat ve Terakkinin hal-ifaliyette bulunduğu dair bir şey görmedim yalnız Müfettiş Nazım Bey orada idi Ferid Bey'in bir alaka ve münasebetini görmediğim gibi tehcir de bazı icrâatını bile işitemedim. Esasen Vali Sabit Bey bizzat sahip-i nüfus ve kudret idi. Böyle Nazım Bey'in felan sözüyle hareket edecek takımdan değildi Ferid Bey'in aleyhinde kat'iyen harf ve ahd işitmedim bendeniz indü't-tâhkik küçük bir imareye destres

olmadım derhal fezdekesini yapar ve Divan-ı Harbe tevdi' ederdim. Babı aliyye yüzlerce eşhası Divan-ı Harbe verdim. Kâbil itilâ' her ne mümkünse tetkik ettim Malatya mutasarrıfını da Divan-ı Harbe vermiştim. İki seneye mahkum olduğunu biliyorum taktîl-i icrâ' edenler benim fikrime göre zabıtabdır. Diyarbakır milis teşkilâtı vardı. Fakat Mamuretü'l-Aziz'de bunları görmedim dedi ve gitti. Ba'dehû şahit Rüştü Bey'in ifâde-i masbutası kırâat Malatya Mutasarrıfı Reşit Bey'in ettiği gibi Ermenilere muâvenet edebilecek mesâil-i ist'imâlinde kusur etmediğini beyan eylediğini anlaşıyordu. Diğer bazı şahitlerin davaya icabet etmedikleri cihetle önümüzdeki çarşamba günü muhakemeye devam edilmek üzere celseye hitam verildi.³⁶¹

4.1.8. VIII. Duruşma³⁶²

Divân-ı Hârb-i Örfî dün saat on bir de akd-ı ictimâ' ile Mamuretü'l-Aziz tehciri taktilinde alakadar olmakla maznun bulunan Dersim Mebusu Mehmet Nuri Bey ve Maarif Müdürü Ferid Beylerin Mamuretü'l-Aziz'e hakkında gerek Harput istînâf Müdde-i Umumi'nin ve gerek Divân-ı Hârb-i Örfî Müdde-i Umumiliğin talebi halinde heyet-i hakimece verilen ber-vech ana kadar karait edilmiştir. İcâb-ı keyfiyeti müzakere oldukça vuku' geldiği mahal ile maznun-ı aleyhin derdest olduğu mahal memurin adliyesinin icrâ-yı tahkîkât ve muhakemeye salâhiyyet bulunduğu kanuniye iftîzâsına bulunmasına ve maznun aleyhin hakkındaki tahkîkât Divan-ı Harpçe pek çok zaman evvel mübâşeret edilmiş ve Divan-ı salâhiyyet a'zasınca alakadar taraftan bir gûne itiraz vuku' olmayıp salâhiyyet kabul edilmiş ve davanın olup halbuki Mamuretü'l-Aziz'de iktidar olunduğu ve bu kere olan tahliyenin ihbâren olmuş olduğu anlaşılın ve mahallinde Mamuretü'l-Aziz de icrâ-yı tahliline mübâşeret olunmuş olan Mehmet Nuri Bey'in Bahaeddin Şakir Bey'in Divan-ı Harbimizde derdest muhakeme olan ictimâ' cerâim dahi vaka' olunmasına binaen Divan-ı Harbimizin davayakarar verildi. Ba'dehûbazı şahitlerin celbine lüzum hâsıl olduğundan ayın on yedisine ta'lik olunarak muhakemeye nihayet verilmiştir.³⁶³

4.1.9. IX. Duruşma³⁶⁴

Divan-ı Harb-i Örfî dün Esad Paşa'nın taht-ı riyâsetin de ictimâ' edilerek Mamuretü'l-Aziz tehciri ve taktilinde müdahildar olmakla maznun Dersim Mebusu

³⁶¹ İleri , 23 Teşrinievvel 1919 ;Sabah 23 Teşrinievvel 1919.

³⁶² İleri , 12 Teşrinisani ,1919.

³⁶³ Alemdar , 12 Teşrinisani 1919.

³⁶⁴ Alemdar , 17 Teşrinisani 1919.

Esbak Nuri ve Mamuretü'l-Aziz Maarif Müdürü Esbakı Ferid Beylerin Muhakemelerine devam edilmiş.

Şahit Süleyman Faik Paşa Şahâdet de bulunarak:

Harput'ta Ermeniler tehcir edildikten sonra Emvâl-i Metrûke'den Nuri Bey'in eşya aldığını biliyordum. Yalnız bacanağı Harput Kaymakamı Asım Bey'in almış olduğu eşyalardan halı vesaire gibi bazı şeyleri Nuri Bey'in hanesine götürdüğünü işitim burada ihtimal müşterek oldukları içindir. Nuri Bey o zaman mebustu bendeniz kolordu kumandanı idim. Vuku' gelen yolsuzluklar dolayısıyla makam-ı vilayet mürâcaâta bulundum bil'ahire Asım Bey azledildi ve Mazhar Bey'in taht-ı riyâsetin de bir tahkik heyeti gelerek bazı eşhası Divan-ı Harbe tevdi' etti. Ferid Bey'in Tasfiye Komisyonun da dahil olup olmadığını bilmiyorum. Harput'ta bulunduğum zaman Nuri Bey ile hiçbir münasebetim yoktu. Yalnız bir çok zaman meyânın da ziyaretime gelmiş bende iâde-yi ziyaret etmiş idim. Bundan sonra tesadüflerimizde selamlaştık o kadar. Nuri Bey hakkında makamı vilayete bir şikayete bulunmadım. Çünkü esasen fenalığı yayan bacanağı Asım Bey olduğu için onun hakkında şikayete bulundum Süryanilerin tehcirden muaf tutulmaları emri iktizasından iken İttihat ve Terakki Müfettişi Nazım ve Dersim Mebusu Nuri Beylerle zevât-ı saire Süryanilerden para almışlardı Vali Sabit Bey o zaman Dersim'de bulunduğu bu hususu şifre ile kendisine bildirdim. Asım Bey tarafından emval-i metrûkeden alınıp Nuri Bey'in hanesine taşınan eşyamız ile suretiyle değil Ermenilerin hanesine girilerek alındığını işitim dedi

Şahit sabık-ı şurâ-yı devlet maariflerinden Reşit Bey'de maznunlardan Ferid Bey'i de tanımam. Nuri Bey'i bundan altı ay mukaddem tanıdım Paşazade Ali Beyle on senedir tanışırız Ali Bey'in bundan birkaç ay mukaddem Mamuretü'l-Aziz Mebusu Sabık Mustafa Bey'e Maarif Nezareti önünde tesadüf ettiği zaman birlikte idim Ali Bey Mustafa Bey'e senin aleyhinde şahâdete bulundum dedi Mustafa Bey o esnada gösterdi başka bir şey bilmiyorum dedi.

Mamuretü'l-Aziz Mebusu Ahmet Kemaleddin Efendi de esna-yı tehcirde Mamuretü'l-Aziz'de idim. Merkez vilayete bir fenalık vuku' gelmedi Diyarbakır cihetlerinde bazı şeyler olduğunu işittik Asım Bey'i tanırım Nuri Bey'in bacanağıdır. Asım Bey'in Ermenilerden eşya alarak Nuri Bey hanesine götürdüğünü biliyorum dedi.

Diğer iki şahit vürûd etmediğini cihetle istimâ'ları zamanın da hakeme gününe ta'lik oldu.³⁶⁵

4.1.10. X. Duruşma³⁶⁶

Divân-ı Hârb-i Örfî dün ba'dez-zeval üçte reis Es'ad Paşa'nın riyâseti tahtında akd-ı ictimâ' ederek Mamuretü'l-Aziz tehcirin de müdahildâr olmakla maznun bulunan Dersim Mebusu Sabık Mehmet Nuri ve Maarif Müdürü Ferid Beylerin muhakemelerine devam edilmiştir. Makam-ı iddia da Müddeâ-i Umumi Şevket Bey ve Müdafaa mevkisinde Ali Bey ve Yorgaki Bey bulunmaktaydı. Heyet-i hakimenin salona vürûdunu müteakip Reis Paşa bu muhakemeye ait olarak Mamuretü'l-Aziz'den sorulan bazı suallere henüz cevabı telgrafname vürûd etmemiş ve halbuki iş bu cevaba mecbur bulunmuş olduğunu aynı zaman da istimâ' edilecek sevk edilecek şahidinde vaka' davete icabet eylememiş bulunduklarını ve binaen Mamuretü'l-Aziz'den cevabı telgrafnamenin vürûdu ile şahitlerin davete icâbetleri günün de devam edilmek üzere celseye nihayet verildiğini söyledi. Ve suretle dünkü muhakeme yevm-i ahire ta'lik olundu.³⁶⁷

4.1.11. XI. Duruşma³⁶⁸

Dün Divân-ı Harb-i Örfî Reis Es'ad Paşa'nın taht-ı riyâsetinde ictimâ' edilerek Mamuretü'l-Aziz tehcirinden dolayı Dersim Mebus-ı Sabık Mehmet Nuri ve Harput Maarif Müdürü Ferid Beylerin muhakemesine devam etmiştir. Müdde-i Umumi ve Makam-ı Müdâfaâda Dava Vekillerinden Ali Hıdır ve Yorgaki Efendiler hazır bulunuyorlardı.

Müdâfaa şahitlerinden Karabet ledel-istimâ' Ermenilerin tehcirinde Harput'ta bulunduğunu ve kendisini hapse koyduklarını ve diğer Ermenileri Malatya'ya gönderdiklerini ve Harput'ta elli kadar Ermeni kaldığını ve kendisi Mehmet Nuri Bey'in çiftliğinde hidemât etmekte olduğunu ve giden Ermenilerin eşyasından bir kısmı satıldığını bir kısmını da kuyulara doldurduklarını ve Harput'ta Kaymakam Asım Bey bulunduğunu ve iki ay kadar çiftlikte bulunduğunu ve kendisi orada kalmayarak arzusuyla Dersim'e gittiğini ve Kaymakam Asım Bey'in Ermenilerden aldığı eşyayı Nuri Bey'in evine gönderdiğini görmediğini ve Nuri Bey'in çiftliğinde yüz kadar

³⁶⁵ İleri, 17 Teşrinisani 1919.

³⁶⁶ Alemdar, 21 Teşrinisani 1919.

³⁶⁷ Alemdar, 21 Teşrinisani 1919.

³⁶⁸ Alemdar, 5 Kanunuevvel 1919.

Ermeni bulunduğunu ve bunlar çiftlikte yiyip içmekte olduğunu ve Nuri Bey'in bunlardan para aldığı'nın aslı olmadığını ifade etti. Diğer şahit Asım Bey çağrılmış ise de gelmediğinden Müddeî-i Umumi Mamuretü'l-Aziz vilayetinden gelen cevabı telgraf muhteviyâtı heyetçe kafi görülmediğinden muhakeme yevm-i ahire tâ'lik edildi.³⁶⁹

4.1.12. XII. Duruşma³⁷⁰

Makam-ı İddia müdâfaâtın istimâ' bir numaralı Divân-ı Hârb-i Örfî dün öğleden sonra saat üçte Reis Es'ad Paşa'nın riyâseti altında ictimâ' eylemiş ve Mamuretü'l-Aziz tehcirinde müdahildâr olmakla maznun Dersim Mebusu Sabık Mehmet Nuri ve Maarif Müdürlerinden Ferid Bey'in mahkemelerine devam edilmiştir. Makam-ı İddiâ da yine Şevket Bey vardı. Heyet mahkeme salonuna geldikten sonra Reis Paşa mahkemenin hitam bulunduğunu Makam-ı İddiâ ile müdâfaanın istimâ' edileceğini söyledi. Ba'dehû Makam-ı İddiâ'nın talebi üzerine Ferid Bey'in elinde bulunan ve Harput Ermenileri tarafından gönderilen bir istîdâ' karâin edildi. Bunda Ferid Bey'in bir çok Ermeni'nin hayatını kurtarmış olduğu ve bir çok kadınları da himaye etmiş bulunduğunu mezkur olup Patrikhane'ye hitâben yazılmış ve Ferid Bey'in tahliyesi için teşebbüsâtâ bulunulması istîrham edildikte bulunmuştu bundan sonra firari Bahaeddin Şakir Bey'in tarafından evvelce Erzurum valisine çekilmiş olan şifreli telgrafnameye karâin edildiği bunda tehcir edilen Ermenilerin ne olduğu soruluyordu. Müteakiben Harputlu Agopoğlu Magırdıç tarafından yazılmış olan istîdâ'karâin edildi müteakiben Müddeî-i Umumi ben iddiânamesine karâin eyledi bunda hulasaten firari Resneli Kazım Bey hakkında tatbiki keza firari Bahaeddin Şakir Bey'in tefrîk muhakemesi ile cinayetle hitâm ve gıyâben mahkemesine devam olunması hazır bil muhâkeme Mehmet Nuri Bey ve Ferid Beyler hakkında esnadanın adem-i tabutta yeni bir yeni bir karar itâ' edilmesi talep olunuyordu bunun üzerine müdâfaa vekillerinden Yorgaki Efendi kıyâmla uzun uzaya müdâfaa da bulundu müvekkili Mehmet Nuri Bey'in berâatini talep ve istîrham eyledi. Ba'dehû müdâfaa Vekillerinden Ali Bey kıyâmla müvekkili Ferid Bey'in berâatini talep etti. Bundan sonra verilecek karar salı günü saat iki de tefhîm verilmek üzere mahkemeye nihayet verildi.³⁷¹

³⁶⁹ Yenigün , 5 Kanunuevvel 1919.

³⁷⁰ Yenigün , 11 Kanunusani 1920.

³⁷¹ Yenigün , 11 Kanunusani 1920.

4.1.13. Karar Sureti

Muhâkemât-ı câriyye vechile istimâ olunan tarafeynin iddia ve ifadât ve müdafaatı ve bilcümle evrak-ı dava ve zavabıt-ı mahkeme mündericatı serâpâ mütalaa ve tedkik ve keyfiyyet tamik olunduktan sonra icabı tezekkür olundukta, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi azasından ve maznun aleyhimden Doktor Bahaeddin Şakir Bey'in Teşkilat-ı Mahsusa Reisi sıfatıyla Dersaadet'ten Trabzon ve Erzurum vilayetleriyle menatik-ı saireye azimet ederek hapishanelerden tahliye ettirilen kavafil-i mücriminden ve sair eşhâs-ı bâgiyyeden mürekkep olmak üzere tertip ve teşkil edilen çetelerin başına geçerek Ermenilerin tehciri esnasında muhtelif zaman ve mahallerde ika ve irtikâb olunan katl-i nüfus ve nehb-i emval fecayi ve fezayihî cemiyet-i mezkureye ya saika-i safvet ve cehalet veyahud ilcâ-yı hırs ve menfaat ile iltihak etmiş olan bazı eşhas ve memurine gâh şifahî ve bazen dahi şifre ile tahrîr telkinat ve talimat-ı hafiyye icra ve itası suretiyle mevki-i fiile isal eylediği ve tertip edilmiş olan bu kısım Teşkilat-ı Mahsusa efradım Ermenilerin ifna ve imhası emrinde istihdam eylemiş olduğu mûmâileyh Bahaeddin Şakir Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mamuratü'l-Aziz Kâtib-i Mesulü maznunun aleyhimden firari Resneli Nazım Bey'e Mamuratü'l-Aziz Valisi Sabit Bey vasıtasıyla Erzurum'dan keşide eylemiş olduğu 21 Mart 1331 tarihli şifreli telgrafname de, "...Oradan sevk olunan Ermeniler tasfiye olunuyor mu, nefy ve tağrib olunduğunu bildirdiğiniz eşhas-ı muzırta imha ediliyor mu, yoksa yalnızca sevk ve izam mı olunuyor. Vazihan bildiriniz." diye iş'ar eylemesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumîsi azaları hakkındaki dosya meyanında mevcut vesaikten Erzurum Valisi Münir Bey'in, "Erzurum'dan Kıgı tarihiyle sevk olunan zenginler kafilesinin Bahaeddin Şakir Bey'in tertip-gerdesi olan çete efradı ve Dersimliler tarafından kati olunduklarını ve garâta maruz kaldıklarını" rnüş'ir olan şifreli telgraf namesi mündericatı ve esbak Kastamonu Valisi Reşid Paşa'mn mûmâileyh Bahaeddin Şakir Bey'den tehcir hakkında şifreli telgraf aldığını beyan ve Vehip Paşa'nın; "Ermenilerin kati ve imhası ve mallarının yağma ve gasbı İttihat ve Terakki merkez-i umumîsinin netice-i mukarreratı olup Üçüncü Ordu mıntıkasında insan kasaplarını tedarik ve idare ve istihdam edenin Bahaeddin Şakir Bey olduğunu" dermiyan ve Antalya Mutasamf-ı sabıkı Sabur Sami Bey'in: "Bahaeddin Şakir Bey'in Erzurum'dan keşide eylediği şifreli telgraf namede, "Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Trabzon havalisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalya'da ne yapılmakta olduğunu" yazmış idüğünü ber-âverde-i zeban eylemeleri ve zabıtnamede ber-tafsil münderic bulunan şuhud-ı müstemia-ı

sairenin ihbaratının delail ve kiraet-i mebsutayı müeyyed ve müşeyyed bulunması ile mertebe-i sübuta vasil olduğundan mumâileyh Bahaeddin Şakir Bey'in fecayi-i mebhûsanın failleriyle hemfiil olmak üzere mücrimiyyetine müttefilcan ve diğer maznunun aleyh firarî Resneli Nazım Bey'e gelince: Heyet-i hakimeden üç zât, mûmâileyh Nazım Bey'in bâlâda mûnderic 21 Nisan 1915 tarihli telgrafname mûndericatından müsteban olduğu üzere, tehcir esnasında Bahaeddin Şakir ile muharebatta bulunmasına ve Mamuratülaziz Valisi Sabit ve merkez-i umumî kâtib-i umumîsi Midhat Şükrü Beylerin mazbut beyanatına ve şühud-i müstemianın ihbaratına ve kendisinin tahkikata şüru' olunmasını müteakip firar edip elyevm hâl-i firarda bulunması ve evrak-ı dava miyanında mevcut diğer muhabere evrakı muhteviyatı gibi emarata binaen fecayi-i mezkurede hem fiil ve iki zât ise mûmaileyhin tarifat-ı kanuniye dairesinde fail-i aslî olanlarla ittihat eylediği veyahud ceraim-i mezkurenin husulü maksadıyla bir gûnâ efâl ve icraata cüret ettiği halanda hiç bir delil ve emareye dest-res olunamamasına ve fakat Bahaeddin Şakir ile ber-vech-i bâlâ muharebeye kıyam etmesine ve şühud-ı müstemianın tarz-ı şehadetine binaen fecâyî-i mezkureyi i'dâd ve teshile sebep olan efâlde bilerek fail-i aslîlere muavenette bulunmak suretiyle fer'an zî-medhal olduğu reyinde bulunmuş ve bu rnisillü ahvalde reyinin tegallübü mukteza-yı kanuniyeden bulunmuş olduğundan onun dahi ceraim-i mebhûsede fer'an zîmedhal olmak üzere mücrimiyyetine ber-vech-i muharrer hemfiil olduğu hususda ekseriyet-i sülûsân-ı ârâ hâsıl olamaması münasebetiyle karar verildikten sonra, cihet-i cezaiyye dahi müzakere olundukta, mücrimân-ı merkumandan Bahaeddin Şakir'in hareketinin tevafuk ettiği Kanun-ı Cezânın 181. maddesi delaletiyle yüz yetmişinci maddesine tevfiқан idamına ve Resneli Nâzım'ın dahi kanun-ı mezkurun kırk beşinci maddesinin ikinci fıkrası delaletiyle mevadd-ı mezkureye tatbikan on beş sene müddetle küreğe konulmasına ve her ikisinin emvâl-ı mahcuzelerinin usulü dairesinde idare ettirilmesine ve Nazım'ın hukuk-ı medeniyyeden dahi iskatına ve diğer maznunu aleyhima Dersim Mebus-ı sabıkı Mehmed Nuri ve sabıkı Mamuratü'l-Aziz ve lâhık Konya Maarif Müdürü Ferid Beylere gelince: Bunlardan Mehmed Nuri Bey: Çiftliğine civarda bulunan Holvenek karyesinden nefy ve iclâ ve bilahire kati ve imha eyledikleri anlaşılan Ermenilerin karyelerinden ihraç eyledikleri sırada, şevke memur jandarmalar muvacehesinde "Sizi Kemikli köye göndereceğim. Buraya arpa ekdireceğim" gibi sözler sarf ederek jandarmaları ika'-ı katle teşvik eylediği beyanıyla itham ve Divan-ı Harb'e sevk edilmiş ise de icra kılınan muhakemât esnasında müşteki sıfatıyla istima olunan Margeret kadın, mûmâileyh Mehmed Nuri Bey'in esna-yı tehcirde Holvenek Karyesine

geldiğini, ve bu sırada kendisine rica etmelerine karşı kabul etmeyerek "Kocanızın gittiği yere gideceksiniz, arpa ektireceğim" dediğini ve Karabet'in hanesine, "Buraya eşyasını kim koyarsa üç ay sonra gelip alacaktır" 'diye muharrer olan bir kâğıt yapıştırarak sonra da atma binip gittiğini beyan ve esnâ-yı tehcirde İstanbul'da bulunan ve mezbure Margeret kadının ifadesine atfen ihbaratta bulunan müşteki Kasbar Mosesyan ise: Mehmed Nuri Bey'in bir çoklarından para topladığını ve Karabet'in hanesinde bir askere kırmızı bir kâğıt imza ettirdiğini ve bazı kadınların eteklerine kapanarak şefaât istemelerine karşı "Bu köye arpa ektireceğim" deyip atına ırkâben gittikten sonra müheyyâyı hücum olan çetelerin köye dahil olduklarını mezbure Margeret'den işittiğini ve fakat Mehmed Nuri Bey'in Karabet'in hanesine kâğıt yapıştırdığından malumatı olmadığını dermiyan ederek yekdiğerine mübayin ifadatta bulunmalarına ve halbuki hanesine yafta yapıştırıldığı beyan olunan ve inde'l-muhakeme maa't-tahlif istima kılman merkum Karabet'in beyanat-ı anifeyi red ve tekzip ile Mehmed Nuri Bey'in çiftliğinde ihtifa ederek tehcirden kurtulduğunu ve tehcirin bidayetinden nihayetine kadar Mehmed Nuri Bey'in hanesinde bulunduğu halde mumaileyhin bacanağı Asım Bey'in emval-ı menhûbeyi Mehmed Nuri Bey'in hanesine götürdüğünü görmediğini ihbar eylesine, ve Mehmed Nuri Bey'den tevkifhanede para alınmasına teşebbüs olunması da başkaca şâyân-ı dikkat görülmesine ve hükümetçe tehcire tabi olanları ihtifa edenlerin idam cezasıyla tehdit olunmalarına rağmen mezkur Holvenek Karyesi ahalisinin bir çoklarını ihtifa ve muhafaza ile hayatlarını kurtardığı bu suretle tahlis-i giribân eden ve celse-i sabıkada mevzu bahis olan otuzu mütecaviz eşhasın müracaat-ı vakıalarından müsteban olmasına ve hususa bu bâbdaki bî-terafılığı câyı tereddüt olmayan Amerikalı Mister Rıks'ın Mehmed Nuri Bey'in tehcir esnasında bir çok Ermeni'yi himaye ettiğini beyan etmese de, bu ciheti müeyyed bulunmasına ve şühûd-ı müstemiadan Mehmed Ali Bey'in zabıtnamede bertafsil mûnderiç bulunan ihbaratı hilaf-ı mahsus olduğu gibi heyet-i tahkikiyede ol veçhile eda-yı şehadetten sonra müsadif olduğu Mustafa Safvet Efendi'ye itirafı veçhile eda-yı şehadet ettiğinden bi'l-bahs görüşmek üzere adresini vermesi ihbarat-ı mebhusesini talil ve şâibedar eylesine ve diğer maznunun aleyh Maarif Müdürü Ferid Bey'in : Kafielerin tertib ve şevkine iştirak ederek ve halka karşı mezalim-i vakıanın hükümet muvafakatiyle ika' edildiği zannını vererek ceraim-i vakıanın ikamı teshil eylediği hakkında bir güne delil ve ihbar destres olunamamasına binaen, mûmaileyhimadan Mehmed Nuri Bey'in yalnız mahkemeye sevk olunan çiftliği civarındaki Solvenek karyesi Ermenilerinin taktıl ve nehb-i emvalinden ve bacanağı

maznunun aleyhimden Asım Bey'in emval-ı menhûbeyi hanesine nakl ve ih-fa etmesi cürmünden ve Ferid Bey'in dahi fiil-i mezkur müddeâ-bihden beraetlerine ve sebeb-i ahara mebni mevkuf olmadıkları taktirde tahliye-i sebillerine Bahaeddin Şakir ve Resneli Nazım'ın gıyablarında ve MehmedNuri ve Ferid Beylerin de vicahlarında ittifak-ı ârâ ile karar verildi.³⁷²

4.1.14.Mamuretü'l-Aziz Tehciri Yargılamaların Sonuçları

Mamuretü'l-Aziz tehciri mahkemeleri sürecinde Maarif Müdürü Ferid Beyle Dersim Mebusu Nuri Bey Ermeni tehciri sırasında Ermenilerin mallarının alındığı ve yağma edildiği iddiasıyla söz konusu olan bu suçların işlenmesinde ikinci derecede suçlu kabul edilmesinden dolayı bu iki sanığın yargılanmasına geçilmişti. Ermeni tehcirinde hatalı görülen Nuri Bey'e tehcirle alakalı sorular sorulmuş Nuri Bey'in cevapları ise tehcirin Dahiliye Nezaretinden gelen emir üzerine başladığını kendisini tehcir işi ile uğraşmadığını vilayet dahilinde de bir iki ufak olaydan başka olayların meydana gelmediğini Ermenilerin eşya ve mallarının bir kısmını kendilerinin sattıklarını bir kısmının da Emvâl-i Metruke Komisyonuna teslim ettiklerini söyleyerek bazı Ermenileri de kendi çiftliğinin de sakladığını belirtti. Ferid Bey ise tehcir sırasında dizanteri hastalığından yatmakta olduğunu hiçbir tehcir olayına karışmadığını vilayet dahilinde de meydana gelen olaylarla da hiçbir ilgisinin bulunmadığını belirtmişti.

Mamuretü'l-Aziz tehciri mahkemesinde şahit olarak dinlenen kişilerin ifadeleri: Şahit Corcis Efendi, sorulan sorulara cevaben, " Yalnız Maarif Müdürü Ferid Bey'i tanıdığını, tehcir sırasında Harput'ta bulunduğunu, Ermeni kabilelerinin sevkiyatına memur olanlar içinde sanıkların da bulunup bulunmadığını bilmediğini, kendisi saklandığından bir şey yapamadıklarını" söylemiştir.

Heyet-i Tahkikiye'de sanıkların aleyhinde şahit olarak ifade veren Margeret isimli kadının, aslında "Margeret" ismini kullanarak, yalancı şahitlik yapan bir kadın olduğunu dava vekili Yorgaki belirtmişti. Duruşmanın ilerleyen günlerinde Margeret Hanım, şahit olarak mahkeme salonunda dinlenmişti. Sanıklardan sadece Mehmed Nuri Bey'i tanıdığını söyleyen Margeret Hanım; Mehmed Nuri Bey'in kendi köyünün beyi olduğunu, kendi köyünde de tehcirin yapıldığını, önce erkekleri ve sekiz gün sonra da kadınları götürdüklerini, bununla beraber köyünde birkaç kişinin kaldığını, kendisinin

³⁷² Osman Selim Kocahanoğlu , *Divanı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları (1919)*, İstanbul 2007 , s.549-553.

de kalmak için Mehmed Nuri Bey'e müracaat etmesine karşın bu isteğinin kabul edilmediğini ve Mehmed Nuri Bey'in "Kocalarınızın yanına gideceksiniz" dediğini ve eşyasını da aldığını söylemişti.

Bunun üzerine söz alan Mehmed Nuri Bey, şahit Margeret Hanım'ı tanımadığını, Margeret'in ifadesinin tamamıyla yalan olduğunu ve hakkında ne sebebe bağlı olarak suçlamalarda bulunduğunu bilemediğini söylemişti.

Şahitlerden Asaf Bey, tehcir sırasında belediye başkanı olduğunu ve 1915 senesinde Ermenilerden komiteye mensup olanların hükümetçe toplanarak, kısım kısım Diyarbakır yoluyla sevk edildiklerini ve komiteye mensup olmayanların ise bırakıldığını, tehcir sırasında merkez vilayette yolsuzluğun olmadığını, ancak Malatya'da 7-8 kişinin öldürüldüğünü işittiğini söylemişti.

Müdâfaa şahidi olarak dinlenen Kaymakam Muhiddin Bey, sanıkları tanıdığını belirterek, Ferid Bey'in tehcir sırasında şiddetli bir dizanteriden yattığını, tehcire karıştığını da zannetmediğini, hatta Ermenilerden bir iki aileyi de koruduğunu ve Ferid Bey'in çok namuslu bir insan olduğunu söylemişti. Sanık Mehmed Nuri Bey'in ise tehcire karışıp karışmadığını bilemediğini, Ermenileri koruduğundan da haberinin olmadığını, esasen sanıkla çok az temasta bulunduğunu söylemişti.

Şahit Şevki Bey ise Harput'ta muhasebe-i mahsusa müdürü olarak bulunduğunu, tehcir edilenlerin mal ve eşyalarından bir kısmını kendilerinin sattığını, kalanını da hükümetin sattığını ifade etmişti. Ayrıca Ferid ve Mehmed Nuri Beylerin tehcire karıştıklarına dair hiçbir şey işitmediğini, Ferid Bey'in birkaç Ermeni kadını, Mehmed Nuri Bey'in de 20 kadar Ermeni'yi koruduklarını işittiğini söylemişti.

Daha sonra şahit olarak Harput Kolordu kumandanı Süleyman Faik Paşa dinlenmişti. Harput'ta Ermenilerin tehcirinden sonra Nuri Bey'in, Emval-i Metruke'den eşya aldığını bilmediğini; ancak, Nuri Bey'in bacanağı Harput kaymakamı Asım Bey'in almış olduğu eşyalardan halı vs. gibi bazılarını, Nuri Bey'in evine gönderdiğini duyduğunu, hatta Asım Bey'in bu eşyaları aldığı için azledildiğini ve bu mesele için Mazhar Bey'in başkanlığında gelen Heyet-i Tahkikiye'nin bazı kişileri de Divan-ı Harb'e gönderdiğini söylemişti.

Şahit Ma'mûretü'l-azîz Müfettişi Ahmed Kemaleddin Efendi ise Ermenilerin tehciri sırasında merkez vilayette bir yolsuzluğun olmadığını ve Malatya'da Ermenilerin

öldürüldüğünü bilmediğini, Asım Bey'i tanıdığını ve Asım Bey'in, Nuri Bey'in bacanağı olduğunu, Ermenilerden eşya alarak Nuri Bey'in evine getirdiğini ise bilmediğini söylemişti.

Müdâfaa şahiti olarak dinlenen Karabet; kendisinin Mehmed Nuri Bey'in çiftliğinde çalıştığını, Ermenilerin tehcirinde Harput'ta bulunduğunu, kendisini hapse koyduklarını ve diğer Ermenileri Malatya'ya gönderdiklerini, Harput'ta elli kadar Ermeni'nin kaldığını ve giden Ermenilerin eşyasından bir kısmının satıldığını, bir kısmının da kuyulara doldurulduğunu, Harput'ta Kaymakam Asım Bey'in bulunduğunu, Asım Bey'in Ermenilerden aldığı eşyayı Nuri Bey'in evine gönderdiğini görmediğini ve Nuri Bey'in çiftliğinde yüz kadar Ermeni'nin bulunduğunu ve bunların çiftlikte kaldığını, Nuri Bey'in bunlardan para aldığının aslı olmadığını ifade etmiştir.

Mamuretü'l-Aziz Tehciri ile ilgili dava 13 Ocak 1920 tarihinde tamamlanmıştır.13 Ocak 1920 tarihli karara göre; Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in Teşkilât-ı Mahsusa reisi sıfatıyla İstanbul'dan Trabzon ve Erzurum vilayetlerine ve diğer bölgelere gidip hapishanelerden tahliye edilen suçlulardan oluşturduğu çetelerin başına geçerek, tehcir sırasında Ermenileri öldürttüğünün ve mallarını yağma ettirdiğinin anlaşıldığı belirtilmişti.

Ayrıca Dr. Bahaeddin Şakir'in bazı illerin valilerine gerek şifahî yoldan ve gerekse şifre ile yazılı olarak gönderdiği gizli talimatlarla bir araya getirdiği Teşkilât-ı Mahsusa üyelerini, Ermenilerin "imhası" için kullandığı tespit edilip işlenen suçların fâilleriyle "hem fiil" olduğu anlaşıldığından suçluluğuna karar verilmişti. Bu nedenle Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in Ceza Kanunu'nun 181. maddesi delaletiyle 170. maddesine uygun olarak gıyaben idamına hükmedilmişti.

Firarî Resneli Nazım Bey'in, tehcir sırasında Bahaeddin Şakir, Ma'mûretü'l-azîz valisi Sabit ve Merkez-i Umumi Kâtib-i Umumisi Midhat Şükrü Beyler ile sürekli olarak iletişimde bulunduğu anlaşılmıştı. Her ne kadar Resneli Nazım Bey'in suç işlediğine dair bir delil bulunmasa da asıl suç işleyenlere yardım ettiği için fer'an zî-medhal olarak kabul edilmiş ve Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin ikinci fıkrasına göre on beş sene süreyle kürek cezasına çarptırılarak, medeni haklarının düşürülmesine gıyaben karar verilmişti.

Mamuretü'l-Azîz Maarif Müdürü Ferid ve Dersim mebusu Mehmed Nuri Beyler, Ermenilerin tehciri ve taktili ile Emval-i Metruke'den mallarını alma suçlarıyla ithâm edilmişlerdi. Ancak Mehmed Nuri Bey'in suçlanmasında etkili bir şahitlik yapan

Ermeni kadın Margeret'in doğru söylemediği, otuzdan fazla Ermenin'in Dahiliye Nezareti'ne yazdıkları ve Mehmed Nuri Bey'in Ermenileri koruduğunu kanıtlayan telgraftan ve tarafsız olarak ifade veren Amerikalı Mr. Reyks'in ifadesinden anlaşılmıştı. Mahkeme heyeti, sanıkların suçluluklarını kanıtlayan yeterli delillerin olmamasından dolayı her ikisinin de beraatına vicahen karar vermişti.

4.2.Sevr Barış Antlaşması ve Ermeniler

Mondros Mütarekesi³⁷³ ile Osmanlı Devletini işgale başlayan İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesini resmileştirmek amacıyla hazırlanacak barış antlaşmasının taslağını oluşturabilmek için 18 Ocak 1919'da Paris'te toplandılar.³⁷⁴ Paris Barış Konferansına İttifak Devletleri ile savaşan veya onlara savaş ilan eden 32 devletin 70 yakın temsilcisi katılmıştı.³⁷⁵ Toplantıya Osmanlı temsilcisi olarak damat Ferit paşa katılmıştır. İtilaf Devletleri barış görüşmelerine giden Osmanlı heyetinin önüne Ermenilerin isteklerini getirmişlerdi.

Paris Barış Konferansında iki Ermeni heyeti bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi İtilaf Devletlerince de resmen tanınan Bogos Nubar Paşa'nın bulunduğu Milli Ermeni heyeti iken ikinci heyet ise Avetis Ahoranyan başkanlığındaki 30 Mayıs 1918 tarihin de kurulan Ermenistan Cumhuriyetini temsil ediyordu. Paris Barış Konferansı dört ay süren görüşmelerden sonra yenilen devletlere uygulanacak barış koşullarının esaslarını saptadı. bu esaslar 24 Nisan 1920 San Remo Anlaşmasıyla kesinleştikten sonra Osmanlı Devleti temsilcileri ile 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması İstanbul temsilcileri tarafından imzalandı. Ermenistan'da bağımsız bir devlet meydana çıkmıştı. Bu antlaşmada Ermeni Cumhuriyeti adına Avetis Aharonyan bulunmuştu. Sevr Antlaşması'nın Ermenilere ait maddeleri:

- *Madde 88: Türkiye, Ermenistan'ı , müttefik devletler gibi hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıyacağını bildirir.*
- *Madde 89: Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer müttefik devletler Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasında ki hudutların tayinine Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanının hakemliğine*

³⁷³ Mustafa Barut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* , I, İstanbul 1999, s.75.

³⁷⁴ Recep Karakaya , *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Ankara 2005 , s.322.

³⁷⁵ Süleyman Beyoğlu , “Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu”,*Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*,Ankara 2006 , s.541

bırakmış ve onun vereceği kararı Ermenistan'ın deniz çıkışına ve söz konusu hududa komşu Osmanlı toprakları üzerinde askeri tertibatın kaldırılmasına ilişkin olmak üzere tayin edeceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır.

- *Madde 90: 89 madde gereğince tayin edilecek hudut adı geçen ilerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılmasını gerektirdiği taktirde Osmanlı Devleti bu karar tarihinden itibaren terk edilen bütün arazi üzerindeki bütün hukuk ve sahipliğinden vazgeçeceğini şimdiden açıklar. Bu antlaşmanın Türkiye'den ayrılan topraklara uygulanacak olan hükümleri ondan itibaren sözü geçen araziye de uygulanacaktır. Ermenistan'ın hakimiyetine verilen arazi itibariyle üzerine alacağı Osmanlı Devletine ait mali taahhütlerin veya iddia edeceği hakların oran ve çeşidi bu antlaşmanın sekizinci kısmı 241-244. maddelerine uyarak tayin edilecektir.*
- *Madde 91: 89 maddede açıklanan arazinin bir kısmı Ermenistan'a geçtiği taktirde Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında o madde de kayıtlı kuralara dayanılarak tayin edilecek hududu arazi üzerinde uygulatmak üzere söz konusu kararın alınmasından 15 gün sonra kuruluş şekli daha sonra tayin edilecek olan bir hudut tahin komisyonu teşkil edilecektir.*
- *Madde 92: Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan hududu ilgili devletler tarafından anlaşarak tayin edilecektir. 89 madde de açıklanan karar kabul edildikten sonra ilgili devletler görüşerek hudutların tespiti başaramadıkları taktirde bu hudut müttefik büyük devletler tarafından tayin edilecek ve bunun arazi üzerinde uygulanması kendilerine ait olacaktır.*
- *Madde 93: Ermenistan Hükümeti, Ermenistan'a ırk , dil , din bakımından halkın çoğunu dışında bulunanların menfaatlerini korumak için başlıca müttefik devletlerinin gerekli görecekları hükümleri sözü geçen devletler ile yapılacak bir antlaşmayla bu hükümlerin korunmasına razı olmak suretiyle kabul eder.*³⁷⁶
- *Madde 230: Osmanlı Hükümeti 1 Ağustos 1914 tarihinde parçası bulunan her hangi bir toprak üzerinde savaş durumu sırasında durumu sırasında işlenen topluca ölümlerden sorumlu olan ve müttefik devletlerce istenen kişileri kendilerine teslim etmeyi yükümlenir.*³⁷⁷

³⁷⁶ E. Uras, a.g.e., s.660-661.

³⁷⁷ K. Gürün , a.g.e., s.358.

Sevr Anlaşması ile Ermeni Devleti'ni güven altına alınmıştı. Kendi çıkarlarına uygun hareket eden Ermeniler Milli Mücadeleyi yürüten kuvvetlerle olan ilişkilerini düzetmek amacıyla Milletler Cemiyetine başvurmuştu. Milletler Cemiyeti Lord Robert Cecil'in teklifiyle konsey toplanmış 1920 yılı Kasım ayında Milletler Cemiyeti oybirliğiyle şu kararı almıştı: *"Mümkün olduğu kadar kısa bir zaman da müthiş Ermeni trajedisine son vermek için, konsey ile görüşmek ve birlikte çalışmak isteyen Assemblée, hükümetlerle anlaşmak Ermenistan ve Kemalistler savaşa son vermek için , bir devletin görevlendirilmesini ve Ermenistan ve Kemalistler arasındaki durumu sona erdirmek için alınacak tedbirleri incelemek ve bu toplantı sırasında bir rapor düzenlemek üzere altı üyeden meydana gelen bir komisyon kurulması ."*³⁷⁸

Milli Mücadeleyi yönetenler daha Milli Mücadele başladığın da Ermenilerle alakalı tavırları çok netti. Mustafa Kemal Sivas Kongresindeki konuşmasın da ve Misak-ı Milli'nin 5. Maddesinde Ermenilere ayrıcalık tanınamayacağını ve Müslüman halka uygulanacak kurallara göre yönetileceklerini net bir şekilde vurgulamıştı.³⁷⁹

İstanbul Hükümeti Sevr Antlaşmasını imzalamamak için çaba sarf etmiş ise de İtilaf Devletlerin Babıâliye anlaşmayı kabul etmek için 27 Temmuz gece yarısına kadar süre verdiler bunun üzerine Osmanlı Devleti anlaşmayı imzalamak zorunda kaldı. Sevr Barış Antlaşmasını Ankara Milli Hükümeti hiçbir zaman kabul etmedi B.M.M. Sevr Antlaşmasından önce 7 Haziran 1920'de çıkarttığı kanunda : *"İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren B.M.M.'nin tasvibi haricinde İstanbul'ca akdedilmiş veya akdedilecek bilumum muahedât keenlemyekundur"* denilerek İstanbul Hükümetinin imzaladığı anlaşmaları geçersiz saymıştır.³⁸⁰ Milli Mücadelenin başarı ile sonuçlanması neticesinde Sevr Barış Antlaşması yürürlüğe girmemiş Ermeniler için çok önemli olan anlaşma geçersiz sayılmıştı.

4.3. Milli Mücadele'de Mamuretü'l-Aziz'de Ermeni Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı başlarken Elazığ XI. Kolordu Merkezi idi. Kolorduya bağlı Hüseyinlik'te 18. Tümen , Hozat'ta 53. Alay ve Çemişkezek'te 102. Alay vardı. 1914 Temmuz'u sonun da ilan edilen seferberlikle birlikte Elazığ ve yöresinde de seferberlik ve savaş nedeniyle karışıklıklar baş göstermiştir. Elazığ yöresinde

³⁷⁸ E. Uras, *a.g.e.*, s.703.

³⁷⁹ E. Uras, *a.g.e.*, s.706.

³⁸⁰ K. Gürün , *a.g.e.*, s.327.

seferberlik oldukça ciddi tutuldu ve yöredeki yaşamı büyük ölçüde etkiledi vilayet merkezinde büyük bir talimgaha bağlı olarak depo alayları kuruldu. Kısa sürede çok sayıda Elazığlı askere alındı ve Erzurum'a gönderildi. Osmanlı Devleti daha savaşa katılmadan Doğu Cephesi'nde 100.000'e yakın asker mevzilendi. Bu askerlerden 35.000'i Elazığ'dan gelen XI. Kolordu'nun bünyesinde idi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Doğu Cephesindeki güçler oldukça zor şartlar altında Ruslarla savaşmak durumunda kaldılar. Rus ordularıyla Köprüköy, Azap ve Sarıkamış'ta yapılan 1914 Ekimi'nden Aralık sonuna kadar süren savaşlar Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlandı. Doğu Cephesindeki yenilgi Elazığ halkı için ağır bir yıkım oldu. Hemen hemen tümüyle Elazıglılardan oluşan XI. Kolordu'nun çok büyük bir bölümü savaş dışı kaldı.³⁸¹

Çanakkale Zaferi'nden sonra Trakya ve Çanakkale'deki orduların bir kısmı II. Ordu adı altında Doğu Cephesine gönderilmesine karar verildi. Ahmet İzzet Paşa'nın komutası altına verilen bu birlikler Harput ve Palu'ya yerleştirildiler. Ordu karargahı da Beşkardeşler Köyünde kuruldu. Ağustos 1916'da yapılan karşı saldırıdan ve Bitlis ve Muşun Ruslardan geri alınmasından sonra karargah Elazığ sınırları içindeki Sekrat'a taşındı. 1917 başlarında Ahmet İzzet Paşa'nın izinli olarak ayrılmasından sonra II. Ordu komutanlığına vekaleten o sırada XVI. Kolordu Komutanı olarak Bitlis'te bulunan Mustafa Kemal Paşa getirildi. 8 Mart 1917'de Ahmet İzzet Paşa'nın Kafkas Orduları Komutanı olarak bir üst göreve atanmasıyla Mustafa Kemal Ordu Kumandanlığını asaleten üslendi. VII. Ordu kumandanlığına atanarak Suriye Filistin Cephesine gönderilene kadar burada kaldı. Ayrılırken ordu kumandanlığı görevini Fevzi Paşa'ya bıraktı.

Elazığ Milli Mücadele yıllarında yabancı güçlerin işgaline uğramayan kentlerden biridir. Mamuretü'l-Aziz vilayetinde bulunan asker sayısı çok azdı Mamuratü'l-Aziz de bir Malatya'da iki alay vardı bu alayların mevcutları da çok düşüktü Mamuretül-Aziz de 15 Alay Kumandanı İlyas Malatya'daki XII. Süvari Alay Kumandanı Cemal ve Malatya'daki Topçu Alay Kumandanı Münir Bey idi. Bu üç alay Diyarbakır'daki XIII. Kolorduya bağlı bulunuyordu³⁸². Atatürk Samsuna çıktığı zaman Elazığ Valisi Ali Seydi Beydi. Ali Seydi Bey ile Bitlis Valisi Mazhar Müfit Bey'in aralarında geçen telgraf yazışması dikkat çekicidir. Mazhar Müfit Bey görevden alındığı

³⁸¹ Yurt Ansiklopedisi Türkiye il il :Dünü, Bugünü, Yarını," Elazığ " İstanbul 1982 , s.2503.

³⁸² Kamil Erdeha , *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1993 , s.117-118.

yolundaki söylentilerden üzüntü duymuş ve Dahiliye Nezaretinden kesin bir cevap alamaması üzerine kendiliğinden görevinden ayrılmış ve bu kararıda 29 Mayıs 1919'da İstanbul Hükümetine bildirmiştir. Bunun üzerine Hükümet Mazhar Müfit Bey'in tutuklanması için Mamuretü'l-Aziz ve Diyarbakır Valilerine tutuklama kararı göndermişti. Fakat Ali Seydi Bey ile Mazhar Müfit Bey Mülkiyeden sınıf arkadaşlarıydılar Mamuretü'l-Aziz Valisi Ali Seydi Bey 2 Haziran 1919 tarihli telgrafında: *“Ermeni Tehciri meselesinden dolayı Divan-ı Harbi Örfiye sevk edilmek üzere tevkifiniz ve mahfuzen İstanbul'a gönderilmeniz hakkında emir geldi eyer Elaziz'den geçerseniz hem bu emir tabiiyetiyle infaz edilmez hem de istersen burada kalır saklana bilirsiniz eyer her hangi bir başka yere gitmek istersen Vilayetim dahilinde emniyetle ve müreffeh yoluna devamını temin ederim kardeşim”* Mazhar Müfit Bey'in cevabı ise *“çok teşekkür ederim Elaziz'den geçmeyeceğim Erzurum'a gidiyorum hararet ve minletle gözlerinden öperim kardeşim.”* demişti.

Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığında Elazığ Valisi Ali Seydi Bey idi . Mustafa Kemal'in Milli Mücadele hazırlıklarına başladığı günlerde Damat Ferit Paşa Hükümeti Ali Seydi Bey'i görevden aldı. Oda yerine Hulusi Bey'i vekil bırakarak İstanbul'a gitti. Hulusi Bey göreve başladığı ilk günlerde Mustafa Kemal'den şifreli bir telgraf aldı telgraf'ta Vilayette ki genel durum ile ilgili sorular yer alıyor varsa ulusal direniş örgütleri ile ilgili bilgi isteniyordu. Hulusi Bey 18 Haziran 1919 tarihli telgrafında: *“III. Ordu Müfettişliği'ne, Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin burada bir şubesi mevcut olup memleketin ileri gelenleri ve eşraf bu sıralarda Erzurum Sivas, Diyarbakır ile ilişki kurmaktadır. Bundan başka İtilaf ve Hürriyet, Sulh ve Selamet Fırkaları'yla Kürt Teali Cemiyeti'nin birer şubeleri ve Muallimin Cemiyeti namıyla da ayrıca kurulmuş bir dernek olduğu arz olunur.”* Müdafaa-i hukuk Cemiyeti'nin Elazığ şubesi etkin bir çalışma yürütüyor bu arada da Kırmızı Kalem adıyla da bir dergi yayınlıyorlar. Bu sırada Elazığ'da çalışmalarda bulunan örgütlerden en önemlisi Kürt Teali Cemiyeti idi.

3 Mayıs 1919 tarihinde Mamuretü'l-Aziz valisi olarak Ali Galip atanmıştı. Mamuretü'l-Aziz valiliğine atanan Ali Galip Bey 25 Mayıs 1919 günü veda için padişahın huzuruna çıktı bu veda töreninden sonra Ali Galip, heyeti ile birlikte yola çıktı. 23 Haziran 1919 tarihinde Sivas'a geldi bu tarihte Mustafa Kemal ile Hükümetin arası iyice bozulmuştu. İstanbul Hükümeti Mustafa Kemal'in yakalanarak İstanbul'a

gönderilmesini Kumandanlara ve Mülki Amirlere duyurmuştu. Ali Galip günlerini Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklasın diye Sivas Valisini sıkıştırmakla geçirdi.

Ali Galip'in tüm çabasına rağmen başarılı olamadı bu çabalardan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa 27 Haziran 1919'da Ali Galip'i huzuruna getirtti. Mustafa Kemal Paşa ile Ali Galip arasında ki görüşmelere tanık olan Reşit Paşa görüşmeyi şu şekilde anlatmaktadır: *“Ali Galip Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna çıktığında Paşanın kaşları çatık yüzü asık bir vaziyette Ali Galip Bey'i kabul etti Ali Galip Bey'i bir müddet ayakta tuttuktan sonra oturmasını emretti. Ali Galibi muhatap tutarak ağır bir nutuk çekti kelimelerin silleden farkı yoktu Ali Galip Sivas'ta günlerce oturarak saman altından su yürütme çalışmasını bayalık ile tasvir ve hem kendini tektir hem tahkir etmekle beraber Milli Hareketin mahiyeti hedefi ve kutsiyeti hakkında irşatları ihtiva ediyordu. Mustafa Kemal Paşa belki 20 dakika sert hitabesini devam ettirdi sonra elinde tuttuğu iri taneli tespihi yanı başında ki sehpaye attı ve askerler mert olur Türk askeri ise mertlerden mert ve pek civan mert olur siz cihanın kabul ettiği bu kayideyi istisnamı teşkil ediyorsunuz yoksa ordudan ayrılmakla Türk askerlerine mahsus tüm kıymetlerden de mi uzak düştünüz kime ve kimlere hizmet yahut kime ve kimlere ihanet ediyorsunuz hiç düşündünüz mü Ali Galip Bey birkaç kelime söylemek istediye de Mustafa Kemal kızgın bir şekilde ayağa kalktı ve size dedi, daha ağır muamelede buluna bilirdim mütekait bir asker olduğunuza hürmet gösterip bu kadarla iktifa ediyorum şu kadar ki aklınızı başınıza almaz haddinizi tanımaz dilinizi de kısınamazsanız akıbetiniz vahim olur. Haydi buyurun yerinize gidin derin derin düşünün Harput'a mı gitmek geri İstanbul'a mı gitmek lazım olduğunu kararlaştırın yalnız şunu unutmayın ki Anadolu'da sizin gibilerinin ve efendilerinizin düdüğü ötmez ötemez.”*³⁸³ Bu görüşmenin ertesi sabahı erkenden Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Erzurum'a hareket etti.³⁸⁴ Ali Galip ile Dahiliye Nezareti Nazırı Adil Bey ile Ali Galip Bey arasında 1 Eylül 1919 tarihinde

³⁸³ K. Erdeha a.g.e., s.122.

³⁸⁴ Erzurumlular da gidişatın vahim olduğunu anlamışlar ve Vilayet-i Şarkîye Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti kurarak Sivas , Diyarbakır ,Mamuretü'l-Aziz, Bitlis, Van ve Erzincan'daki kardeş kuruluşların dikkatini aşağıda ki noktalara çekmişlerdir: *“Ermenilerin mukaddes ve tarihi vatanımız hakkında talep ve ihtirasları bütün İslam mevcudiyetinin imhası gayesini istihdaf ediyor. Sadrazam Paşa'nın bu hususta ki teklifi ve Vilayeti Şarkiyemizi Devletin ananesine muhalif olarak Ermenistan namıyla tersimi ve Ermeni tefevvuku altında bir muhtariyet verilmesi zannını tevlit ediyor. Şu halde bizim için tasavvur edilen kara ve acı günün arifesinde bulunuyoruz fakat aramızda husule gelecek bir ittihad-ı millinin hakkımızda hazırlanan o akıbetleri bir tasavvur mahiyetinde bırakacağına kaniiz.”* Mustafa Kemal Ciddi ve acil tehlike karşısında bulunan Erzurumluların hassasiyetini dikkate alarak yurt çapında ki mili tepkileri tek çatı altında birleştirmeden önce bu kentte bir ön kongre yapılmasına karar vermiştir. Erzurum kongresi 23 Temmuz 1919'da ilk toplantısını yaptı. Bu toplantıda :*“Tebaa-i Osmaniye'den olan Rum ve Ermeni anasını gördükleri teşvik ve müzaheretin netayiciyle de namus-ı millimizi cerihada edecek taşkınlıklardan başlayarak nihayet hazin ve kanlı safhalara girinceye kadar küstahça tecavüzata koyuldular.”* diyen Mustafa Kemal Erzurum Kongresinde Vatan'ın bütünlüğünü ve milletin bağımsızlığını bozacak her türlü harekete karşı olduğunu belirtmiştir.³⁸⁴

yapılmaya başlanmış telgraf yazışmaları Milli mücadele tarihimizde ihanet belgeleri olarak anılmakta olan yazışmalardır. Bu yazışmalarda Ali Galip Bey'in istekleri bitmek tükenmek bilmiyordu. Aynı gün Sivas'ta Vali Reşit Paşa Mustafa Kemal ve arkadaşlarını 2 Eylül akşamı Sivas'a geldiklerini halkın coşkun sevgisi ile karşılaştıklarını 4 Eylül'de Kongre çalışmalarına başlayacağını belirtmişti.³⁸⁵

Ali Galip 6 Eylül sabahı Malatya'ya geldi o sırada Malatya Mutasarrıfı Kürt aşiretlerinden biri olan Bedir hanlılardan Halil Rahmi Beydi. Halil Rahmi bağımsız bir Kürt Devleti peşinde koşuyordu. Ali Galip Bey'in ve Halil Rahmi Bey'in ittifakı olsa dahi her ikisinin de amaçları farklı idi. Ali Galip Bey'in amacı Mustafa Kemal ve arkadaşlarını tutuklamak Halil Rahmi Bey'in amacı ise fırsattan yararlanarak bağımsız bir Kürt Devleti kurmaktı. Ali Galip 9 Eylül'de İstanbul'a yolladığı telgrafta: *"İçinde bulunduğumuz ayın 14 günü yeter kuvvet ile haydutların izlenip yakalanması için Malatya'dan yola çıkmak üzere gerekli tedbirler alınmıştır. Tanrının yardımı ile çarpışmada başarı sağlanacağına güvenilsin yalnız yazılarımın karşılıkları ve gerekleri geciktirilmemelidir demiştir."* Ali Galip ile Dahiliye Nazırı arasında yapılan görüşme 6 Eylül'de Mustafa Kemal tarafından ele geçirilmiştir. 9 Eylül günü akşamı Zühtü Bey'in Mustafa Kemal'e gönderdiği rapordan haberdar olan Malatya telgraf Müdürü rapordan Vali Ali Galip Bey'e söylemeyeceğine yemin etmesine rağmen Vali Ali Galip Bey'e raporu anlatmıştır.³⁸⁶ Bu haberi alan Ali Galip büyük bir korkuya kapılmıştır. Bunun üzerine Ali Galip ve arkadaşları 10 Eylül gecesı Malatya yakınındaki Rakka Köyüne 11 Eylül gecesı de bu köye yarım saat uzaklıkta ki bir köyde geçirmiştir. Ali Galip Malatya'dan Urfa'ya geçmiş İstanbul'a geçmek için İngilizleri araya koymuş vapurla İzmir'de Vali Kambur İzzet'in misafiri olmuş burada İstanbul hükümeti ile irtibata geçen Ali Galip İstanbul'a gelmiş ise de kısa süre de Türk Ordusu İstanbul'a girince merkez kumandanlığı tarafından yakalanarak Adapazarı'ndaki Harp Divanına gönderildi. Ali Galip yapılan mahkeme sonucu beraat etmesinden cesaret alarak Ankara'ya gelmişti. Fakat Rauf Bey tarafından görülerek Milli Mücadele aleyhindeki

³⁸⁵ Mehmet Evsile , *Atatürk Milli Mücadele Cumhuriyet* , Ankara 1999 , s.92.

³⁸⁶ Malatya da bulunan 12. Alay Kumandanı Binbaşı Cemal Bey'e Vali Mutasarrıf ve Kürtçülük propagandası yapan diğer kişilerin tutuklanması emredilmiştir fakat Cemal Bey yeterli kuvveti olmadığından bu emri yerine getiremeyeceğini bildirmiştir. Elazığ da bulunan 15. Alay Kumandanı İlyas Bey'e katıra bindirilmiş bir bölük askerle iki makineli tüfeği yanına alarak Malatya'ya gitmesi rica edilmiştir. Durumdan ayrıca Diyarbakır da ki 13. Kolordu ile Erzurum'daki 15 Kolordu Kumandanları da haberdar edilmiştir. Emir Subayı Recep Zühtü Bey diğer bir subayla birlikte Malatya'ya gönderilmiştir.

tutumu yüzünden Yüz Ellilikler listesinin 39. Sırada Harput Valilerinden Ali Galip olarak yer aldı ve yurt dışına çıkarıldı.³⁸⁷

4.4.Lozan Barış Antlaşması ve Ermeniler

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla birlikte 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasıyla kesin bir barış için çalışmalara başlanmıştır. Ermenilerle alakalı hiçbir madde Mudanya Mütarekesine konulmamıştır. Milli mücadelenin kazanılıp Mudanya mütarekesinin imzalanmasının ardından itilaf devletleri Türk hükümetini 13 Kasım 1922'de İsviçre'nin Lozan şehrinde yapılacak olan barış konferansına davet ettiler.³⁸⁸

Lozan görüşmeleri 20 Kasım 1922'de Lord Curzon başkanlığında ve İsviçre Konfederasyon Başkanı Robert Haab'ın açılış konuşması ile başlamıştır.³⁸⁹ Lozan konferansına Ermeni Cumhuriyeti heyetinden Ahoranyan ve Aleksander Hadisyan, Milli Heyetten de Noradunkyan ve Leon Paşalyan, Türk Hükümeti, Uzlaşma Devletleri katılmıştı. Ermeni Cumhuriyeti Heyeti ile Ermeni Milli Heyeti³⁹⁰ arasında tam bir uzlaşma olmamasına rağmen iki heyet birlikte hareket ederek davalarını Lozan Konferansında da görüşülmesini istemişlerdir.³⁹¹ Sonuçta bu iki heyet arasında Ermenilere bağlı bütün meselelerde tam bir ittifakla karar verildi. Bu karar sonucu olarak müttehit Ermeni heyeti isteklerini Lozan Konferansına bir *muhtıra ile bildirdi. Bu muhtıraya göre:*

- Genel harp esasında Ermeniler açık olarak müttefiklere karşı vaziyetlerini ifa etmişler ve bunlar tarafından iyi tahrip ve müttefik millet olarak tanınmışlardır.
- Bu harp Ermenilerden nispet kabul etmeyecek derecede kurbanlar almıştır. Türkiye Ermenistan'ın 2.250.000 Ermeni'den 1.250.000 katledilmiştir. 700.000 Kafkasya'ya , İran'a , Suriye'ye , Yunanistan'a Balkan Devletleri memleketlerine ve diğer yerlere hicret etmişlerdir. Hali hazırda Türkiye Ermenistan'ın da köylerde ancak 130.000 İstanbul da 150.000 Ermeni vardır bunlarda daima hicrete hazırlardır.

³⁸⁷ K. Erdeha a.g.e., s.133-136.

³⁸⁸ Suna Kili , *Türk Devrim Tarihi* , İstanbul 2007, s. 145-151.

³⁸⁹ Cemal Anadol , *Tarihin ışığında Ermeni Dosyası* , İstanbul 1982, s.365.

³⁹⁰ Cafer Ulu , *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Ankara 2009 , s.51-52.

³⁹¹ C . Anadol , a.g.e., s. 368-370.

- *Menşei çok eski olan Ermeni meselesi 1878 tarihinde Berlin Kongresi ile doğmuş ve beynelmilel bir mahiyet iktisap etmiş nazik bir meselelerden biridir. Bu meselenin kesin ve nihai olarak halli Orta Doğu barışı üzerinde etkili olacaktır.*
- *Devletler aleyhine olarak Türkiye Ermenistan'ın istiklalini ilan etmişlerdir. Bu mesele milletler ittifakı nizamnamesine ve bütün sulh muahedelerine girmiş bulunuyor*
- *Başlıca noktaları esasen Milletler Cemiyetinin birinci ve ikinci toplantılarında müzakere edilerek reye konulmuş ve milli ocağın (Ermeni Yurdu) kurulması oybirliği ile kabul edilmiştir.*³⁹²

Açılış konuşmasından sonraki gün yapılan ilk oturumda konferansta görüşülecek meseleler üç guruba ayrıldı ve üç komisyon oluşturuldu. Sınırlar ve askeri meseleler Birinci Komisyonunda, Türkiye'deki yabancılar ve azınlıklar meseleleri İkinci Komisyonunda, mali ve ekonomik işlerinde Üçüncü Komisyonunda görüşülmesi ve bu komisyonların her birine İngiliz, Fransız ve İtalyan baş delegelerinin başkanlık etmeleri kararlaştırıldı. Ama her bir komisyon gerektiğinde alt komisyonlar da kurabilecekti. Türkiye'yi Birinci Komisyonunda İsmet Paşa , İkinci Komisyonunda Rıza Nur ³⁹³, Üçüncü Komisyonunda da Hasan Bey temsil edeceklerdi.³⁹⁴

Ermeni heyeti daha sonra konferansa kabul edilmek ve Ermeni meselesinin gündeme getirilmesi için 18 Ekim'de Müttefik Devletlere başvurdu Müttefik Devletler ise aralarında bir ön antlaşma yapılmadan Ermeni delegelerinin resmen davet edilmelerinin doğru olmayacağını böyle bir şeyin Ermenistan gibi filli bir hükümeti olmayan diğer guruplara kötü bir örnek teşkil edeceği düşünülmekteydi. 18 Ekim'deki müracaat ancak 13 Kasım tarihin de Lord Curzon'un Ermeni heyetine Lozan Konferansı'nda dinlemek üzere davet etmesi ile gerçekleşmiştir.

Azınlıklar meselesi Lozan barış konferansının içtüzüğüne göre İkinci Komisyonunda yani yabancılar ve azınlıklar komisyonunda ele alınacakken Birinci Komisyonunda yani arazi ve askerlik komisyonunda 12 Aralık 1922 tarihinde tartışılmaya başlandı. Komisyon başkanı olan Lord Curzon Müttefikler adına yaptığı konuşmasında:”

³⁹² E. Uras, *a.g.e.*, s.717.

³⁹³ Gündüz Aktan , “Lozan Barış Anlaşması ve Ermeni Sorunu “ , *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Ankara 2007 , s.30.

³⁹⁴ Ömer Turan, “Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu”, *Osmanlı'nın son Döneminde Ermeniler*, Ankara 2002, s.197.

Müttefiklerin savaşa giriş nedenlerinden birisinin Hristiyan azınlıklar ve özellikle Ermenilerin korunması ve kurtarılması olduğunu Ermeniler konusuna sadece Ermenilerin çektikleri acılar yüzünden değil gelecekları bakımından kendilerine verilmiş sözler yüzünden de bakılması gereğini belirtmiştir. Bu sorunun çözümü Türkiye topraklarında ister kuzey doğu Anadolu da isterse Kilikya'nın güney doğusu ile Suriye sınırları arasında bir Ermeni Yurdu'nun kurulması gerektiği Ermeniler için tarihsel bir hak olduğu ileri sürülmüştür.” Lord Curzon'un bu konuşmasının ardından İsmet Paşa ise Fatih döneminden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıklara verilen hakları anlattıktan sonra hükümetin görüşünü üç madde de özetlemiştir:

- *Türkiye azınlıklarının kaderinin iyileştirilmesi her şeyden önce her türlü yabancı müdahalesinin ve dışarıdan kışkırtmalara bulunulması olanağının ortadan kaldırılmasına bağlıdır.*
- *Bu amaç ancak ve her şeyden önce Türk ve Rum halklarının mübadeleleri ile gerçekleştirilebilir.*
- *Karşılıklı mübadele tedbirlerinin uygulanması dışında kalacak azınlıkların güvenlikleri ve gelişmeleri için en iyi garantiler gerek ülke kanunlarının sağlanacağı gerekse üyelerin Türk vatandaşı olarak bütün görevlerini yerine getiren bütün topluluklara Türkiyecin geniş görüşlü politikasının vereceği garantilerdir.*

13 Aralık 1922 tarihinde yapılan oturumda İsmet Paşa: *”Yapılacak barışın acılara neden olan siyasal nedenleri yok edeceğini Ermeni sorununu bir geçim yolu yada siyasal bir silah sayarak dışarıda çalışan Ermeni Komitelerinin her türlü varlık nedenini ortadan kaldıracağını ve böylece Türklerle Ermenilerin savaşın açtığı yaraları birlikte saracağını belirtti.”*³⁹⁵

Müttefiklerin Lozan'a gelirken Ermeni meselesi ile ilgili düşüncelerine gelince İsmet Paşa ile Lord Curzon arasında geçen görüşmeyi örnek vermek yerinde olacaktır. *“Lord Curzon gelmişti yakında onunla konuştum azınlık meselesi ne olacak diye Lord Curzon: ‘Azınlık mı kaldı ki ne olacağı meselesi olsun’ dedi, çünkü Anadolu'daki Rumlar muharebe sonunda çekilmişlerdi. Türklerle kendiliğimizden mübadele yapmıştık böyle bir mesele yok ve dediğim doğru”* dedi.

³⁹⁵ Ö.Turan, a.g.m., s.205.

Ermeni Yurdu meselesi de 20 Aralık'taki azınlık alt komisyonu toplantısında da gündeme gelmiştir. Türk delegasyonundan Rıza Nur teklifi şöyle anlatmaktadır: “20 Kanun-ı evlel ictimasında Amerika delegesi Ermeniler için bir Ermeni Yurdu istedi ve bunun insaniyet namına lazım olduğunu söyledi bende mademki Amerikalılar insaniyet için Ermenilerin rahatlarını istiyorlar ve kendileri insaniyete hizmet gayretindedirler o halde onlara Amerika da yer versinler dedim niçin dediler çünkü henüz Türkiye de konfor yoktur Amerika tamamıyla teşkilatı yapılmış rahat ve saadeti yerinde zengin bir memlekettir Ermeniler orada daha çok rahat olurlar dedim hepsi güldü Amerika delegesi de güldü...”³⁹⁶

31 Aralık 1922 tarihli oturumda da İsmet Paşa:“*Halen Türkiye’de bulunan Ermenilere gelince savaşın uzun yıllardan önce görmüş olduğumuz gibi, bunların Türk vatandaşlarıyla mükemmelen geçinerek, çalışan ve müreffeh bir surette yaşamaya devam etmelerine hiçbir engel yoktur. Türk temsilci heyeti, barışın, siyasi mahiyetteki ıstıرابı defettikten ve ermeni sorununu bir geçim yolu veyahut siyasi bir silah kabul ederek dışarıda çalışan komiteleri ortadan kaldırdıktan sonra Türklerle Ermenilere karşılıklı, tam bir samimiyet içinde savaşıp kendilerinde açtığı yaraların tedavisini düşünmeye meydan bırakacağına inanır.*” Dedikten sonra, Ermeni Yurdu hakkında şu nokta kesin olarak ileri sürmüştür:“*Lozan’da bulunduğundan beri bütün ilgililere tekrar etmiş olduğu gibi İsmet Paşa, Türkiye’de kalmak isteyen Ermenilerin kendilerine karşı tamamıyla lütfkar olacak ve geçmişteki olayları memnuiyetle unutacak olan Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabileceklerini komisyon huzurunda da arz etmek arzusundadır. Diğer taraftan Türkiye toprağından olan arazinin ermeni yurdu teşkil olunmak üzere terkini, Türkiye’nin parçalanmasına yeni bir teşebbüs olarak kabul etmek zorundadır. Halbuki bu gibi teşebbüslerin haksızlığı ve mümkün olmadığı çok kere ispat edilmiştir. Türkiye’nin doğu illerinde, Kilikya’da Türk çoğunluğu kapsamayan ve her ne suretle olursa olsun, anavatandan ayrılması mümkün olan bir karış toprağı yoktur.*”

Aynı oturumda Lord Gurzon, İsmet Paşa’ya cevap olarak :“*İsmet Paşa , Ermenilerden söz ederek, bunların Türk yönetimi altında tamamen mutlu ve memnun bir millet olduğunu. Bunlara karşı Türk Hükümetinin kardeşçe duygular duyduğunu ve çektikleri ıstıرابın, ancak kendilerinin çılınca hareketlerinin ve komşularının tahrikleri yüzünden olduğunu anlattı. Eğer her zaman bu iki millet arasında bu kadar iyi ilişkiler*

³⁹⁶ B. Bakar ,a.g.e., s.248.

mevcut idi ise nasıl olur da Küçük Asya'da yaşayan 3.000.000 Ermeni, 130.000 kişiye iner? Bunlar intihar mı ettiler, yoksa kendi istekleri dışında kaçıma mı zorlandılar? Bu azalma hangi baskı altında meydana geldi? Fransız orduları geçenlerde Kilikya'yı boşalttıkları zaman, neden bu mutlu ve memnun ırka mensup 60 ya da 80 bin kişi yurt ve ailelerini arkada bırakarak başka yerde, yoksul bir şekilde yaşamak üzere Fransızları izleyerek kaçtılar? Niçin şimdi yüz binlerce Ermeni, Türk Hükümetinin samimi çağrısına koşacak yerde, dünyanın çeşitli bölgelerine sığınyor? Kısaca, niçin bu Ermeni meselesi dünyanın en büyük kötülüklerinden birini teşkil ediyor?" dedi.³⁹⁷

Konferans 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğraştır. Konferansa tekrar 23 Nisan 1923'te başlanmış ve 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması imzalanmıştı. Lozan Antlaşması ile Ermeni Milli Yurdu isteğine son nokta konulmuştu. Lozan antlaşması TBMM tarafından 23 Ağustos 1923 tarihli oturumda onaylanmıştı.³⁹⁸ Lozan Antlaşmasında Ermenilerle ilgili özel hükümler bulunmamaktadır. Türkiye de kalan Ermenilerin statüsü diğer Müslüman olmayan azınlıklar gibi Lozan Antlaşmasının 37. ve 45. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Bu azınlık hakları dışında 30. 31.ve 32. maddeler ile Türk tabiiyetine geçmek isteyen herkes için 2 yıl içerisinde başvuru hakkı tanınmıştır.³⁹⁹ Lozan görüşmeleri esnasında TBMM ve Mustafa Kemal yanlısı bir tutum sergileyen ve kendi geleceklerinin Türk Hükümetine bırakılmasını arzu etiklerini dile getiren Türk Ermenileri Lozan Antlaşmasını imzaladıktan sonra ülkeye dönen İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyetini Ermeni Cemaati temsilcileri tarafından Çatalca da karşılanmıştır. Ermeni temsilciler arasında Türkiye Ermenileri Türkiye Ermenileri Patrik Kaymakamı Baş Piskopos Kevork Arslanyan ve Cismani Meclis Başkanı Harutyun Mostiçyan da hazır bulunmuştur. Delegasyon karşılamada Ermeni Cemaati'nin sevinç ve sadakatlerini belirten ifadelerle vatan yararına kazanılan bu büyük başarıyı kutlamışlardır.⁴⁰⁰

Lozan Antlaşmasında mevcut olan azınlıklarla ilgili hükümlerin Türkiye tarafından uygulanmayacağı iddia edilmiştir. Ama daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Gregoryen , Katolik ve Protestan Ermeniler Türk Adliye Vekaletine başvurarak İsviçre medeni kanununun getirdiği laik düzende Lozan Antlaşmasının ayrıcalıklarının talep edilmesinin yersiz olduğunu belirterek azınlık haklarından

³⁹⁷ E. Uras, *a.g.e.*, s.717-718.

³⁹⁸ B. Bakar , *a.g.e.*, s.249.

³⁹⁹ S. Beyoğlu , *a.g.m.*, s.550.

⁴⁰⁰ C. Ulu , *a.g.e.*, s.75-76.

vazgeçtiklerini belirtmişlerdir. Bu şekilde Lozan Antlaşmasının getirdiği ayrıcalıklardan vazgeçen Ermeni vatandaşlar her hangi bir Türk vatandaşı gibi yaşamayı tercih etmişlerdir. Ermeni sorunu Lozan Antlaşmasından sonra siyasi olarak kapanmıştı.⁴⁰¹

⁴⁰¹ Z. Tüfekçi, *a.g.t.*, s.167.

SONUÇ

Tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan Mamuretü'l-Aziz 1516 yılında Osmanlı egemenliğine girmiştir. Şehir Birinci Dünya Savaşı öncesinde de stratejik öneminden dolayı misyonerlerin sıkça ziyaret ettiği yerlerdendir. Devletin askerler için depoladığı yer olması hasebiyle Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş esnasında önemli bir konumdadır. Özellikle Ermeni faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı esnasında had safhaya ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce vilayet dahilinde 480.000 Müslüman 74.206 Ermeni bulunmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Ermeni faaliyetleri Ülkenin bütünlüğünü tehlikeye düşürünce hükümet 1915'de ülkenin bütünlüğünü bozan Ermeni, Rum, Arap ve Kürtlerin iç bölgelere sevk ve iskan edilmesine karar verdi. Bunun üzerine Mamuretü'l-Aziz'de bulunan Ermeniler de Musul, Zor ve Urfa tarafına göç ettirilmiştir. Ancak daha sonraki tarihlerde Mamuretü'l-Aziz'e gönderilen emirlerle pek çok Ermeni sevk edilmemiştir. Ermenilerden vilayet dahilindeki kasabaları değiştirmek kaydıyla kendi işleri ile meşgul olan tüccar, esnaf, asker, zabıt, engeli olan kişiler ve mebus ve aileleri Duyûn-ı Umûmiyye ve Reji İdaresinde çalışan memurlar sevk edilmemiştir. Protestan ve Katolik mezhebinde bulunan Ermenilerde sevkten muaf tutulmuştur.

Tehcir esnasında hükümetin aldığı tüm önlemlere rağmen bazı memurların yaptığı suiistimaller ortaya çıkmıştır. Bunlar için devlet Tedkik-i Seyyiat Komisyonları oluşturulmuştur. Anadolu on bölgeye ayrılarak bu bölgelere Tahkik Heyeti gönderilmiştir. Bu çerçevede de Mamuretü'l-Aziz'e de Tahkik Heyeti gönderilmiştir. Bu heyetin raporuna göre; Mamuretü'l-Aziz tehciri esnasında Ermenilere zarar verdikleri ve suiistimallerde bulundukları gerekçesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyelerinden Teşkilat-ı Mahsusa reisi Doktor Bahaeddin Şakir, İttihat ve Terakki Cemiyeti Mamuretü'l-Aziz Kâtib-i Mesulü Resneli Nazım Bey, eski Harbiye Müsteşarı ve Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa, Mamuretü'l-Aziz Polis Müdürü Reşad Bey, eşraftan Mahmud, Halil ve biraderi Bekir, Jandarma Yüzbaşlarından Kâzım ve Ethem, Mülâzim Mehmet Ali, Salih ve Şevki, Harputlu Hacı Kerim, Komiser Adı Güzel ve biraderi Mehmet, Adıyamanlı Bedri vilayet Valisi Sabit, Maarif Müdürü Ferid Bey, eski Mebus Safvet ve Mehmet Said Efendiler, Dersim Mebusu Nuri ve Harput Kaymakamı Asım Beyler toplam 249 kişinin yargılanmasına karar verildi.

Mahkemelerde çok sayıda yalancı şahit bulunmuş yapılan tahkikatlar sonucu şahitlerin yalan söylediği ortaya çıkmıştır.

Mahkeme heyeti Mamuretü'l-Aziz tehciri yargılamaları sonucunda idamda dahil çeşitli hapis cezaları verdiği gibi bazı sanıklar hakkında da beraat kararı vermiştir. Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in Teşkilât-ı Mahsusa reisi sıfatıyla İstanbul'dan Trabzon ve Erzurum vilayetlerine ve diğer bölgelere gidip hapishanelerden tahliye edilen suçlulardan oluşturduğu çetelerin başına geçerek, tehcir sırasında Ermenileri öldürttüğünün ve mallarını yağma ettirdiğinin anlaşıldığı belirtilmiştir.

Ayrıca Dr. Bahaeddin Şakir'in bazı illerin valilerine gerek şifahî yoldan ve gerekse şifre ile yazılı olarak gönderdiği gizli talimatlarla bir araya getirdiği Teşkilât-ı Mahsusa üyelerini, Ermenilerin "imhası" için kullandığı tespit edilip işlenen suçların fâilleriyle "hem fiil" olduğu anlaşıldığından suçluluğuna karar verilmiştir. Bu nedenle Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in Ceza Kanunu'nun 181. maddesi delaletiyle 170. maddesine uygun olarak gıyaben idamına hükmedilmiştir. Yurt dışında olması sebebiyle cezası infaz edilmemiş 1922 yılında Arşavir Şıracıyan isimli Ermeni komitecisi tarafından Berlinde öldürülmüştür.

Sonuç olarak Mamuretü'l-Aziz tehcirinin uygulanması esnasında birkaç münferit istenmeyen olayların yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu olayların katliam boyutunda olmadığı da bir gerçektir. Ermenilerin Müslümanlara yaptığı katliam ve kıyımlar göz ardı edilmektedir. Mamuretü'l-Aziz'de tehcirin uygulanmasına rağmen bölgede kalan Ermeniler Milli Mücadele döneminde faaliyetlerine devam etmişlerdir. Ermenistan Devleti'nin de kurulmasını amaçlayan Sevr Barış Antlaşmasına Osmanlı Devleti imzalamıştır ancak anlaşma onaylanmamış ve geçersiz kılınmıştır. Savaşın sonunda imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile de Ermeni sorunu Türkiye açısından siyasi bakımdan kapanmıştır.

EK-1: Anadolu Beylikleri haritası.

EK-2: 13 Aralık 1883 tarihli Harput vilayeti yol haritası.

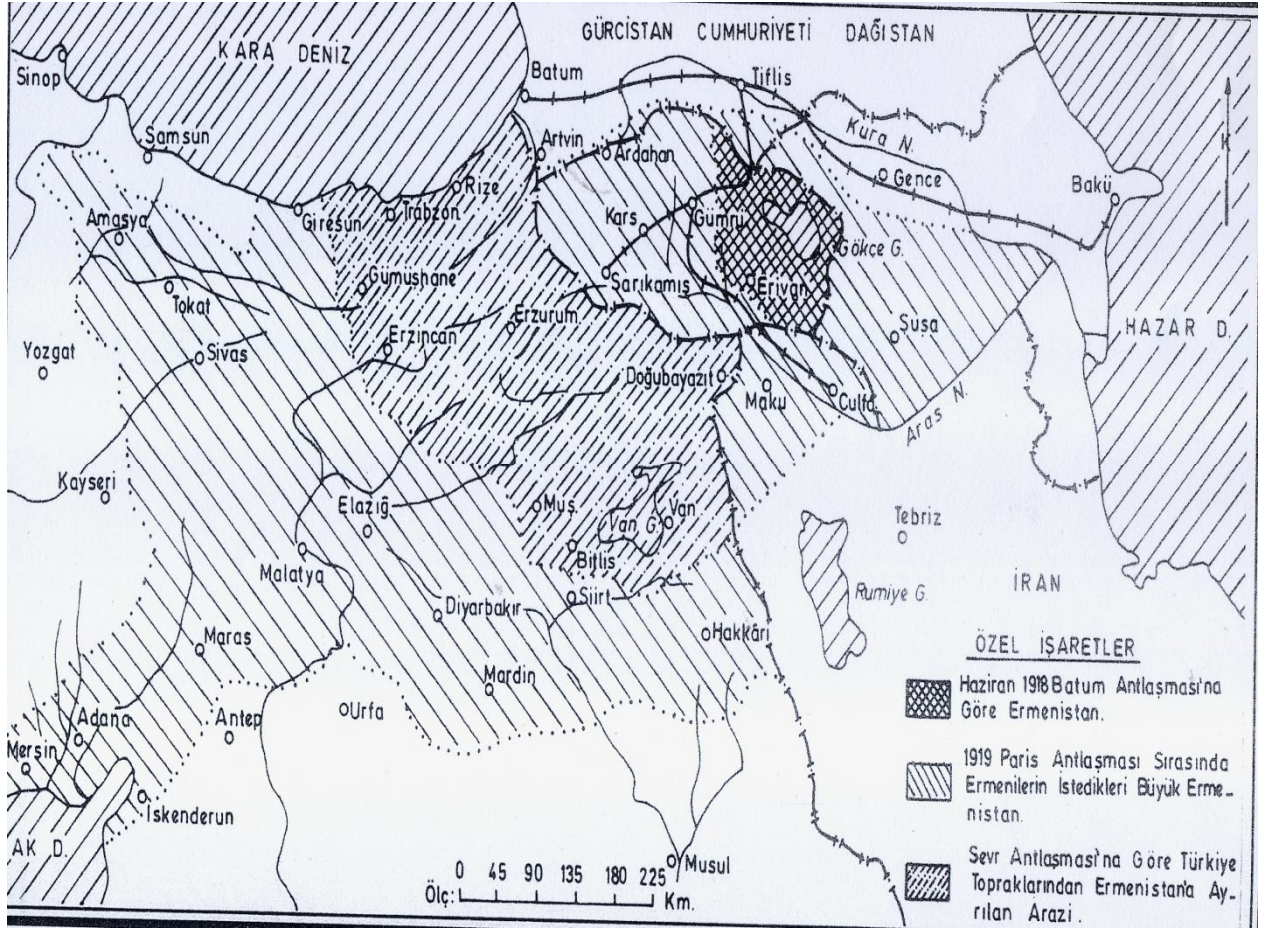

EK-3: 5 Şubat 1887 tarihli Erzurum, Harput, Bitlis, Diyarbakır vilayetlerinin yol haritası.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

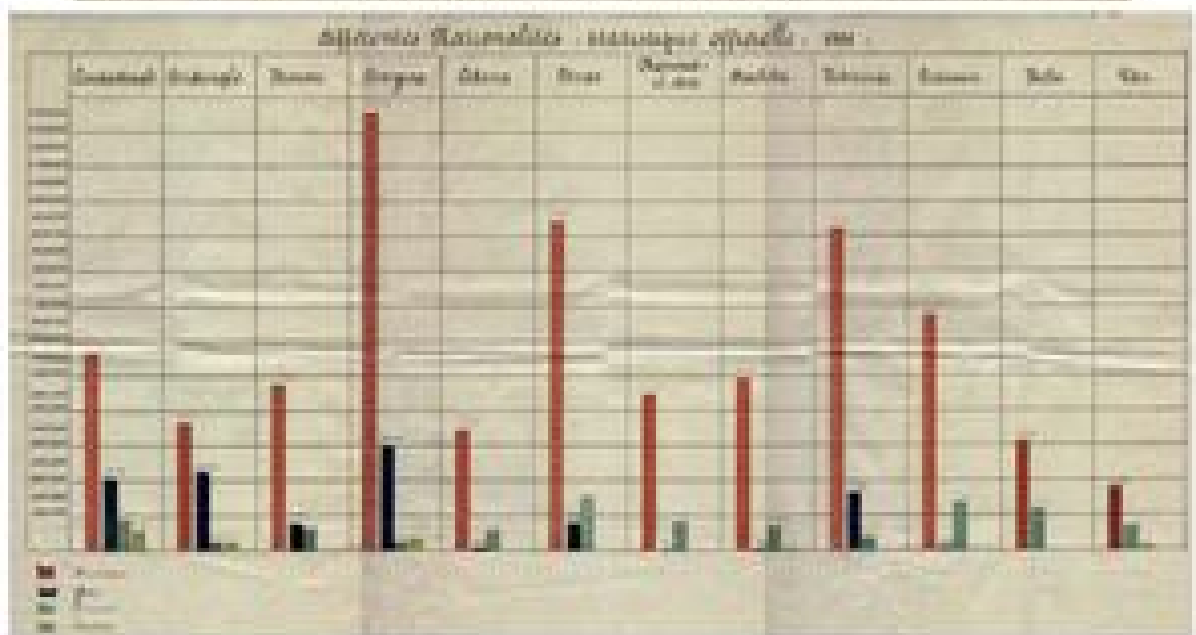
EK-4: Paris Konferansına götürülen Büyük Ermenistan Projesi ve Sevr Antlaşması'nda Ermenilere ayrılan yerler.

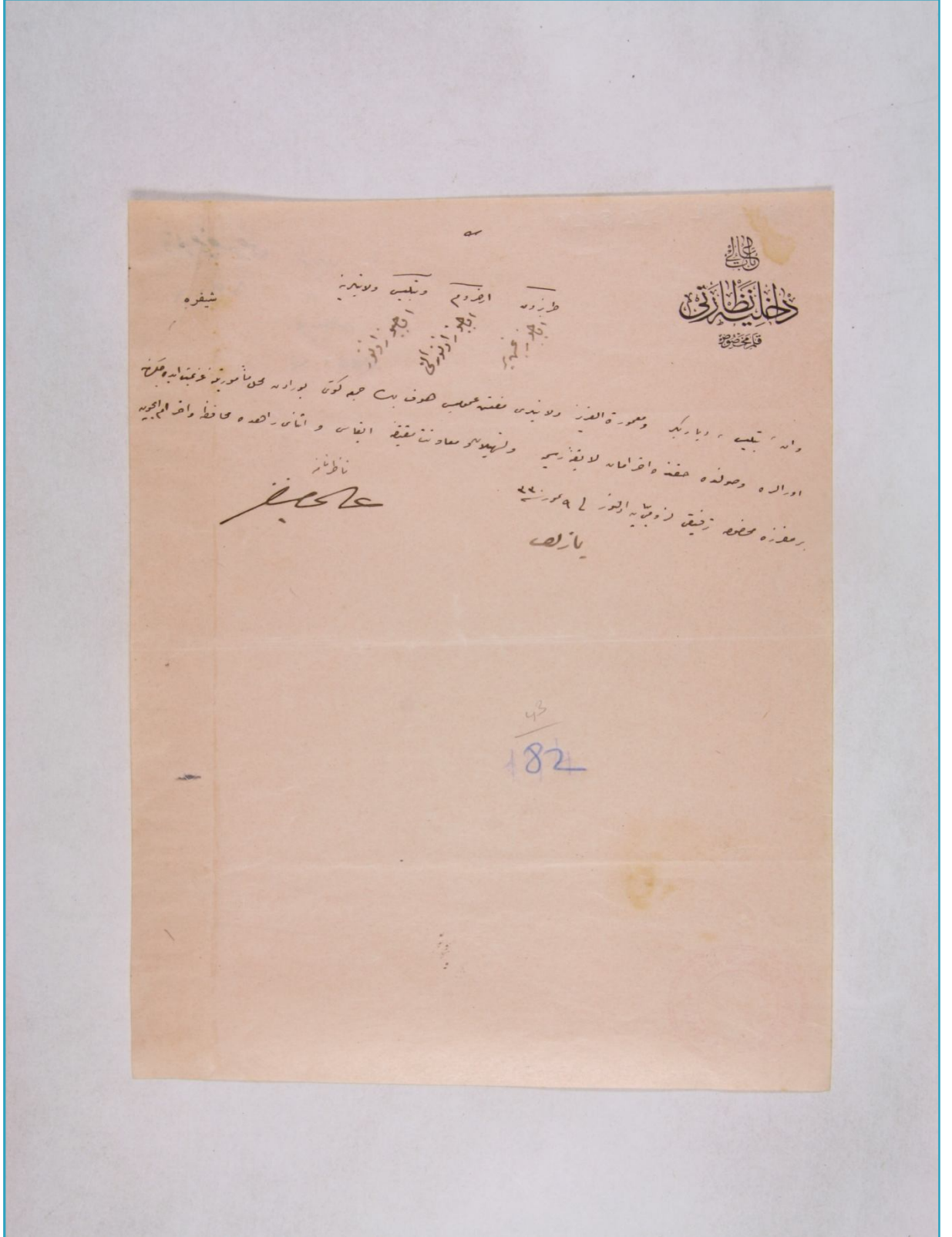
EK-5: Sevr Antlaşmasına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması.

EK-6: 1893-1897 Osmanlı da Müslüman, Rum, Ermeni nüfus miktarı ve oranları.

EK-7: Van, Bittlis Ve Mamuretü'l-Aziz Ve Diyarbakır Vilayetleri
Müfetiş-İ Umumisi Hof Bey'in memuriyet mahaline gitiğinde kendisine
gerekli yardımın yapılması ve yolda müfreze ile korunmasına dair Kalem-i
Mahsusa'dan Mamuretü'l-Aziz vilayetine çekilen telgraf.

الحافظ تقي

امنیات عمومیہ مدرسہ
قلمی
عمومی
خصوصی

ادونه	ولایتہ	دیار بکر	ولایتہ	پولی	متصرفلغہ
ارضروم	»	سوریہ	»	جائیک	»
آطنه	»	سیواس	»	چنجلہ	»
انقرہ	»	طریزون	»	زور	»
آبدین	»	قسطامونی	»	عسری	»
بتلیس	»	قونیہ	»	قرہ سی	»
بصرہ	»	معمورۃ العزیز	»	قدس شریف	»
بغداد	»	موصل	»	قلعہ سلطانیہ	»
پروت	»	وان	»	منتشا	»
ہماز	»	عن	»	تکہ	»
حلب	»	اورفہ	متصرفلغہ	قیصری	»
خاندیکار	»	ایزمیت	»	مدینہ منورہ	محافظلغہ

امکان بر غفلت و ایمن این مملکت مدتی تفریق با شایسته مردم هر دو ده
 قاریو قهرمانان را با همی به قتل رساند و اجازت تطبیق و سبب
 و استیلا را ظهیر این جز او را و و شایسته - تحقیق بیرون توقیف اولی
 در این جز به توقیف در روی همی به با به قهرمانان و شایسته با شایسته
 اولی ایمن این مملکت با احوال استیلا در این تطبیق و توقیف اولی
 عدول اجازت این مملکت احوال استیلا در این توقیف اولی
 قاریو به قتل رساند و اجازت این مملکت احوال استیلا در این توقیف اولی
 قاریو به قتل رساند و اجازت این مملکت احوال استیلا در این توقیف اولی

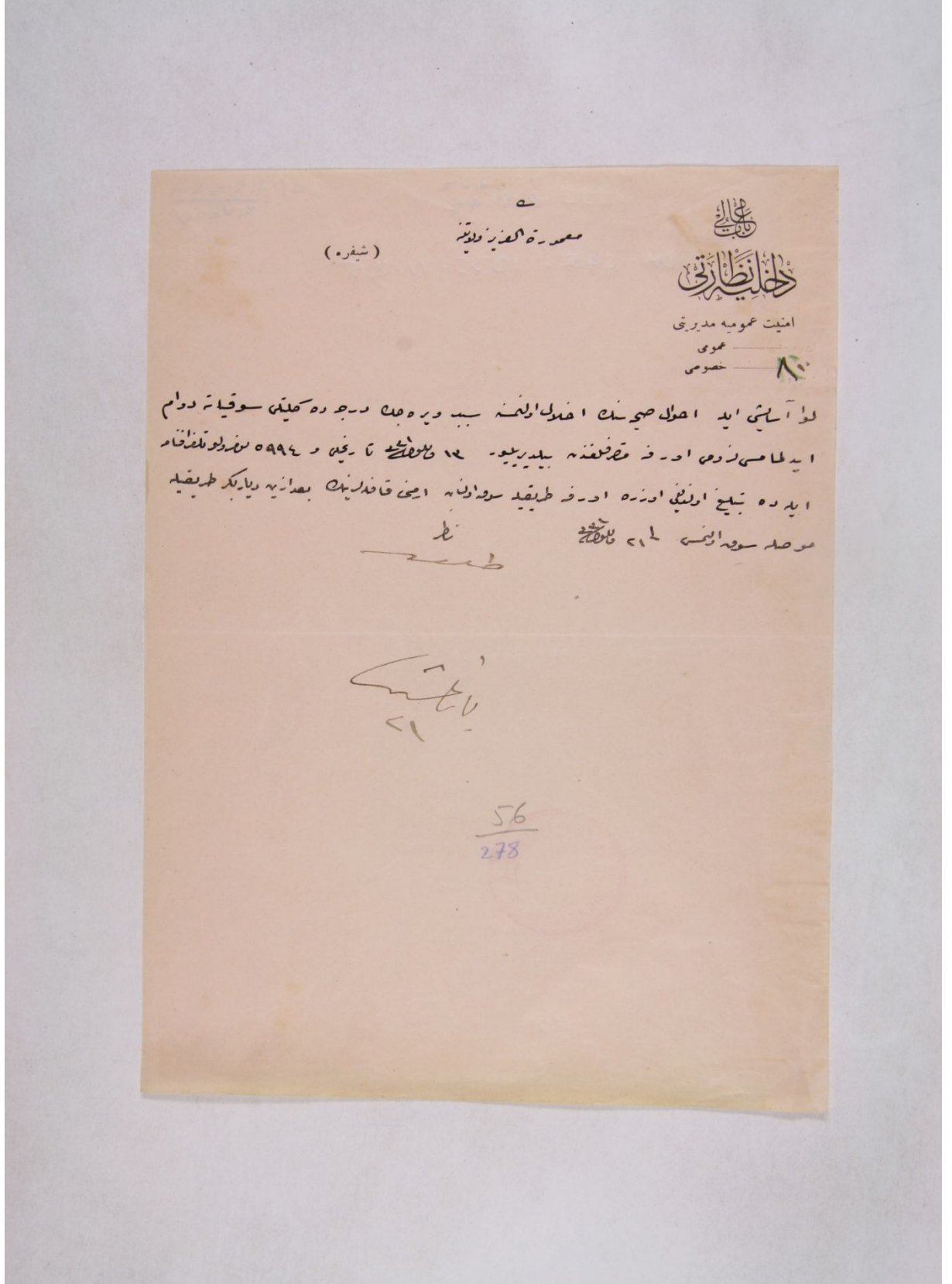
1881

178

मे-

۱۵۱
 ۹۸
 ۱۵۱
 ۹۸

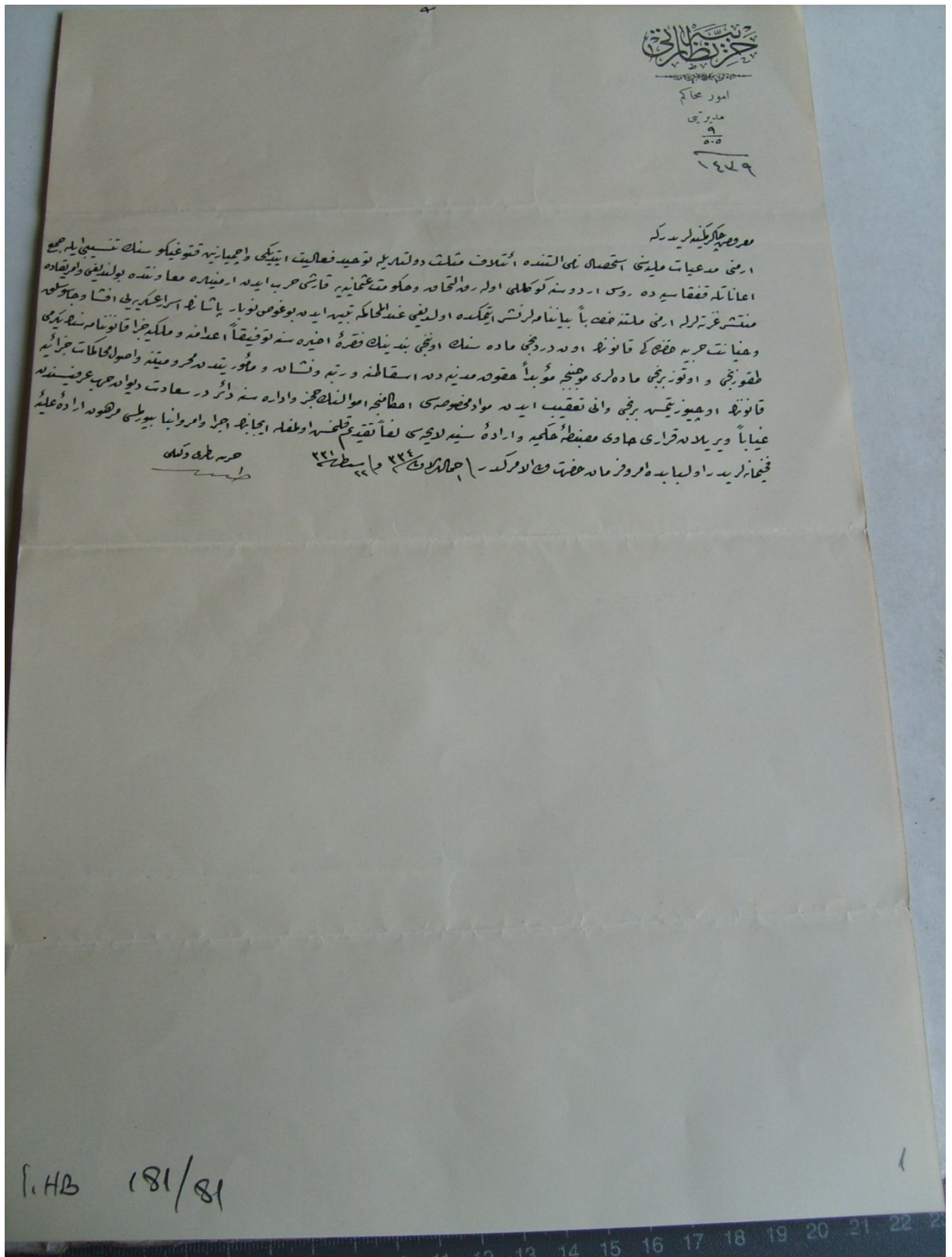
EK-9: Urfa üzerinden sevk olan Ermenilerin Diyarbakır yoluyla Musula sevk olunmasına dair Emiyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden Mamuretü'l-Aziz vilayetine çekilen telgraf .

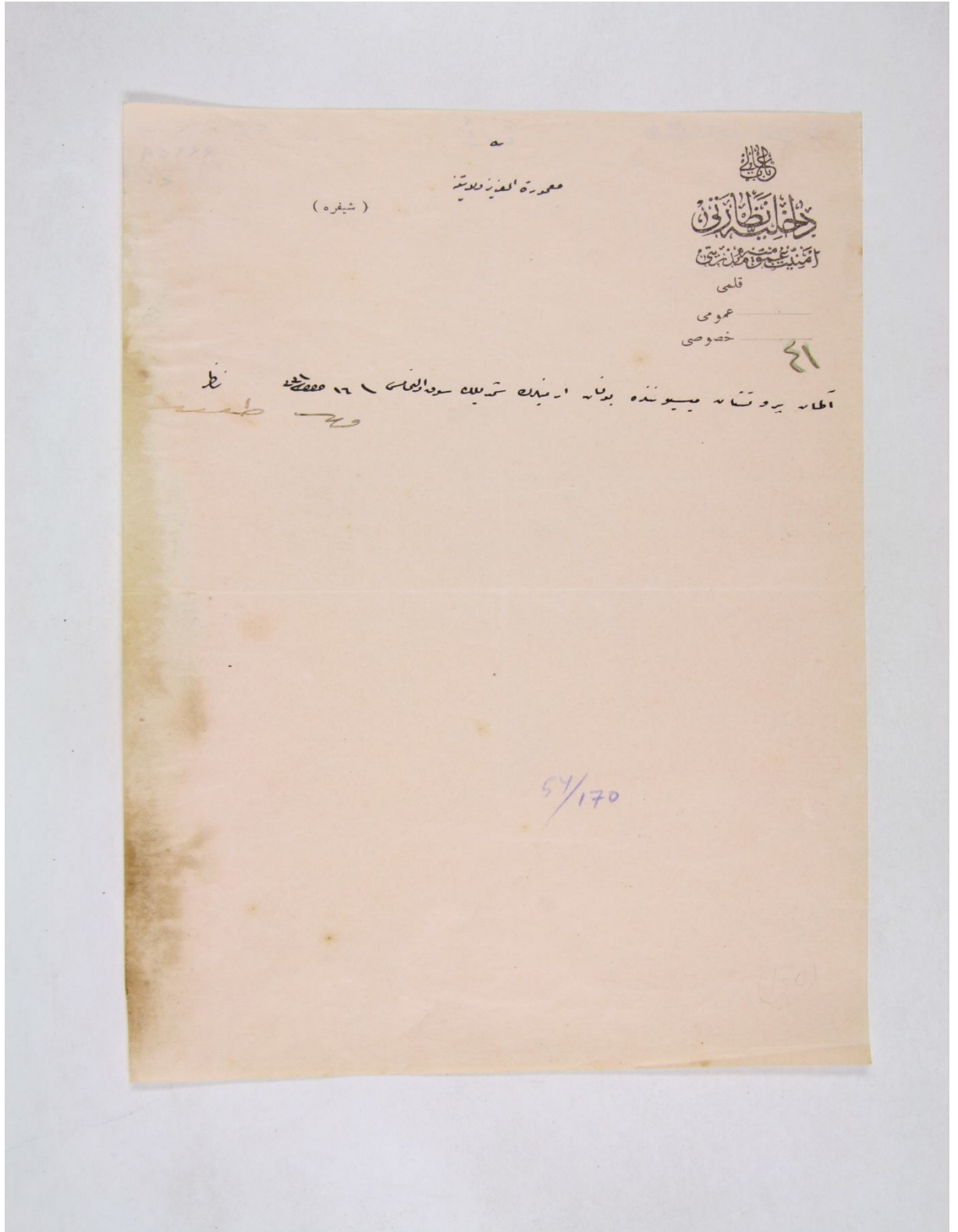
EK-10: kış sebebiyle Ermenilerden kimsesiz çocuk ve kadınların sevk edilmeyerek münasip köylere yerleştirilmeleri Mamuretü'l-Aziz Valisi Sabit Bey'e bildirilmiştir.

معمدة الفيزا لیس تا تبک (شفره)
بالذات عام
الحاکم
امینت عمومی مدبری
عمومی
خصوصی
۹۸
از منبر در کتبی مدبری
نموده و جیلا نه قیسه کلام اجراء باقونش شهره ده مانات معینه
سوقی به جریه شکایتی را در حق کتبی و در حق مدبری تا قیله مدبری
می خورن عظیم اوصافه مدبری که تفتیش را بانه بدیدیم - کتبی نمودن و جیلا نه
سوقی مدبری ۴ صراحتی تاریخ ۲۰۰۴ در مدبری بفرستادن در کتبی ماسه کتبی نمودن
تقدیر
۱۴۰۲/۱۲/۲۵
۵۸/۱۲۴

EK-11: Bogos Nubar Paşa'nın idamı.

EK-12: Alman Protestan Misyonunda bulunan Ermenilerin şimdilik sevk olunmaması ilgili Mamuretü'l-Aziz vilayetine çekilen telgraf.

۵۶

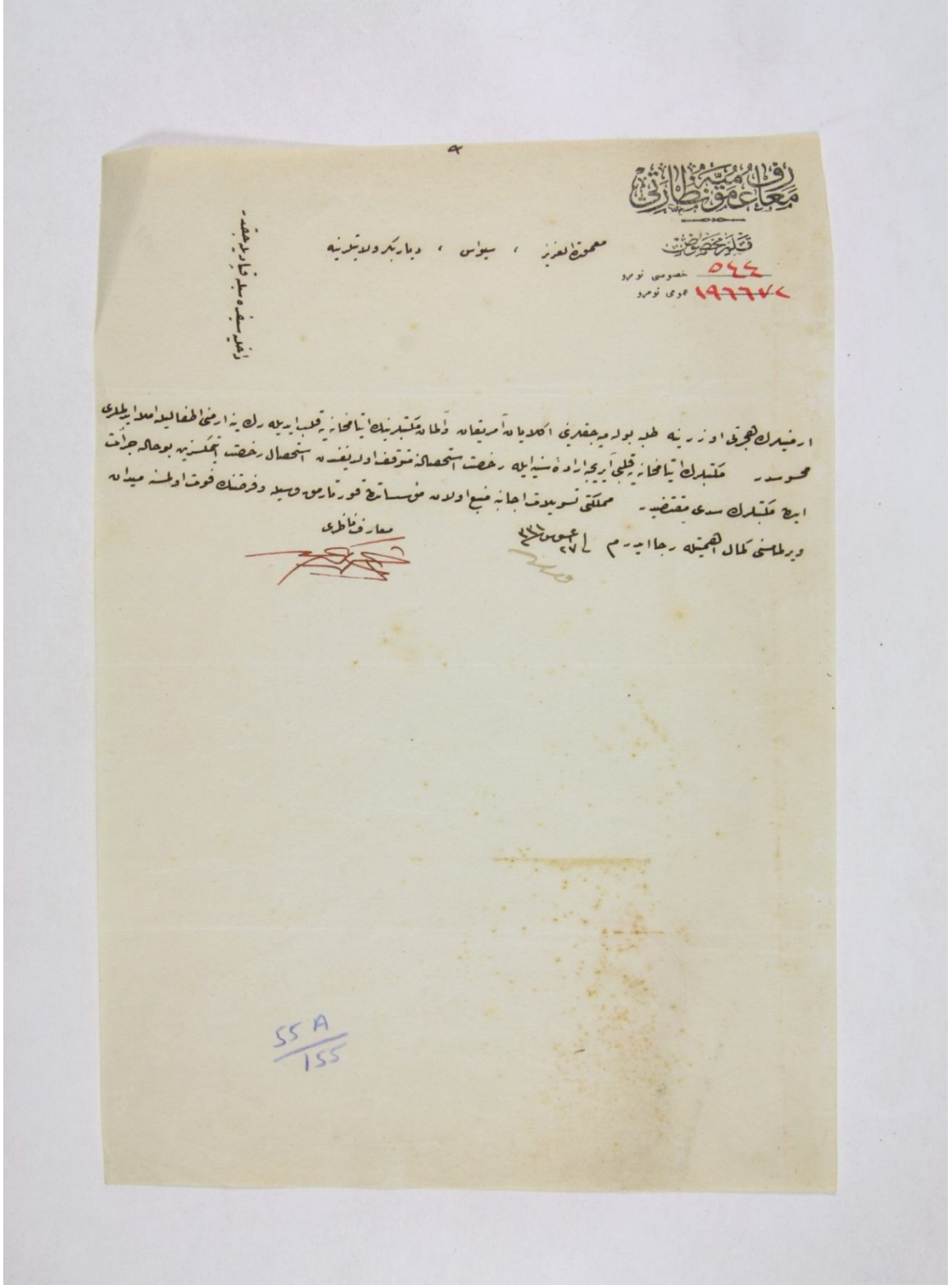
معموره العیز و بیخ

(شيفره)

۲

۵۴-۸/۱۲۸

EK-14: Ermenilerin tehirci üzerine öğrenci bulamayacaklarını Anlayan Amerikan ve Alman okullarının yetimhaneye çevrileceği anlaşıldığından adı geçen okulların kapatılmasını Maarif-i Umumiye Nezareti Kalem-i Mahsusu'ndan Mamuretül Aziz vilayetine çekilen telgraf.

EK-15: Mamuretü'l-Aziz'deki bazı Ermenileri Amerika'ya kaçmasına yardımcı olan üç kaçakçı ile kaçmaya çalışan elli yedi Ermeni'nin yakalanması .

مكتبه قسطنطينية		معموره الفيزيائية		معموره الفيزيائية		معموره الفيزيائية	
رقم	تاريخ	موقع	موقع	موقع	موقع	موقع	موقع
٥٧	١٩٢٩	معموره الفيزيائية	معموره الفيزيائية	معموره الفيزيائية	معموره الفيزيائية	معموره الفيزيائية	معموره الفيزيائية
و لا بد من معرفة ما في جيبه او في صياحه او زره حركه ايه كدر في الجيب خذ الجيب او في الفيزيائية جيبه ابراهيم نفا اريدت معتمود قضاة در دست ايه لدری و لا بد من معرفة ما في جيبه او في صياحه با نفا قضاة بيد يله اوله في جيبه كند يدين صنفه اني زايه صنفه اوله برادچ كس ابد رفعا اولی صنفه بوجه دیگر في جيبه صنفه امانه جبهه مؤثره اوله صنفه صنفه معتمود اجاسيد براد احواله صنفه انباک ز و منل صنفه صنفه و لا بد من معرفة ما في جيبه او في صياحه انا قلمه صنفه اجاي ابي صنفه							

EK-16: Elazığ Valisi Ali Galip.

دیوان حرب عریفده

معموره لیزر تهریری محاکمه سی

دیوان حرب عریفی ساعت ایلک بیخده عند اجتماع الیه معموره لیزر تهریری محاکمه سی مباشرت الیه مشور . مقام ادعاده مدعی عمومی معاونین مدعی الیه بولونیوردی . هیئت حاکمه الیه صالونه ورودیه حاضر الیه الیه بولونان مطونان معموره لیزر معارف مدیری فربد و درسم بمعونی نوری بکک هوی تحقین اولونیدی .

مدعی عمومی — معمور لیزرده وقوعولان تهریر و نقیض افقانه اشتراک ایشیکلری ادعایله فرعا محکمه به سوغری فراکریر اولان والی ثابت و خرپوط قاضی عاصم بککک دول اشتقاقه جانیندن عمل آتیه نقل ایدیلکلی مآور تهریره مورد مذکره الیه آکلاشلش بولونیدن ایدیه حالنده ایجاب قانوشینه سینه باقیقی اوزره شیمدلیک تقریضه و خضرده اخذ و کرفت مذکره سی صادر اولوب محاکمه لیزرده بولونیدن جلیله الیه امکان کوریله مین معونی ساقاقرین محمد سعید و مصطفی صفوت افندیلرک جلب ایدیلر حالنده محکمه به تودیم ایدیلر طبیعی بولونیه سنه کوره موئی الیه مالک دخی دیگر موقوفه نیک تادی موقوفه لیزرینه سیبیت و یرمه ک ایچون کدکک دهودان تقریضه و معموره لیزر مرخصی اولوب حال فرارده اولدیلر تحقین ایدن بهالین شا کر و ناظم بکک خضرده غیایا محاکمه اجراسته قرار ویرلنی طلب ایدیه رم .

بعده صوری آتیه مندرج قرارنامه بی ضبط کای فرائش ایدلی .

قرارنامه صوری

معمور لیزر ولایخی و خرپوط قضاسی اومنیلرک تهریری ایشاندیه وقوعولان قتل و یاغما کرکدن مطونان علیهم اولوب بعد مسافه حیدیه خضرده کی تحقیقاتک اکی اوزون زمانه متوقف اولونیدن تقریق ایدیلن عمو کمال باشا و معموره لیزر پولیس مدیر اسبقی رشاد ایزول اشرافندن حاجی قیابیرادری عمو بولوبلی اشرافندن خلیل ، برادری بکر ، نظامیه ژاندارمه بوزباشیسی کاظم و ژاندارمه بوزباشیسی ادیم ژاندارمه لازمی محمد علی و صالح و محمد و شوق و خرپوطلی حاجی کریم ، و ۳۳۱ سنه سی خرپوط قومیسری آدی کوزل و برادری محمد و صوکیچ قره سندن مشاخووی و آدی یامانی قره سندن بدری بکک ولایت مذکره والی سابق و خرپوط قضاسی قائمقام اسبقی عاصم و تشکیلات مخصوصه مآور فرادی بهالین شا کر ولایت مذکره اتحاد و نرقی مرخص مسئولی فرادی رسنه ناظم معموره لیزر هیئت مرکزی بی اعضا سندن معموره لیزر بیوم اسبقی مصطفی صفوت و محمد سعید و درسم بمعونی اسبقی محمد نوری و ولایت مذکره معارف مدیر اسبقی فربد بکک خضرده اوراق تحقینه و فرغانی متیق و مطالعه فندی . مطونان علیهم الیه بهالین شا کر و ناظم بکک ۳۳۱ سنه سی محاکمه غایه بکک برجوی محاکمه و وقوعه کنیرلن ارنی تهریری بیاندیه معموره لیزر ولایت مرکزی و لایقانی الیه خرپوط قضاسی مرکزی ملحقانندن اخراج و تبعید ایدیلن اومنیلر قسبه و قرا دن بعد الاخر ای مختلف محاکمه تشکیلات مخصوصه

بعده معارف مدیری فربد بکک دیشاری چیقارلیدی و نوری بکک استجواب ایدلی :

نوری بکک افادانی :

ارمنیلرک تهریری صبره سنده داثر ایتخایه بده بولونیوردم . حکومت اعلان اشدی ، بر مدت تعیین اشدی . بوشانده هرکس حاضر لاندی و حکومت مأمورلری واسطه سیله قافله قافله سوق ایدلی . بزم ولایتک حدودی داخلنده تهریری ایدیلن ارمنیلر قاتل واقع اولادی . بالکر دیاربکرده قافله قافله تعرض و تجاوز ایدیلرکی خبر آلیوردی . برده ایلایه کیدن قافله دن طنوز کیشیک قافله دن بالغریق قتل ایدیلرکی ایشیمش و والی بکی کیشیکدن خبردار ایشیمش . والی ده عینی شین کیدینکده خبر آلیدنی سولیده ، تحقیقات پاییلیدی ، مثله تحققی ایدیه ، شایه دن عبارت قالدی . ارمنیلر ، کوزره میله بککری قدر ایشایی یانرینه آلیبیورلیدی . کری قانان طایفه اموال و املاک ، اشیاء تشکیل ایدن قومیسونلر طرفندن تسلیم آلدی و محافظه ایدلی . قومیسونلر وظائف فرعیلری و فعالیتلری خضرده معلومات تادم بوقدر ایدیم . تهریریک مدت دولتیجه مرکزده بولوندم ، قطعاً حاجه چیغامدم بن تهریر و نقیضه مداخله ایتدیکم کی مالکس بر جنوق ارمنیلری بو تهریردن نخله جاشدم . بده بر جنوق ناسولی آدلرک خضرده کی شهادت ایلر ثابت اوله جندز . دبدی و دیشاری چیقارلیدی . بعده معارف مدیری فربد بکک چیقارلیدی .

فربد بکک افادانی :

۳۲۶-۳۲۷ قدر معموره لیزرده بولدم . معارف مدیری ایدیم . اوئوز کون قدر اسیر فراش ایدیم . صرکرا قائدم ، هم تیدیلپوا ایتک همده مکاهی نقیض ایتک اوزره درسمه کیشیم . عودنده تهریر ختام بولشدی . بناء علیه تهریر خضرده مشاهداتم و معلوماتم بوقدر . بالکر سدوگاه نظر حکومت برمت تعیین ایشیمش بومدک اقتضاسنده حکومت مأمورلری واسطه سیله قافله قافله سوق ایدیلشازدر . بوقافله دیاربکرده و ملاطیه سوق ایدیلوردی . دیاربکر و ملاطیه کیدن قافله لردن برز دانه سنک قاتله معروض قالدینی ایشیم . کویا والی بوقافله لردن سکر دوقوز کیشی تقریق ایدیلر بروب افنا ایدیلر . اتحاد و نرقی جمعه ۳۲۵ سنه سنده انساب ایدیم . معموره لیزرده کی قلوب بالقان حربندن صوکر اتحاد و نرقی جمعی اعضا لیزر ساحة فعالیت اوله مایوردی . بعضاً معلولین غرانه تخصیص ایدیلور ؛ بعضاً قومیسونلر اعطا ایدیلوردی . محاکمه جبهه ایتسی کون ساعت اوجه تعلیق ایدلی .

دیاربکر تهریری

دیاربکر تهریر و نقیضه مدخلدار اولوب حال فرارده بولان رشدی ، شا کر بککله عزیز جاش و تحت توقیفده بولان لازم هارون افندی خضرده کی اوراق تحقینه ، ماملانی ختامه ایشیمش بولونقله بر ایتی کوبه قدر محاکمه لیزر ایدیلر ایدیلرکی مستخبردر .

مرکز و مجلس عمومی اعضا لیزرک محاکمه سی

دوبکی رفیقار حردن بعضیلری مرکز و مجلس عمومی اعضا لیزرک اوراق تحقینه لیزرک ختامه ایدیلرکی جبهه بوهته ایتخده محاکمه لیزر ایدیلر ایدیلرکی یازشلسنده اجرا ایدیلرک تحقینه بولک دوغری اولدینی آکلاشلشدر .

افراد بکک و درسم کوردلرک جوارقرا خلقی تسلیط ایتک صورتیه قتل و اتلاف و ماللری یاغما ایدیلرکلی و مطونان علیهم خروپوط قائمقام اسبقی عاصم بکک برای سوق حبسخانه ده توقیف ایدیلرکی . اشخاصی حبسخانه به کیده رک وقت وقت ضرب و اشکنجه الیه صاحبولنی صفالری بولیدرلری و دوقونین بیاندیه میاسیان و قره بیت طاشچیانی اشکنجه الیه اتلاف ایدیلرکی و مطونان علیهم خروپوط بمعونی مصطفی صفوت افندیک قافله لیزرک ترتیه بالاشترک ایشای سونده مآور بولیدنی قافله دن فرار قفسده ایدیلرک ایچه صافلان برادری اوزونه محافظلری آتش ایدیلرک اتلاف ایدیلرکی مطونان علیهم ولایت مذکره والی اسبقی ثابت بککده مرکز ولایت و ملحقانندن تبعید و اخراج ایدیلن ارمنیلرک برجنوقی ولایره اتلاف و ماللری یاغما ایدیلرک ایدیلرک ایدیلرک و ووقتی حاصل ایدیلرکی و ولایتک مأمورین ادرامی رئیس اولتی حیدیه ولایت داخلنده و یاغما جان و مال و عرضک محافظه سی و امن آسایشک تقریریه مأمور و مکلف بولیدنی حالده حکم مأمورینی سواستعمال ایتک و معارف مدیر اسبقی فربد بککده ولایت مذکره ارکان مأمور بندن اولدینی حالده قافله لیزرک ترتیه و سوغته اشتراک ایدیلرک خلقه قازشی مظالم و نفعه مک حکومتک موافقتله ایقاع ایدیلرکی ظنی و برده لیزرک فلتک ایقاعی تسهیل ایتک و درسم بمعونی سابقی عمو نوری بککده چفتلکک جوار بولونان (خولواک) قره سندن نی ایدیلرک و لاخره اتلاف ایدیلرک آکلاشلش ایدیلرک ارمنیلرک قره لردن اخراج ایدیلرکی صرده سوغته مأمور ژاندارملر مواجیه سنده سزی کیکلی کوبه کوندیرمک ، بکوبه آربه ایدیلرک کیکلی کوبه سوزلر صرف ایدیلرک ژاندارملری ایقاع قتله تشویق ایتک صورتیه جانباز مذکره لیزرک ایقاعنده فرعا قشیدخل بولندیلر صورت جریان وقعه و شهود مستعنه و اوراق بیاندیه موجود مجاریات و شفیرونی تلفات ایلر حیوانی الیه آکلاشلش بولوندن بهالین شا کر درسمه ناظم و عاصم و مصطفی صفوت بککک حرکتلری قانون جزای ملکیتک فرق تبعیجی ماده سنک فقره اولاسی دلالتیه بوز تبشچی و ثابت و فربد و محمد نوری و محمد سعید بککک حرکتلری قانون جزایک فرق تبعیجی ماده سنک فقره رابعیه دلالتیه کدکک بوز تبشچی ماده سنه موافق افعال جانیندن بولونش اولونیدن قسماً موافق کورلین ادعا و جهاله اوصورتله دیوان حرب عریفده لزوم محاکمه و ایتام لیزرینه متفق قرار ویرلیدی .

بعده مدعی عمومی تفریع دعوا به قیاله :

مدعی عمومی — ایدیم محاکمه لیزرک اجرامی فراکریر اولانلردن بهالین شا کر بکک دیوان عالیزرده نتیجه بذر اولتی اوزره بولونان دیگر افعال جرمیه سی موجوددر که توجید جزا قاعده سنه توقیف و مصلحتک تسهیل اساسنه مستنداً بودعودان تقریضه دیگر دعاوی الیه توجیدی لزومه و فراری ناظم بکک معموره لیزر و ملحقانندن تهریر اولان ارمنیلر قافله سنه کوردلری تسلیط ایدیلرک قوافل مذکور و یاغما و حاضر بالحا که فربد بکک قافله ترتیه اشتراک و حکومتک شوشکل تهریری اعضا موافقت اولدینی فکریتک اذهان اهالی بهالین شا کر نوری بککده سوغتی اولان قافله لیزر تیدیلرک ایدیلرکی قتل تشویق ایتک صورتیه افعال مدعیانده فرعا قشیدخل اولدیلرکی اوراق تحقینه ، مندرجانی و بویاده کی تلفات ایلر حیوانی و شهود علی الدرجات اخبار ایتله آکلاشلشده بولونیدن ایلرجه اجرا محاکمه لیزر طلب ایدیم .

۲ اغستوس

★ ایلری

۴ صحیفه

124

دیوان حرب عرفیده

معموره العزیز تهجیری محاکمه سی

تحسین بکک افاده سی :

ارمنی تهجیرنده اوضرونده ایدم . داخله دن الدین امر اوزرینه بو تهجیر یاییلمشدی . امری الدین زمان بر چوق مطالعات سردیله بو تهجیرک عدم اجرایی یازدم . او زمان اردو صاری قامش حربیله مشغولدی . اعتراضم بحق کوروله دی . و تهجیر یاییلمدی . بونلرک اموال و اشیای بر قویسیونک نظارت و صیانتنه بودیع اولوندی . اموال تجار به باقیه یاتیرلیدی . نقود و مجوهرات ، اصحابک کندی مهرلری ایله مجبور اولدینی حالده کندیلری طرفندن باقیه به تسام ایتدیرلیدی . قانله لری سوق ایچون متدباً استمهال ایدپوردم . صاعده صولده بعضی وقوعاتک تحدی خبر آلدی . بو تهجیرک شان دولت و ملت ایله قابل تألیف اولامایاجقنی ، اثر و متأثر برلسان ایله یازدم . اصل یان کسبیلر ، بول کسبیلر درسمده ، آئنده ایدی . بونلرک باشی ده ولی آغا نامنده بریسی ایدی . دیاربکر والیسی ثابت بک بوبایده بنده کزه مفصل اشعارنده بولونمشدی . حتی کندیس سوتیانی ، ملاطیه طریقله یاقمه قرار ویرمشدی . بو او یقونسز لقلرک زیاده درسم حواله ییسنده یاییلیوردی بونی دو ییوردی . تشکیلات مخصوصه حقنده بر معلومات یوقدر . بنده کز بونلردن در دست ایدمیلرک بری موقع مستحکم قوماندانی پاشا حضرتلری دلالتله دیوان حربیه ویرمشم . غایت سریع بر صورتده تجزیه ایتدیردیلر . ایلاک تشکیلات مخصوصه منحصراً حرب ایچون تشکیلات اتمش و بونلرک جداً فدا کارلنی کورولمشدی . بونلر منظم قوتلر ایدی اردونک امرنده حرکت ایدپورلردی . بالاخره بهاء الدین شاکر بکک (تشکیلات مخصوصه رئیس) اعضاسیله بعضی تاغرافلری کلیوردی . فقط بونک موجودینی ، شکلی بیلمیورم . بر اسمدن عبارتدی . خرپوطدن تهجیر ایدیلن ارمنی قافله لرنده کی و فیاتک مقداری بیلمیورم . بهاء الدین شاکر بک باب عالی دن بر شرقی حائز دی ، و شرقه سی ده واردی و بونلرله مختارنده بولونوردی . مظنون فریدونوری بکری هیچ طایفام . « دیدی . متعاقباً میرالای طوسون بک ادای شهادت ایتدی . و بو ذات دخی تحلیف ایدلیدی .

میرالای طوسون بکک افاده سی :

مظنون اولان بوبکری طایمیورم . تشکیلات مخصوصه بکک حربیه نظارتنه مربوطیتی بیلمم . بونلرک افرادی اوزمان مرکز قوماندانانی جوارنده چادرلرده اقامت ایتدیرلردی . تعلیم ایتدیلرکی کوروردم سلیمان عسکری بکک بصره و قفقاسیه جهتلرینه کوندردیلرکی ایشیتدم . بونلرک نه مقصدله تأسیس ایتدیلرکی بیلمیورم . یالکز بولغار جبهه سنک بوزولاسنی متعاقب باندردن کلیولی به کیتشم اوراده بونلرک خدماتندن استفاده ایدیلرکجه قانع اولشدم . بنده کز صوک زمانده امور شرقیه مدبری دخی یایدم فقط بوماموریم طقوز کون قادر تادی ایتدی . تشکیلات مخصوصه حقنده هیچ بر معلومات استحصال ایدمدم . اساس وظیفه لرینک پرواغاندان عبارت اولدیفنی ظن ایدپورم . « دیدی . بعد محاکمه صالی کونه تعلیق اولونه رق محاکمه ختام ویرلیدی .

دیوان حرب عرفی دون بمدال زوال ساعت اوچ یقعه رئیس ذکی پاشانک تحت ریاستنده بالاجتماع خرپوط تهجیرنده علاقه دار اولقله مظنون بولان درسم مبعوث نوری و خرپوط معارف مدبری فرید بککک محاکمه سنه دوام ایتدیر . مقام ادعاده معاونلردن سعید بک و مدافعه موقعنده دخی دعوی وکیل یورغاک ایتیمیادی افندی بولونپورلردی . اولاشاهد صفیله جلب اولان التتجی اردو قوماندانی خلیل پاشا تحلیف اولونقسزین استماع ایدلیدی .

خلیل پاشانک افاده سی :

بکری ، توقیفخانه دن طانیرم . خرپوطه کیتمدیکم کی کندیلرکی باشقه بر محله ده کورمدم . خرپوط منطقه سنه دایر هیچ بر معلومات یوقدر . و بنده کز بوبله بر تهجیر و معامله دن دخی خبردار دگم . ظن ایدم توقیفمندن اول ایدی که بر افاده ویرمش و اوراده تفصیل ایتشم . سلیمان عسکری بک انور پاشادن بوبایده امر آلمش یعنی تشکیلات مخصوصه بکک تنظیمی تقریر اتمش بن اوزمان مرکز قوماندانی ایدم . سلیمان عسکری بکک عسکرلکک متعلق خصوصاً اعظمی درجه ده معاونت ایچون امر المشد . بونلر حربیه ، اردونک کریسنده هر هانکی بر تجاوز و تعرضی منع و مدافعه ایدم جکدی . و مثلاً قفقاسیه لیلر قفقاس جبهه سنده فلان بولنه جقدی . بصره بکک سقوطی صره سنده بونلر بر طابور حالده عربستانه کتیریلشیدی . تشکیلات مخصوصه بکک جمعیله ، مرکز عمومیتک هیچ بر علاقه سی یوقدی . یالکز عاطف بک فلان کی ذوات شخصی اولارق سلیمان عسکری بکک برابر چالیشوردی . سلیمان عسکری بک سیداس و حلب اوزرندن کچهرک عتایق طابوری نامنی و پردیکی بو طابوری بصره به کورمشدی . حسام الدین افندی ، مختار افندی فلان نور عتاییه ده بر خانه ده بو ایشلرله مشغول اولورلردی . حتی بر ایکی دفعه بنده اورایه کیتشم . بن عراقه کیتدیکم زمان سلیمان عسکری بکک بو طابورنی اسیر اولمش بولدم . اساساً بن عسکری بکدن ایکی یق سنه صوکرا عراقه کیتشم . بونلری بن استخدام ایتدم . رسنه لی ناظم و بهاء الدین شاکر بککک بوبایده نه کی علاقه لری اولدیفنی هیچ بیلم . بونلرک اعاشه لری مثلاً مرکز قوماندانلنک اچالنده مسافر اولارق یاییلیوردی . « دیدی و کیتدی . بعده والی تحسین بک چاغرلیدی و بلا تحلیف استماع اولوندی .

217

* ایلری * ۲۶ اگستوس

دیوان حرب عرفیة

خریوط تهجیری محاکمه سی

دیوان حرب عرفی دون بعد الزوال ساعت اوچده رئیس ذکی پاشانک تحت ریاستنده بالاجتماع معصومہ الزیز تهجیرنده علاقہ دار اولفله مظنون درسم میوقی توری وخریوط معارف مدیری فرید بکلرک محاکمه سہ دوام ایتمشدر . هیئت محاکمه نیک حکمه سالونته ورودی اوزرینته شاهدلردن میرلوا توفیق پاشا محلفاً استماع اولوندی توفیق پاشانک اقدامه سی :

(۳۳۱) تاریخنده معصومہ الزیز قول اردو قوماندان وکالتیله اخذ عسکر ریاستنه تعیین ایدیشدم . مواسلتمدن برمدت سکره ارمیلرک تهجیری حقنده براسر کلدیکنی وارمیلرک حاضر لاهه سی ایچون تبلیغات اجرا ایدلدیکنی ایتمشدم . بندہ کز بو بایدہ حربیه نظارتندن هیچ براسر تبلیغ ایتمشدم . مسوغاعه نظر آتوجیر ایدیلن ارمیلرک قافلہ وژاندارمه لر وداغیتله سوق ایدیلورلردی . بو سوقیاته مأمورین ملکیتدن ویا خارجدن بعض اشخاصک مداخله ایتدیکلری ایتمشدم . بیلیمورم . بو بایدہ ایتمشکریمده شایان وثوق دکلدر . وکیللردن ایتمشکیمیده تخطیر ایدہ یورم . معارف مدیری فرید بکل اوراچہ غایت محترم طاعتش بر ذات ایدی . بوکی مسائل ایله درجہ علاقہ سی بیلیم و بر سؤ حال امید ایتم . دیدی . بعدہ شاهد آغاوق بروجه آتی استماع ایدلدی .

آغاوقینک اقدامه سی :

« مظنونلری طاعتیم . انشای تهجیرده خریوطده ایدم . دلال چاغیرتیق صورتیله تهجیری اعلان ایتمشدری . یوم معیننده قافلہ قافلہ ارمیلری ژاندارمه لرله کوتوردیلر . اوچنجی قافلہده بندہ ملاطیبه قادار کوتوردلشدم . بز ملاطیبه قادار ماشیا کیتمشدک چونکہ بولده حیوانلر منی المشاردی . ملکیتده و ملکیتدن آتیچہ اوزاقلاشینجه قادار هیچ بر شی یاغیرورلردی سوکرا بولده حیوانلر منی فلان الیورلردی بو بایدہ اسم و شخص تعیین ایدم . « دیدی وکیتدی . بوندن سوکرا شاهد صفتیله جلب اولوتان مارغاریت استماع ایدلدی .

مارغاریتک اقدامه سی :

عقد توری بکی طاعتیم بزم کولک بکی در فرید بکل طاعتیم . بزم کویدهده تهجیر طاعتی . اولاد اریکلری و سکر کون سوکراده قادیلری کوتوردیلر . بر قاج اریک وکادین قالشدی . بزد . قاق ایچون مراجعت ایتدک قفل عقد توری بکل « قوجا لریکک پانتہ کیده جکسکر » دیدی . بز ژاندارمه لرله سوق ایتمشدری . بزل اورفیه قادار کیتدم واورفیه سکر آتی قالدم . اوراده بی بر مهندس خدمتی اولارق آلمشدی . اسمی حسین هوتی بکلر کندیسی شمسی بوراده یوقدر . « دیدی . متعاقباً شاهد قصبار اقدی جلب ایدلدی .

قصبارک اقدامه سی :

« فرید و توری بکلری هیچ طاعتیم . تهجیر اثناستنده بندہ کز استانبولده ایدم اوراچہ عائد اولان ایشلری سماعاً بیلیمورم . اساساً بندہ کز مشتکیم و بوراده ادای شهادت ایدن شاهدلری حکمه به بن ابراز سوقی ایتدم . بونلردن باشقه داما بر چوق شاهدلرده واردور . بونلر انشای تهجیرده خریوطده بولنویده بالاخره بوراہ کلش اولانلردور .

نتہ کم بر از اول حضورعالیکزده شهادت ایدن ایکی قادین دخی بو نوع مقدورلردنر . « دیدی . بو سردهده توری بکل وکیل مدافعی بورغاکی آفیمیانیدی اقدی قیام ایدرک : پاشا حضرتلری مساعده بو بونلر یوسه شو نقطهده بر شی عرض ایدہ جکم . اقدینک بحث ایتدیکی قادیلردن بریسی اولان مارعریت ، مصنع ، صرتب بر شاهده کاذبهدر . کندی کوی بیله بیلیمور قادینک حکمه دولترینته صورت سوقی ایتشده وناقله بالاخره عرض واثبات ایدہ جکم . « دیدی . وکیل مدافعه شو ادعاستندن ده چار تور اولان قصبار اقدی سوزینته دوام ایله : « اقدیم ! خریوطده اتحاد و ترقی چمیتنه منسوب سکر کتیلک بر هیئت تشکل ایدرک بونلر قتالی ، یاغماقی ، غصب و غارتی ترتیب و بو مقرراتی امضا ایتمشدر طبعی بو هیئت مجرمدر . بو کتله مجرمین میاتنده توری بکلده داخل ایتمش تمسوغاتم بولمدر . پناه علیہ وکیل اقدینک بولم مجرم کتلهستنده داخل اولان بر آدمی مدافعه قیام ایتمه سی موافق دکلدر ، شایان تأسفدر . (رئیس پاشا بونک برحق قاتوق اولدیفنی ایضاح و اخطار ایتمشدر .) داما شاحدر وحق فضلہ ومهم معلومات صاحبی اولانلرده وارسدهده بونلرک خریوطده اقربا و تعلقاتی واردور اوراده تورکلر طرفندن کندیلرینته برقتاتی یا بیلیمورده قورقاراق حکمه به کلیمورلر . (بوراده هدی الاستیضاح توری بکل و قتیلہ کندیلرینته اورج ارمینک مراجعتله یازہ ایستدیکلری و بوضووتله دوچار تودید اولدیلری بیان ایتدی . « توری بکل در دستندن ایکی کون اوله بن داخلیه نظارتنه استعفا ایله مراجعت ایتمشدم بونک اوزرینته توقیف ایدلدیلر . « دیدی . بدمه مقام ریاستدن محاکمه نیک اوکزدهده کی جمہ ایرتسی کونته تملیق ایدلدیکی تبلیغ و ختام محاکمه تفهم اولوندی .

دیوان حرب عرفی

دیوان حرب عرفی نیک عدلیه دن فک رابطه ایله حربیه نظارتنه الحاق ایدیلدی بکی خبر آتمشدر .

دیوان حرب عرفیده

اسعد باشك تحت ریاستنده اعضا احسان ، مصطفی کریمی ، اسماعیل حق یاشارله میرآلای سلیمان شاكر بگدن . تشكیل دیوان حرب مخصوص عرفی دون یمدالزوال ساعت ائیکین یکرری کجه انقاد ایدرک مموره العزیز تهجیرته عاقد حاکمه دوام ایتدیر . لایم کلدم . تشجیر ائاشاندن خبر طرده بلدیله رئیس ایدم . تهجیر یورفا کی افندی موجود ایدی . هیئت حاکمه نك ورودی اوزرته شاهد سفیله ، ازمیت پوسته وتلفراف - مدیری آصف یک جلب ایدلای . درس معوق محمد بکله قرابت صهریسی اولقی اعتبارله بلاتخلف ، معاملات قیلندن افاده سنه مراجعت ایدلسی لزومی مقام امدادن طلب اولوغله اولوجه ایله افاده سنه مراجعت ایدلای .

شاهد آصف بکک افاده سی :

فرید بکی طایریم . فقط درس معوق محمد بکک ایتدیر . ازمیتدن تلفراف . بن کاشیده ایتدم . مموره العزیز تهجیرته وقوف اعتبارله شهادته مراجعت ایدلسی احترام ایتدیم . فقط خسته لایم کلدم . تشجیر ائاشاندن خبر طرده بلدیله رئیس ایدم . تهجیر (۳۳۱) سنه سنه ایدی . ازمیتدن قومیه منسوب اولانلری حکومت توقیف ایتدی . برچوق بومیا واسله درج ایدلای . بده ازمیتلر قسم قس ملاطبه و دیار بکر طرفلرته سوق ایدلای . اساساً اورفته کوندرله بکک ایدی .

قومیه منسوب اولانلری تفریق ایتشلردی . بونلر موقوف بولوندرلای و دیگرلری تهجیر ایدلای . مرکز ولایتده بولونزلله دلات ایدن هیچ برشی وقوع و یاشاندی . یالکیز ملاطبه کیدن قافله دن بش ائی کشتیک اها ایدلایکنی ایتشدیک . بونلرک حافظه وسوقته ائاشاندنلر مأمور ایدی . ائاشاندن آلائی قوماندانی بیکایی عشان یک نامده بردات ایدی . اتحاد و ترقی جمیته ۳۲۵ سنه سنه انتساب ایتدم و نسیمی یالقان حربته قادیار حافظه ایتدم . خر بوطده سرخس و سارگی بوق ایدی سوک زمانلردن ناظم یک نامده برمقش کلندی . عهد عالی بکی طایریم . اساساً بولده بولوندرن زمانلرده کندیسيله دائما کوروشوردیم .

ازمیتده کیمزدن اولحریت و اتلاف قلوبده کندیسیتی کوروشدم . زین العابدین افندی زیارت ایچون کیتشدم . او صروده عالی بکی کوردم . فقط هیچ بر مطالبده بولونامدم . ائاشانی تهجیرده عهد یک خر بوطده ایدی . تهجیره قاریتایدی یالکیز بر قاج بوز کشتی چیقلکندمه سافلامشدی . فقط نه مقصدله سافلامشدی بیلیم . معیون اولانلر طبیی اتحاد و ترقی منسوبیتی احباب ایدلای . ایتشتم عهد بده منسوب ایدی . هیئت مرکزیه اعضا غنی بر وضعیتده بولونورلر . بو جهته بونلرک کیملردن عبارت اولدیسیتی بیلیم . ازمیتلردن موقوف اولانلر دیوان حرب و برلدرلر فقط اوراده برجا کورکسزین تهجیر ایدلای . تهجیر ایدلایکی صوبولدرلری بیلیم توقیفخانه ده اشکنجه ایدلایکی ایتشتمدم . دیدی . بده عهد عالی یک کادی .

عالی بکک افاده سی :

اولکی جلسه ده عهد ایتدیکم وثیقه ای ازمیت پوسته مدیری آصف یک ویره بکیدی . برائی مکتوب یازدم جواب آلتدم مکر براختلاس مده سندن دولای موقوف ایش کندیسیتی شدی بوراده کوردم . مرکز عومریه کلندی . خواجه زین العابدین افندی کورمک ایتتیوردی . برما مورت آلائی ایچون مراجعت ایدم بککشی بی اوراده کورونجه (ائاشان اتحادی اولدیسیتی سولیه . بوق کیم ایدرسک بده عهد ایتدیکم وثیقه و بربرم) دیدی . بده کیمسه برشی سولیمدم . بوقیقه کیتروب بی بولونزه مطروفا قهوه بی براقچدی . فریدی قوتیه معارف مدیریته تعیین ایتکلی زمان بن کندیسیتک اتحادی اولدیسیتی مرکز عومیده سولیمدم . چوتکه واصف بکده کی وثیقه ده فرید بکده اعضا وادی . « دیدی . بوسروده آصف یک تکرار کتیرلرک عالی بکک بولواجه بوقیقه آصف یک انکار ایتدی و بونک برافتر اولدیسیتی سولیدی . عالی بکک بولایده اصرار ایتدی و « ازمیته ایکی مکتوب یازدم جواب آلام . سکره موقوف بولندیسیتی ایتشتم ازمیت حیصخانه سنه یازدم . « دیدی . بوندن سکره بئلیس والیسی علی سیدی یک کادی و بعد التخلیف افاده سنه مراجعت اولوندی . وب سیرده منلوزن فرید و محمد توری بککده کتیرلای .

علی سیدی بکک افاده سی :

فرید بکی طایریم معارف مدیری ایدی . فقط محمد بکی بیلیمدم . تهجیر ائاشاندن اورالده بولونامدم . تهجیر حقنده مسووعانه مستند معلوماتم وازدم . تشکیل ایدن دیوان حرب بزدن بولایده معلومات ایتشتمدی . طبیی منلقاتدن تلفرافله صوردم کلان جوابلری دیوانه ویردم . مرکز سنجایی داخلده قتاله عاقد کوچوک بریدوم معلومات بیل بولدر . بولونالائی برمالله وقوع بولیدنی ادعا ایدیلر . تهجیره مأمور ایدیلرک هییی ارباب ناموسدن ایدی . بنده کزک زمانده خر بوطده اتحاد و ترقی بک براقوی وادی . فقط حال نمالیتده کلدی بنده کزک زمانده قطعاً بده بده بیله اجتماع ایتشتمدی . بنده کزک بیلدیکه وقاعته کوره فرید یک غایت ناموسلی وظیفه پرور ، عیبتلر برذاذدر . ازمیتلردن بعضلری بالذات کندیسیتی قورتاردیسیتی

علم وفن عالمنده

دها زیاده ایصنق ایچون

آرتق قیش کلدی . تسخین مسئله سی عان عاقله محاوره لرلی اشغال ایدیلور . اولر منده (شومینه) اولسه بیدی بو مسئله یی اسراقیلرک حل ایتدیکی کی باشه چیقاربدرق .

اولجه شومینه نك ایصتدنی هوا قسماً دیوارلر آره سنده غیب اولیوردی . بر آسراقلی تخترع بوکا مانع اولش اولوجه ده داعی بر سیجاق هوا جزیای تولید ایتک ایچون شومینه یی شویله تعدیل ایدیلور : اوجا نك آشاغی قسمنه معدنی قفسارله هر ایکی طرفته برزدلیک آجیور . بورادن ایچری کیره نك صغوق هوا اوجا نك بوقاری طرفنده یته عینی صورته آچیلش دلیکلردن طیشاری چیقور . بوسورته اوطنه نك هوایی متادیا سیجاق قالیور .

تخملری الکتریک جریاندن کیمیلی ؟

سوک زمانلرده الکتریک تخملر اوزرندکی تأثیراتندن یک چوق بحث ایدیلای . بون بونا فاشاندن آکلاسلیدنه نظراً حقیقه الکتریک ، یالخاصه بغدادی حصادی اوزرندک یک مهم تأثیرلر یاپیور . انکله زراعدن (هاتری فری) آشاغیده کی اصوله مراجعتله یک شایان دقت نتایج الیه ایتدیر :

تخملر ، طبیی تعیین ایتشمش بر الکترولی عتوی تکنه ایچنه قونیلور . بونلر - آره ، بوغدا ی ، یولاف اولدیلرته نظراً - اوج بچی آلائی ساعت برمدت الکتریک جریانه معروض بر قالیور سوکره متوسط بر حرارت حائر فرون ایتیرسند بونلر قورودیلور . اوتوزیش کون کیمه مک شرطله بوبغدا یلر علی الماده بیلدی کیمز اصوله اکیلور . الکتریک تخملرک رنگینی دکیشدیردی کی تقللری ده تخفیف ایدیلور . فقط الیه ایدیلن نتایج بوجیه ده مشکلاتی اولیان اصوله مراجعتک یک کارلی اولدیسیتی کوستریور . حصاد تزیادی هکتار باشه ۷ هکتومتره تخمین ایدیلور . یعنی الکتریک جریاندن کیمیلن تخملر ، علی الماده تخملردن بوزده طقسان دهافضله بر محصول و بررور .

وشهادت ایلرم . فرید بکک علینده صرف واحد ایتشتمدیکم کی کندیمه شوحال مساویسته دائره یچ برسر رشتیه بیل مالک دلم . عودت ایدن ازمیتلردن ده برشکایت ایتشتمدم ، تهجیره عاقد بونون وثائق داخلیه نظارتی آلتدیرشدی . یعنی تقتیل و تهجیره عاقد غایرانک مسوده لر بکک صورتلری بورایه کوندرلای . « دیدی . متعاقباً مظهر یک کلدی .

مظهر بکک افاده سی :

منلوزندن هیچ بری طایم . بیلیمورم . ۳۳۱ سنه سنده ، متعاقب بولوندرن حالده سنواس ولائی اموال متروکه قومیسیتی ریاستنه تعیین ایدلشدم . ایکی آئی قادیار بولوجه بولوندم . بعدد داخلیه دن برتلفراف آلام تحقیق هیئت ریاستنه تعیین اولوندرن بیلدی بیلدیوردی . اعضا اولرق نهاد یک ایله نیل یک ایله کلشدری . تحقیقاته چیقدی ائاشانی تهجیرده سؤاستمالانده بولونالاری عللری دیوان حربته ویردم . مموره العزیز ، دیاربکر و بئلیسه مأمور ایدک . بئلیسه کیده مدک دیگر ایکی ولایتده وظیفه منزه حقیله ایفا ایتدک . خر بوطده اتحاد و ترقی بکک حال فعالیتده بولوندرنه دائر برشی کورمدم یالکیز معقش ناظم یک اوراده ایدی . فرید بکک برعلاقه و مناسبتی کورمدم کی تهجیرده بعض اجرائی بیله ایتشتمدم .

اساساً والی ثابت یک بالذات صاحب نفوذ و قدرت ایدی اولله ناظم بکک فلان سوزله حرکت ایدمک طاقندن دکلای . فرید بکک علینده قطعاً حرف واحد ایتشتمدم . بنده کزک عندال تحقیق کوچوک بر اماریه دسترس اولسه بدم درحال فتلکسیتی یاپار و دیوان حربته تودیع ایدردم . بئله علیه بوزلجه اشخاصی دیوان حربته ویردم . قابل اطلاع هر نه ممکنه - تحقیق ایدم . ملاطبه متصرفیه دیوان حربته ویرمشم ایکی سنه یه محکوم اولدیسیتی بیلیمورم . تقتیل اجرا ایدنلر . بک فکره کوره ضابطه در . دیار بکرده میلیس تشکیلاتی وادی . فقط مموره العزیز بونلر مصادف اولامدم . « دیدی . و کیتدی . بده شاهد رشیدی بکک افاده مضبوطه سی قرائت ایدیلرک ملاطبه متصرفی رشید بکک بعض مساویستی تعداد ایتدیکی کی کندیسیتک ازمیتلره معاونت ایدم بیله جک وسائلک استکمالانده قصور ایتدیکی بیان ایدیلرک آکلاسلیدوردی . دیگر بعض شاهدلرک دعوته احباب ایتدیلرکی جهته اوکزدده کی چهارشنبه کونی حاکمه دوام ایسک اوزره جلسه یه خام ویرلای .

دیوان حربده

معموره العزیز تهجیری محاکمه سی

دیوان حرب عرفی دون بعدالظهر
رئیس اسعد پاشانک ریاستده عقد اجتماع
ایده رک معموره العزیز تهجیردن طولای
مظنون درسم مبعوث سابق محمد نوری
وخریوط مشارف مدیری فرید بکلرک
محاکمه سته دوام ایتمشدر . مقام ادعاده
مدعی عموی شوکت بک ومقام مدافعه ده
دعوی وکیل یورغاکلی اقتدی حاضر
بولتیورلردی .

شاهد خریوط قول اردو قوماندائی
سلیان فائق پاشا ، قائم مقام حاصم بک بعض
ارمنی خالیلری صلاتون آلهرق مبعوث
محمدنوری بکک اوینه کوندر دیککی طویدیغنی
وکندیسنک اوراده ضابط طاکله سی اولان
ارمنی قادین وچو حقلرینه وثیقه لر ووردیغنی
وحاصم بکک بوکی اشیا آلدیغنی ایچون
عزل ایلدیغنی ویو مسئله ایچون مظهر
بک ورفقاسی کلرک تحقیقاتده بولندیغنی
ومشارف مدیری فرید بککلنجه؛ موخی الیهک
تصفیه قومیسوئنه تعیین اولندیغنی بیلمدیغنی
و ذکر اولانان تصفیه قومیسوئنده دفتردار
بک ایله متصرف معزوللرتدن سلیان بک
ودیکر بر ذات بولندیغنی و آریجه تهجیر
قومیسوئی نامیه بر قومیسوئوک وجودی
بیلمدیغنی ومبعوث نوری بک ایله کندیسنک
بر مناسبی اولیوب بر ایکی دفعه بر برنی
زیارت ایتدکارغنی وکندیسی قائم مقام حاصم
بکک یولسزقلری حقتده بر شکایتنامه
یازدیغنی، بوقسه نوری بک حقتده بر شکایتده
بولتیوب بلکه محمد نوری بکک حاصم بکک
اغرباسی اواق طولایسیله اسمی گمش
اوله حقتی وحاصم بکک اورا دیوان حربنده
تحت محاکمه آلهرق برائت ایلدیغنی
سویلدی . بعد فائق پاشا طرفدن چکیان
تلغراف ضبط کاتیده قرائت ایتدیرلدی .
بوتده ناظم بکک ارمنی ماللرتدن اشیا آلدیغنی
ونوری بکک ده بواششده مدخلی اولدیغنی
محرر ایدی . فائق پاشا معموره العزیز اتحاد
وترقی سرخصی ناظم بکک ارمنیلری تهجیر
ایتدیردم دیه یاره آلدیغندن طولای برکون
فرید بک وسائر کلرک ناظم بککدن شکایت
ایتمه لری اوزرینه بوتلغرافی یازدیغنی سویلدی .
شاهد رشدی بک محمد نوری بکی
طانییدیغنی ومحمد عالی بکله معموره العزیز
مبعوثی مصطفی بکک تصادفی صره سنده محمد
عالی بکک مصطفی بکک عام کزده شهادتده
بولتدم دیدیغنی، مصطفی بکک متأثر اولدیغنی
وآلرتهده بشقه برسوز تماطی اولندیغنی
وکندیلریله آیا سوفیه قدر برابر کلرک
بالا خره آیرلاقلریغنی سویلدی .

شاهد معموره العزیز مقتیسی محمد
کالالدین اقتدی ارمنیلرک تهجیری اتناستده
مرکز ولایتده بر یولسزاق اولمیدیغنی
وملاطیه ده ارمنیلرک اشیا ایلدیغنی بیلمدیغنی
وتهجیر ایدیلن ارمنیلرک اشیا سی حکومتجه
وبریان مهات اتناستده تصفیه قومیسوئلری
واسطه سیله ساتدیرلیدیغنی ونوری بکک
ارمنیلرک قارشو رفق وملاطی اولقله برابر
ارمنیلرک تهجیرندن اراضیستده جالیستان
ارمنی اورتاخیلری غائب ایتمک صورتیه
متضرر اولدیغنی سویلدی . دیگر شاهدلرک
استماعی ضمنتده محاکمه پنجه کونته تعلیق
ایدلی .

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A) Dahiliye Nezâreti Tasnifi

a) Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)

b) İdare-i Umûmiye Belgeleri (DH.İUM)

c) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM)

d) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri 2. Şube (DH.EUM.2.Şb.)

e) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ)

f) Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR)

g) Hukuk Müşâvirliği Belgeleri (DH.HMŞ)

h) Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR)

B) Hariciye Nezâreti Tasnifi

A) Hariciye Siyâsî (HR.SYS)

B) Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT)

C) Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

2.Süreli Yayınlar**

a.Gazeteler

Alemdar

Hadisat-ı Hukukiye

İkdam

İleri

Sabah

Takvim-i Vakayi

*Belgelerin numaraları dipnotlarda gösterilmiştir

**Gazetelerin tarihileri ve dergilerin sayıları dipnotlarda gösterilmiştir.

Yenigün

b.Dergiler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)

Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler

3.Kitap ve Makaleler

1967 Elazığ il Yıllığı,Bingöl 1970

AÇIKSES, Erdal; “100. Yıl Öncesi Mamuretü’l-Aziz (Harput-Elazığ’da)Eğitim ve Kültür”,*Fırat Üniversitesi Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu bildirileri*, Elazığ 1991

AĞIRTAŞ, Ülkü, *Ermeni Meselesi (1918-1923 ,)* (Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Hatay 2004

AKAR, Ahmet , *Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika’ya Ermeni Göçü*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2006

AKÇAM, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşı’na* , İmge Kitapevi, Ankara 1999

AKÇORA, Ergünöz; “Harput’ta 20.Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler İle Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyanları”,*Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler*,.II, I ,Elazığ 1988

_____, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*,Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994

AKSİN, Ahmet , *19.Yüzyılda Harput*, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ 1999

_____,*XIX. Yüzyılda Eğin (İdari , Fiziki , sosyal ve İktisadi Yapı)*,Elazığ 2002

AKŞİN Sina , *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007

AKTAN, Gündüz; “Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007

AKYÜREKLİ, Mahmut, *Dersim Sorunu (1937-1938)*,(Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Ankara 2010

ALPTEKİN, Coşkun; “Selçuklular Zamanında Harput”, *Tarih İçinde Harput*, Fırat Havzası Araştırma ,Elazığ 1992

ANADOL, Cemal, *Tarihin ışığında Ermeni Dosyası*,Turan Yayıncılık, İstanbul 1982

ARDIÇOĞLU, Nurettin, *Harput Tarihi*, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma, Tanıtma ve Hizmet Vakfı, Ankara 1997

ARDIÇOĞLU, Ülker, *Tarih İçinde Harput*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Elazığ 1992

ARMAOĞLU, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*,Alkım Yayınevi, İstanbul 2006

ARSLAN, Ali, Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesi’nde Stratejik Savaşlar , Truva Yayınları, İstanbul 2005

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 – 1918 ,II ,Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005

ASAF, Mehmet ,*1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu),Türk Tarih Kurumu Basımevi , Ankara 2002

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı: 86, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Nisan 1987 , Belge no: 2056

ATA ,Ferudun, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları* ,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005

_____,”Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış (1919-1921)” ,*Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007

ATNUR , İbrahim Ethem; ”Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış ”, *Toplumsal Tarih*,II./9,(Eylül 1994), İstanbul 1994

_____,*Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005

AYTEKİN, Hakan, *1914-1924 Yılları Arasında Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimleri* , (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , İstanbul 2006

BABACAN, Hasan;”Ermeni Dul ve Yetimleri ve Osmanlı Devletinin Bunlara Karşı Takip Ettiği Politikalar”,*Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*,Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon Karahisar 2007

_____ ; Ermeni Tehcirini Hazırlayan faktörler ve Tehcir”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*,Nobel Yayın ve Dağıtım, Ankara 2003

BAKAR, Bülent; “Ermeni Tehciri Sonrası Geri kalan Mallara Bir Bakış “ , *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*,IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007

_____, *Ermeni Tehciri* , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009

_____; “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Yaşanan Büyük bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Meselesi”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri* , Ankara 2007

BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Ermeni’nin Ermeni’ye Zulmü*, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1976

BARUT, Mustafa, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* , I, Alkım Yayınevi, İstanbul 1999

BEYOĞLU , Süleyman , “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, *Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2006

_____; ” Müslüman Ermeniler “ , *Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye kongresi Bildirileri* , II., ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları , Ankara 2007

_____; ”1915 Tehciri Soykırım iddiaları “, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu* , İstanbul 2001

_____; “ 1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Tatav Yayınları, İstanbul 2001

BİLGİ, Nejdet , *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması* , Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara 1999

BRYCE, James-TOYNBEE, Arnold, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, (Çev. Ahmet Güner), I-II, Pencere Yayınları, İstanbul 2005

BUDAK, Mustafa; “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kıyımları”, *Tarihi Gerçekler ve Bilim Işığında Ermeni sorunu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık , İstanbul 2007

BOSTAN, M. Hanefi, “ I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler “, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Tatav, İstanbul 2001

CENGİZ, Erdoğan, *Ermeni Komitelerinin A’mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlan-ı Meşrutîyyet’ten Evvel ve Sonrası*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983

CİNTOSUN, Mustafa, *Misyonerlik ve Harput’taki Amerikan Misyoner Okulları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* ,(Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Şanlıurfa 2006

ÇELİK, Akın, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basınında Tehcir Davaları* , (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , İstanbul 2003

ÇETİNKAYA, Selma, *1915-1923 Yılları Arasında Türkiye'deki Ermeni Yetimleri* , (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Kayseri 2009

ÇİÇEK , Kemal , *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005

_____ ; “Halep Amerikan Konsolosu J. B.Jackson ve Ermeni Tehcirindeki yeri “,*Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık , İstanbul 2007

DABAĞYAN , Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık İstanbul 2006

DADRIAN, Vahakn N.- AKÇAM, Taner , *Tehcir ve Taktik Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihat ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008

DANIK, Ertuğrul, *Ortaçağda Harput*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi Yayınları Ankara 1993

DOĞANAY, Rahmi; ”Salnamelere Göre 1881-1907 Yılları Arasında Mamuretü'l-Aziz Vilayetinde Gayri Müslim Tebaa”, *Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler*, I, II ,Elazığ 1987

ERDEHA, Kamil , *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993

ERDOĞAN İNCE, Dilşen , *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanı (1896)* IQ Kültür Sanat Yayıncılık , İstanbul 2008

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra , Hazırlayan Mehmet Kanar, Der Yayınları, İstanbul 2001

EROĞLU, Tayfun, *Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni Malları (1915-1922)* ,(Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , İzmir 2008

ESER, Feridun, *Ermeni Örgütlenmeleri ve Komitacılık Hareketleri*, Yenigediz Matbaası, Kütahya 2007

ESÜNTİMUR, Nigar, *Yozgat ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001

- EVŞİLE, Mehmet , *Atatürk Milli Mücadele Cumhuriyet* , Cem Ofset, Ankara 1999
- GÖYÜNÇ, Nejat;” Ermeni sorunu ve Bursa Ermenileri “ , *Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları* , Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2000
- GÜLER, Ali - AKGÜL, Suat , *Sorun Olan Ermeniler* , Poyraz Ofset, Ankara 2003
- GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları , İstanbul 2000
- GÜNAY, Bekir, *İzmit Ermenileri ve Tehcir*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmit 2006
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 2001,
- HALAÇOĞLU , Yusuf , *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları* , Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2010
- HALAÇOĞLU , Ahmet, “*Elazığ*”, DİA, X, İstanbul 1994
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001
- HALAÇOĞLU, Yusuf;”Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler”, *Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler*, Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002
- HOCAOĞLU, Mustafa Celalettin, *Osmanlı Ermenilerinin Tehcir Yolları (1915)* , İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Malatya 2006
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993
- İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve terör*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1996
- KARACA, Ali , *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul 1993
- KARAKAYA, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Ankara 2005 , 322.
- KARAL, Enver Ziya , *Osmanlı Tarihi*, VII-IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi , İstanbul, Ankara 1999,
- KARAYUMAK, Ömer , *Ermeniler, Ermeni İsyanları, Ermeni Katliamları*, Vadi Yayınları , Ankara 2007

KILIÇ, Davut , *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler* , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006

KILIÇ, Orhan; “Harput’ta Ermeni Katliamı Yapıldı mı ? ” , Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri ,II.,Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları Ankara 2003

_____ ; “XIX Yüzyılda Harput’ta Misyoner Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler*, III, I ,Elazığ 1989

KİLİ, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007

KOCAHANOĞLU, Osman Selim, *Divanı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları (1919)*, Temel Yayınları, İstanbul 2007

KOÇAŞ, Sadi , *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardanberi Türk Ermeni İlişkileri*, Truva Yayınları, Ankara 1970

KÖROĞLU, Kemalettin , *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi* , Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996

KURAT, Yuluğ Tekin; “Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri”, *Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu 1900-1920* ,Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Erzurum 1984

KÜÇÜK, Abdurrahman , *Ermeni Kilisesi ve Türkler* ,Andaç Yayınları, Ankara 2003

KÜÇÜK, Cevdet , *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984

KÜLEKÇİ, Cahit, *Sosyo Kültürel Açıdan Ermeniler ve Türkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010

McCARTHY Justin ; *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolusu’nun Son Dönemi)* , Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı , Ankara 1995

_____ ; ”Ermeni İsyancıları ve Osmanlılar”,*Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*,Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007

_____,*Ölüm ve Sürgün* , İnkılap Kitapevi, İstanbul 1995

METİN, Halil, *Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992

MURAT, Niyazi, *7 Numaralı Eğin Şer’iye Sicili H.1262-1263 (M.1845-1846)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) , Elazığ 2006

PARMAKSIZOĞLU, İsmet; *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller* , DSI Basım ve İşletme Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1981

ONUR, Hüdavendigar , *Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler* ,Kitapevi Yayınları,İstanbul 1998

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk Ve İskanı (1878-1920) ,T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896),T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008

ÖKE, Mim Kemal, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996,s.165.

ÖNEY, Celal, *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyancılarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü* ,(Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Balıkesir 2010

ÖZDEMİR , Hikmet , *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Basımevi , Ankara 2005

ÖZDEMİR, Hikmet (ve diğ.), *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004

_____,”Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar “*Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyum Bildirileri* , Ankara 2006 ,s.142.

PAKALIN ,Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1993

SARAY, Mehmet,*Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri* ,Atatürk Araştırma Merkezi,Ankara 2010

SARINAY, Yusuf, “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar (1915-1916)” , *Ermeni Soykırım İddiaları Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce* , Cedit Yayınları, Ankara 2006

SAVRALI, Ali Haydar, *Ermeni Terör Örgütleri ve Faaliyetleri* , (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) ,Kahramanmaraş 2009

SELVİ, Haluk;”Ermeni Çete Faaliyetleri:1900-1918”, *Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915*, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2006,

- SEROPYAN, Sarkis , *Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi* ,Belge Yayınlarıİstanbul 2006
- SEZGİN, Mahmut Niyazi , *Ermenilerde Din , Kimlik ve Devlet Ermeni Sorununa Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış* , Barış Kitap , Ankara 2005
- SONYEL , R.Salahi ,”Tehcir ve Kırımlar Konusunda ,Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyası Nasıl Aldattı”, *Belleten*, XLI/161,(Ocak 1977), Ankara 1977
- _____, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Türk Tarih Kurumu , Ankara 1995
- SUNGUROĞLU, İshak, *Harput Yollarında*, I-II-III, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı , İstanbul 1958
- SÜSLÜ, Azmi,*Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990
- _____, *Ermeniler,Tehcir ve Sonrası*, Berikan Yayınları, Ankara 2009
- ŞEN, Zafer , *XIX. Yüzyılda Elazığ Vilayetinde Teba-i Şahanenin Dini ve Sosyal Yapısı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Elazığ 2006
- ŞENOL, Kürşat Selim ,*1915 Tehcirinin Sosyo Ekonomik Boyutları* ,Ankara, 2006
- ŞİMŞİR, Bilal, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005
- TAŞTEMİR, Mehmet, *XVI . Yüzyılda Adıyaman (Behisni , Hısn-ı Mansur , Gerger , Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi* ,Türk Tarih Kurumu Basımevi , Ankara 1999
- TERZİOĞLU, Ayşe, *Vilayat-ı Sitte’de Ermeniler(1878-1914)*,(Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Edirne 2005
- TETİK, Ahmet - Melike, GÜRLER - Aksu, Çiğdem, *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı , Ankara 2008
- TOPAL, Mehmet, *Atatürk Elazığ’da*, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür, Hizmet, Araştırma ve Tanıtma Vakfı, Elazığ 1997
- TUNAYA, Tarık Zafer , *Türkiye’de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın , Bir Kuşağın , Bir Partinin Tarihi* , Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989
- TURAN ,Ömer, “Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu”, *Osmanlı’nın son Döneminde Ermeniler*,Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002
- TÜFEKÇİ, Zeynep, *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları*,(Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , İstanbul 2001

TÜRKMEN, Zekeriya, *Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri)Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu Basımevi , Ankara 2006

ULU, Cafer, *Türkiye Cumhuriyeti 'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009

URAL ,Gültekin, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*,Kamer Yayınları, İstanbul 1998

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi* ,Belge Yayınları, İstanbul 1987

ÜNAL, Mehmet Ali ; *"Harput" Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, İstanbul 1997

_____, *XVI Yüzyıl Harput Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989

ÜNAL, Kemal, *Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri* ,(Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Isparta 2000

YAVUZ, Fikrettin,"Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü", Geçmişten Günümüze Ermeni sorunu ve Avrupa, Sakarya Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2006

YILDIZ, Hakkı Dursun;"Anadolu'nun Türkleşmesi", *Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri*,Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Matbaası , Ankara 1985

YILMAZ , Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul 2010

YILMAZÇELİK , İbrahim, *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır* , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995

_____, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, Çağ Ofset Matbaacılık, Elazığ 1999

Yurt Ansiklopedisi Türkiye il il :Dünü, Bugünü , Yarını," Elazığ " , IV,İstanbul 1982

ZAMACI, Ayşe ,*"Osmanlı Siyasal ve sosyal Hayatında Ermeniler"*, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Toplumunda İhtida Eden Ermeniler ve Olayın Sosyal Neticesi* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında Kırşehir’de doğdum. İlk öğrenimimi Yozgat’ta, orta öğrenimimi İstanbul’da, lise öğrenimimi ise 2004 yılında Açıköğretim lisesinde tamamladım. 2006 yılında Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü girdim ve aynı bölümden 2010 yılında mezun oldum.